

ҒУЛОМ ҚАРИМ

СОҲИБҚИРОН ВА АЛЛОМА

Тарихий қиссалар

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2002 ЙИЛ**

8932

К-25

Тақризчи:

Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, Бериуний мукофоти совриндори, тарих фанлари доктори АСОМИДДИН ҲРИНБОЕВ

Фулом Карим

Соҳибқирон ва аллома: Тарихий қиссалар.—Т.: Шарқ, 2002.—240 б.

Ўз.2.

Таниқли шарқшунос олим ва ёзувчи Фулом Каримнинг мазкур тўплами тарихий мавзудаги уч қиссадан иборат.

«Карвон» тарихий қиссаси буюк бобокалонимиз Маҳмуд Кошгарийнинг ёшлик йиллари ҳақида ҳикоя қилади.

«Турон қоплони» драматик қиссасида қаҳрамон саркарда Темур Маликнинг ажнабий босқинчиларга қарши курашда кўрсатган жасорати тасвирланади.

«Соҳибқирон ва аллома» драматик қиссасида эса 1401 йилда Дамашқ шаҳрида содир бўлган тарихий учрашув, яъни буюк давлат арбоби соҳибқирон Амир Темур ва унинг замондоши улуғ аллома Абдураҳмон Ибн Халдуннинг мулоқоти бадиий тарзда акс эттирилган.

10 29223
2/91

2003
A832
Alisher Navoiy
nomida
O'zbekiston

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2002 йил.

*Ушбу китобимни бувим Бибисултон Жума
қизи ва отам Абдуқоюм Карим ўғлининг азиз
хотираларига бағишлайман.*

Муаллиф

АЖДОДЛАРИМИЗ ТАРИХИ САҲИФАЛАРИ

Инсоният учун тарихдан улуғ устоз йўқ. Тарихдан таралган нурлар халқнинг бугунги ва келажак сари бо-
раётган йўлини ёритишга қодирдир. Ўзбекистон ўз
истиклолини қўлга киритгач, Ватанимизнинг буюк та-
риhini ўқиб-ўрганиш ва қалбимизга жо қилиш эҳтиё-
жи янада ошди. Юртимизнинг кўп минг йиллик ўтми-
шига доир тарихий билимлар ва мозийда яшаб ўтган
улуғ аجدодларимиз ҳақидаги асрлар оша етиб келган
маълумотлардан жамиятнинг ҳар бир фуқаросини баҳ-
раманд этиш Ўзбекистонда давлат сиёсати даражасига
кўтарилди. Ҳозирги даврда жаҳон аҳли тан олиб, эъти-
роф этаётган ҳақиқат шуки, Шарқ — жаҳон цивили-
зациясининг пойдевори. Туронзамин эса Шарқнинг қоқ
марказида жойлашиб, минг йиллар давомида кўпдан
кўп яқин ва олис ўлкалар билан сиёсий, иқтисодий ва
маданий алоқаларга киришиб келаётган диёр. Шу жи-
ҳатдан олганда Турон тарихи ва маданияти жаҳон та-
рихи ва маданиятининг энг қадимги даврлардан бош-
ланиб келаётган узвий қисмидир.

Тарихий билимларни омма орасида ёйишда, илмий
китоблар билан биргаликда, тарихий мавзуда ёзилган
бадий асарларнинг ҳам аҳамияти катта. Ўзбек адабиё-
тида тарихий мавзу ҳамиша етакчи жанрлардан бири
бўлиб келаётгани бежиз эмас. Таниқли шарқшунос олим
ва ёзувчи Фулом Каримнинг «Соҳибқирон ва аллома»
тўплами ҳам аждодларимиз тарихининг айрим саҳифа-
ларини варақлаш ва мозийда рўй берган баъзи муҳим
тарихий воқеаларни бадий лавҳаларда инъикос этти-
ришга уриниш натижасида юзага келган.

Мазкур тўпландан ўрин олган «Карвон» тарихий
қиссаси туркшунослик фани асосчиси, улуғ қомусий
олим Маҳмуд Кошғарийнинг ёшлик йилларига бағиш-
ланган. Асар аввало ширали тили, равон услуби, ҳикоя
тарзининг мароқчилиги, Кошғарий сиймосига хос улуг-
вор сифатлар унинг шахсида ўсмирлик давридаёқ шак-
ллана борганини ишонарли тарзда акс эттириши би-

лан китобхонни ўзига ром қилади. Албатта, Маҳмуд Кошғарий ва унинг улкан мероси ҳақида кўплаб илмий тадқиқотлар яратилган. Алломанинг бебаҳо «Девону луғотит турк» асари бир қанча мамлакатлар, жумладан, Ўзбекистонда нашр этилган. Бобомиз ўзининг мазкур асарида буюк Навоийнинг «Муҳокаматул-луғатайн» асари яратилишидан тўрт юз йилдан зиёдроқ муддат олдин туркий тилнинг бойлиги, гўзаллиги ва халқаро миқёсдаги обрў-эътибори ҳақида сўз юритиб: «Туркий тил араб тили билан пойга қилиб ундан ўзиб бораётган тилдир», дейди. Яна, «Туркларга яқин бўлиш учун энг асосий йўл — уларнинг тилларида сўзлашишдир, чунки улар бу тилда сўзлашувчиларга яхши қулоқ соладилар, уларни ўзларига яқин тутадилар», деб бошқа халқларга мансуб кишиларни ҳам туркий тилни ўрганишга ундайди. Маҳмуд Кошғарий илгари сурган ғоялар неча асрлар ўтса-да, эскиргани йўқ, балки бизнинг давримизда бир қанча туркий тилли республикалар ўз мустақиллигини қўлга киритганлари туфайли янада кўпроқ аҳамият касб этмоқда. Олимнинг номи эса, шак-шубҳасиз, Ватан ва халқ манфаатлари йўлида ҳолисаниллоҳ ва фидокорона хизмат қилишнинг рамзи бўла олади.

Маҳмуд Кошғарий сиймосини яратиш адибу санъаткорлар олдидаги ҳам қарз, ҳам фарз вазифалардандир. Бу масъулиятли ва савоб ишга ўзбек адабиётида биринчилардан бўлиб Фулом Карим бел боғлабди. Маълумки, буюк тилшуноснинг ҳаёт йўли ҳақидаги маълумотлар тарихий манбаларда жуда кам сақланиб қолган. Бу ҳол ижодкор учун муайян қийинчиликлар туғдириши табиийдир. Мен ўзимнинг ўтмиш мавзуидаги романларимда тарихий шахсларнинг образларини яратишда худди шундай қийинчиликларга дуч келган эдим. Шу сабабли қиссани ўқиб тугатгач, ёш адибнинг катта бир синовдан муваффақиятли ўтганидан қувондим.

«Карвон»да туркий халқларнинг чуқур илдиэларига назар ташлаш, барча замонавий туркий халқлар маданияти озиқланаётган қадимги умумтуркий маданиятнинг кўлами ва қудратини англашга интилиш кучли. Дарҳақиқат, бугунги кунда ўз миллий мафкурамизни яратаётганимизда қадимги туркий битиктошлар, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Бердақ асарларидаги эзгу ғоялар бизга асқотиши шубҳасиздир. Қолаверса, умумжаҳон маданиятининг пойде-

вори бўлган қадим Шарқ маданиятини чуқур ўрганиб, ўз меросимизнинг ҳақиқий эгаларига айланиш фурсати келди. «Карвон» қиссасини ўқиган китобхон мана шундай эзгу ишларга ундайдиган бир чақириқ туяди.

Қиссанинг ёш авлод учун тарбиявий аҳамияти катта. Асарда ўз келажаги ҳақида жиддий ўйлаган ҳар бир ёш инсон ўз олдига элу юрт манфаатлари билан уйғун эзгу мақсадлар қўймоғи лозим, деган ғоя илгари сурилади. Устози мударрис Абдурашид ёш Маҳмудга шундай дейди: «Отангизнинг раъйига қараб сарой хизматига киришингиз, катта амалдор бўлишингиз мумкин. Унда фақат отангизнинг ўғли бўлиб қоласиз. Аммо ранжу машаққатлардан қўрқмай илм йўлини танласангиз, улуснинг азиз фарзандига айланурсиз».

Муаллиф қаҳрамонлар ички дунёси—руҳиятини таҳлил қилиш йўлидан бориб, сезиларли муваффақиятга эришган. Маҳмуд ва Ойкумушнинг беғубор, мусаффо севгиси тасвири қиссанинг жозибасини оширган. Уша даврга оид айрим мақол, матал ва иборалардан персонажлар тилида ўринли фойдаланилган.

Менинг фикримча, мазкур қисса ўзбек адабиётидаги тарихий мавзуда яратилган асарлар орасидан ўзининг муносиб ўрнини топа олади. Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Мирзо Улуғбек, Бобораҳим Машраб каби улуғ сиймолар билан энг аввало адабий асарлар орқали яқиндан танишган ёш китобхонлар энди «Карвон» қиссаси орқали ўзига хос ажойиб бир олам бўлмиш ёш Кошғарий сиймоси билан ҳам ошно бўла оладилар.

Турон тарихи улуғвор ва фожиали воқеалар силсиласидан иборат. Туронзамин Мағрибу Машриқда буюк олимлар, аллома шоирлар ўлкаси, шу билан бирга, Тўмарис, Спитамен, Муқанна, Темур Малик, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Алимқул додхо каби улуғ лашкарбошилар Ватани сифатида ҳам маълум ва машҳур. Биз илм ва қалам қудрати ила жаҳонни забт этган аждоғларимиз билан қанчалик фахрлансак, қўлида шамшир ила Турон эрки ва истиқлолини ҳимоя қилган қаҳрамон боболаримиз жасорати билан ҳам шунчалик ифтихор қиламиз. Зеро, уларнинг сўнмас шоншавкатлари ва ўлмас хотиралари бизга давлатимиз мустақиллигини, юртимизнинг ҳар бир қарич тупроғини кўз қорачигидек асраб-авайлашга ва ҳимоя қилишга даъват этади.

«Агар Рустам тирик бўлганида эди, унга навкарликка муносиб бўлар эди», деб ёзган эди Темур Малик ҳақида XIII асрнинг атоқли муаррихи Алоуддин Атомалик Жувайний ўзининг машҳур «Тарихи жаҳонкушо» асариди. Дарҳақиқат, жасур лашкарбошининг номи ўрта асрлардаёқ тилларда дoston бўлган эди. Амир Темурнинг падари бузруквори Тарағай баҳодир 1336 йилда таваллуд топган ўелига Темур деб исм қўяр экан, унинг Темур Малик каби эрксевар ва ватанпарвар саркарда бўлиб улғайишини, Туроннинг қадимги шоншавқатини тиклашини орзу қилган бўлса, ажаб эмас.

Темур Малик ҳақида Рашидиддин, Мирхонд, Хондамир, Абулғози каби муаррихлар ҳам фахр ва гурур билан ёзишган. Можор олими Вамбери унинг жасоратига таҳсинлар айтган. Темур Маликнинг қахрамонона курашлари замонавий ўзбек адабларини турли жанрларда асарлар яратишга илҳомлантирмоқда. Устоз адиб Миркарим Осимнинг «Темур Малик» ҳикояси, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Мирмуҳсиннинг «Хўжанд қалъаси» тарихий романи, ёзувчи Шойим Бўтаевнинг «Оққан дарё оқаверади» қиссаси, шоир Шукур Курбоннинг «Темур Малик» достони шулар жумласидандир. Бу асарлар ўз вақтида китобхонлар томонидан илиқ кутиб олинган, айримлари қайта-қайта чоп этилмоқда.

Фулом Каримнинг «Турон қоплони» драматик қиссаси ҳам қахрамон аждодимиз Темур Малик сиймосини яратишга бағишланган. Асарни мутолаа қилар эканмиз, бундан қарийб саккиз юз йил муқаддам Туронзамин мудофааси учун бўлиб ўтган шиддатли жанглар тасвири, айрим хоин кимсалар кирдикорлари оқибатида юз берган фожиалар кўз ўнгимиздан ўтади.

Темур Малик бутун мамлакат ва ўзи ҳоким бўлган Хўжанд вилояти устига хавфу хатар қуюн каби яқинлашиб келаётганида босқинчиларнинг бир неча баробар ортиқ кучларига қарши кучли мудофаани ташкил қилиш учун халқ мададига суянишни лозим кўради. Энг оғир дамларда ҳам сафдошлари ва халқ вакиллари ўз сардорларига ишонч ва муҳаббат билан қарашади. Темур Малик сон жиҳатидан кўп душманга зарба бериш учун Хўжанднинг табиий жойлашишидан ҳам усталик билан фойдаланади. Фоятда қонли ва тенгсиз олишувлардан сўнг шаҳар қўлдан кетгач ҳам, саркарда ёвга бош эгмай, Сайхун (Сирдарё) ўртасидаги оролга ўтиб, мардонавор курашни давом эттиради. Жанговар

кема ва қайиқлар ясаптириб, дарё орқали қирғоқдаги ёв қароргоҳига қирон солади. Унинг мислсиз жасоратини ҳатто душманлар ҳам эътироф этишга мажбур бўлишади. Хоразмшоҳ Султон Муҳаммад ўз мамлакати ва лашкарини ташлаб қочгани ҳақида нохуш хабар етиб келганда ҳам Темур Малик курашдан воз кечмайди. Қалтис вазиятда Туроннинг асл ўғлони сифатида «Хуббил Ватани минал иймони, — деб хитоб қилади ва ўз жангчиларига қарата шундай дейди: — Қиличимни ўша иймонсиз султон учун кўтариб юрганимда, ҳозир унга ҳожат қолмади, дея синдириб ташлаган бўлар эрдим. Аммо ҳали Ватан озодлиги учун қутлуғ кураш давом этаётган эркан, қилични синдириб, жангдан воз кечмоқ номардликдир».

«Турон қоллони» қиссаси баҳодир бобокалонимизнинг табаррук хотирасига авлодларнинг боқий эҳтиромни рамзи сифатида яратилган. Асар ёш авлодни ватанпарварлик ва эркесварлик руҳида тарбиялашга, Ватан эрки ва тараққиёти учун қилинган хизматлар, асрлар ўтса-да, миллат хотирасидан ўчмаслигини англатишга муносиб ҳисса қўша олади.

Темур Малик учун армон бўлиб қолган Ватан озодлигини орадан юз эллик йил ўтгач, бошқа бир Темур — соҳибқирон Амир Темур ибн Тарағай баҳодир рўёбга чиқарди. Амир Темур истилочиларга ўнганмас зарба берган даҳо саркарда бўлибгина қолмай, қисқа муддатда Туронни истибдод ва таназзул ботқоғидан тараққиёт ва шон-шавкат шоҳсупасига олиб чиқолган мислсиз бунёдкор шахсдир.

Амир Темурга хос бўлган қатор фазилатлар ичида илм аҳлларига эҳтиром ва ғамхўрлик алоҳида ажралиб туради. Мирзо Улугбек даврида Мовароуннаҳрда фанларнинг гуркираб ривожланмоғи учун унинг бобоси Амир Темур замонида мустаҳкам замин ҳозирлангани бугунги кунда замонавий олимлар тадқиқотларида далиллар билан исботланган. Мустақиллик давридагина биз улуг бобомизнинг хотирасига муносиб эҳтиром кўргузмоқ имкониятига эга бўлдик. Турон тарихининг энг ёрқин даврларидан бири, шак-шубҳасиз, Амир Темур номи билан боғлиқдир. Юртбошимиз И. А. Қаримовнинг қуйидаги сўзларида халқимизнинг улуг давлат арбоби хотирасига бўлган муносабати мужассамлашган: «Амир Темур шахсини идрок этиш тарихни идрок этиш демакдир. Амир Темурни англаш ўзлигимизни

англаш демакдир. Амир Темурни улуғлаш тарих қаърига чуқур илдиз отган томирларимизга, маданиятимизга, буюк келажакимизга ишончимизни мустаҳкамлаш демакдир» (И. Каримов. Амир Темур ҳақида сўз. Тошкент. «Ўзбекистон», 1996, 34-бет).

«Соҳибқирон ва аллома» драматик қиссаси соҳибқирон Амир Темур ва мағриблик улуғ аллома Абдурахмон Ибн Халдун мулоқотига бағишланган. Аслида бу тарихий учрашувни икки аллома мулоқоти десак ҳам бўлади. Чунки, бобомиз Амир Темурнинг ўз замонасидаги турли илмлардан хабардорлиги, тарих ва жуғрофия каби фанлардан эса қомусий билимлар соҳиби бўлганлиги маълум. Буни Ибн Халдун ҳам, бошқа замондош муаррихлар ҳам ўз асарларида таъкидлаб ўтганлар. Қиссанинг иккинчи асосий қаҳрамони Ибн Халдун ўрта асрларнинг улуғ жамиятшунос ва тарихчи олими ҳамда давлат арбоби бўлиб, Мағриб ва Миср ўлкаларидаги бир қатор ҳукмдорлар саройида вазирлик ва қозикалонлик лавозимларида хизмат қилган. Ҳозирги замон олимлари ҳақли равишда Ибн Халдунни жамиятшунослик фанининг асосчиларидан бири деб эътироф этишади. Улуғ салтанат қурган, давлатчилик илмининг улкан назариётчиси ва амалиётчиси бўлган соҳибқирон бобокалонимизнинг бу буюк олимга юксак эҳтиром кўрсатиб, унинг суҳбати ва асарларини қадрлагани, баъзи илмий масалаларда у билан мунозарага киришгани реал тарихий фактдир. Тарихнинг икки буюк сиймосини бир-бирига юзлаштирган мана шу улуғвор онлар қиссада тўлақонли ва ҳаққоний тарзда жонлантирилган.

Муаллиф буюк жаҳонгирнинг юксак инсоний хислатларини тасвирлаб, ҳатто қудрат чўққисидан эканлигида ҳам бобокалонимиз қалби изтиробу армонлардан холи бўлмаганини кўрсатган. Ўз невараси Ҳусайн хиёнат қилиб, душман томонига ўтганида, Амир Темурнинг қалби оғир изтиробларга чулганди. Хиёнаткор қўлга тушгач, гарчи у ўз қизининг фарзанди бўлса-да, жазодан озод қилмайди. Ушбу ачинарли воқеа ҳам ўша давр тарихчилари асарларида ёзиб қолдирилган. Муҳаммад Султон янглиғ муносиб неваралари ҳам борлиги оғир дамда соҳибқирон дилига тасалли бағишлайди.

Қиссада соҳибқирон фаолиятининг яна бир қирраси — унинг моҳир дипломатлиги, оқилона ташқи сиёсат олиб боргани акс эттирилган. Амир Темурнинг саъй-

ҳаракатлари натижасида Миср султони билан сулҳ битими имзоланади. Умуман, асарда асл манбалар маълумотларини чуқур ўрганиш асосида соҳибқироннинг жонли ва ҳаққоний сиймосини яратиш мақсад этиб қўйилган ва, айтиш мумкинки, бу борада сезиларли муваффақиятларга эришилган.

Мазкур драматик қиссанинг юзага келишининг ҳам ўз тарихи бор. 1996 йилда соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги тўйига тўёна сифатида Ғуломжон ўз ҳамкасб дўсти арабшунос олим Акрам Ҳабибуллаев билан бирга «Соҳибқирон ва аллома» номли тарихий драма ёзди. Асар режиссёр Муҳаммаджон Сўфиҳўжаев томонидан радиотеатрда сахналаштирилиб, Ўзбекистон радиосининг олтин фондидан жой олган. Асарнинг видеофильм учун мўлжалланган кенгайтирилган варианты эса устоз драматург Ҳайитмат Расул иштирокида яратилди.

Ўтган XX асрда ўзбек адабиётида тарихий роман, қисса ва драма жанрларида гоят катта тажриба тўпланди. Ғулом Карим ва бошқа баъзи ёш адиблар асарлари билан танишув менда ўзбек адабиётида тарихий мавзунинг истиқболи порлоқ эканига, у яқин келажакда янада юқорироқ поғоналарга кўтарилишига кучли ишонч уйғотди.

Тўленберген Қайлбергенев,
Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ ёзувчиси.

КАРВОН

1

Далв¹ ойининг изғиринли кунларидан яна бири ўтди. Ҳаво булутли, рутубатли бўлгани учунми, шаҳарга қоронғилик тез тушди.

Хонкўча хиёбонидаги данғиллама уйнинг хитойи ойна ўрнатилган дарчасидан милт-милт ёғду тарала бошлади. Кошғар ҳокимининг аёнларидан бўлмиш Ҳусайнбекнинг ўғли Маҳмуд мўъжазгина хонада мутолаа билан банд. Милтиллаб ёнаётган шам йигитнинг қорамағиз чўзинчоқ юзини лип-лип ёритади. Хонтахта устида — мис довот ва қаламдон. Токчада эса, қалин жилдли китоблар. Буни кўрган киши хонада беквачча эмас, балки бирон-бир мударрис яшаса керак, деб ўйлаши мумкин эди.

Бурчакдаги манқалда бир ҳовуч саксовул кўмири ёнар, китобларнинг чарм муқоваларидан таралаётган хушбўй ҳид шамнинг куйганга ўхшаш иси билан кўшилиб кетарди.

Маҳмуд яна араб тили наҳвини қайтаришга тутинди. Кўзларини юмганча дарсни бир неча бор ёддан ўқиди. Сўнгра китобни ёпиб, авайлаб токчага қўйди-да, сарғиш қоғозли кичкина дафтарни қўлига олди. Маҳмуд бу дафтарга ҳар кимлардан эшитган кўшиқ, матал ва мақолларни ёзиб юрарди. Арабча ҳарфлар туркий тилдаги айрим товушларга мос келавермаганидан баъзи белгиларни ўзича ўйлаб топганди.

«Қизиқ, араб наҳвидаги бирор қоида туркий тилга татбиқ этилса, албат номувофиқликка ўтру келинур,— деб ўйлади у. — Балки туркийнинг ўз наҳв қоидалари бордур? Эҳтимол, бул хусусда битик ҳам битилгондур. Буни устозим мударрис Абдурашиддан сўраб билмоқ лозим».

Кўча томондан от дупури эшитилди. Бир оздан кейин дарвоза гийқиллаб очилди. Хизматкорларни жеркиган овоз, ниҳоят даҳлиздаги гурсиллаган қадам то-

¹ Ҳижрий-шамсий йилнинг 11-ойи (январь-февраль).

вушларидан Маҳмуд отаси келганини англади. Куп ўтмай, остонада Хусайнбекнинг барваста қомати кўринди. Маҳмуд ўрнидан туриб, отасига салом берди. Хусайнбек алик олди-да, бошидаги олмахон терисидан тикилган бўрк, оёғидаги юмшоқ чарм этик ва зарбоф чопонини ечди. Маҳмуд этикни қурисин деб, манқалга яқинроқ қўйди. Жун чолвор ва гулдор кўйлақда қолган бек қалин қилиб солинган кўрпачага чордона қуриб ўтиргач, Маҳмудга деди:

— Хизматкорни чақир, манқалга кўпроқ кўмир солсин. «Қиш кўнуқи ўтдур».

Маҳмуд «Мен ўзим» деди-да, ёғоч курак билан челақдан бир неча каттакон кўмир парчаларини олиб, манқалга ташлади. Кўмир кучсиз аланга чиқариб ёна бошлади.

Хусайнбек ўғлининг ишидан норозидек тўнғиллади:

— Хизматкорни чақирсанг бўлмайдурми? Ким айтур сени беквачча деб?

Маҳмуд индамай, яна савағич қаламни олиб дафтарига нималарнидир ёза бошлади.

— Хўш, нима ёзаяпсен? — деб сўради Хусайнбек қизиқсиниб.

— Ҳозир сиз айтқон сўзни, яъни «Қиш кўнуқи ўтдур», — деди Маҳмуд жилмайиб.

— Тавба, анинг не ҳожати бордур?

— Шундай ўзим, — деди Маҳмуд айёрона кулимсираб.

Хусайнбек тушунмай бош чайқади. Ота-бола бир-мунча вақт суҳбатлашиб ўтиришди. Хусайнбек нуқул саройдаги икир-чикирлар ҳақида гапирар, ўғлида сарой ҳаётига қизиқиш уйғотишни истарди. Лекин Маҳмуд отасининг жон куйдириб айтган сўзларини лоқайд ўтирганча эшитди. Уни амалдорларнинг алмашилиши, ҳокимнинг қайси бир аъёнга меҳри зўрлиги ёки қайси бир вазирни ёқтирмаслиги мутлақо қизиқтирмас эди. Ўғлининг бепарволигини кўриб, Хусайнбекнинг жаҳли чиқди.

— Мадраса тупроғини шунча ялаганинг етар, дейман. Сен тенги бекваччалар ўрдада тузуккина вазифаларни эгаллаб, кўзга кўриниб қолдилар. Сен эса, ҳануз китобларингга ўралашиб юрибсен.

Маҳмуд маъюсланди. У отасининг бу янглиғ сўзларини биринчи марта эшитиши эмасди.

Хусайнбек асли Иссиққўл бўйидаги Барсағон шаҳ-

ридан. Кўп йиллар бурун Кошғарга кўчиб келган. Ҳоким ўрдасида у садоқат билан хизмат қилаётган бўлса-да, ҳали унча кўп эътибор қозонолмапти. Вазир ва айрим аъёнлар унга писанд қилмагандай қарашади. Шу боис ўглининг келажagini ўйлаб қайғуларди. Маҳмуднинг мадрасада таҳсил кўриши сарой хизматида кўл келди, деб ҳисобларди. Чунки эндиликда қорахонийлар давлатида саводли бек ва аъёнлар қадрланмоқда эди. Олдинги кўчманчилик замонлари ўтди. Лекин ўглининг илмга бу қадар шўнғиб кетишини Ҳусайнбек сира кутмаганди.

Маҳмуд отасидан ҳайиқса-да, андак эътироз билдиришга журъат этди:

— Яна бор-йўғи икки йил қолди-ку. Таҳсилни чала қолдиришнинг не ҳожати бор?

— Куръонни биладурсен, ўқиш-ёзишни уддалай олурсен. Шунинг ўзи кифоя эмасму?

— Лоақал, яна бир йилга ижозат беринг. Ҳали кўп нарсани ўрганганим йўқ.

— Ижозат йўқтур! — деди Ҳусайнбек қатъий. — Кўклам ўтгач, мадрасадан қадамингни узгайсен. Бек ўғлимисен, сенинг ўрнинг ҳоким саройида. Мен мулла эмасменки, Маҳмудбек бутун умрини мадрасада ўтказса!

2

Қишки таътил тугаб, мадраса ҳовлиси яна гавжум бўлиб қолди. Туркий ва хитой меъморчилик санъатини ўзида мужассамлаштирган бу ғиштин бино ўрдага яқин, аммо осойишта, сокин жойда эди.

Маҳмуд ҳовлида бир неча сабоқдошларига дуч келиб, улар билан саломлашди. Дарс бошлангунча мадрасанинг орқасидаги ҳовуз бўйида айланиб юрди.

Кўп ўтмай таҳсил бошланди. Барча муллаваччалар сабоқхоналарга кириб, боягина ғовур-ғувурга тўлган ҳовли сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Бошига симобий салла ўраган, узун ингичка соқолли мударрис Абдурашид ўтган сабоқлар ҳақида қисқача гапириб, сўнг янги дарс ўтди. У ваъзни тугатгач, одатдагидек саволлар ёғилди.

— Нега араблар сўзларни музаккар ва муаннасга¹

¹ Музаккар ва муаннас — араб тилида эр ва аёл жинсига оид сўзлар.

ажратишади? — деб сўради орқароқда ўтирганлардан кимдир.

Мударрис: «Ҳар тилнинг ўзига хос хусусиятлари бўлмоғи мумкин, сўзларнинг музаққар ва муаннасага ажратилиши араб тилига хос ҳодисадир ва бошқа кўпгина тилларда бу нарса кўрилмайду», — деб жавоб берди.

Бир қанча саволлар муҳокама қилинган, Маҳмуд одоб билан мурожаат қилди:

— Устоз, ижозатингиз билан камина ўзимнинг бир саволимни берсам?

— Лутф айланг, қандай савол эркан ул?

— Устоз, маълумки, араб лисонининг сарфнаҳви¹ ҳақида анча битиклар битилгандур. Лекин камина шунча излаб туркий тилнинг сарфнаҳв қоидалари тавсифлаб берилган биронта битикни кўрганамча йўқ. Бу ҳолнинг боисини ойдинлаштириб берсангиз.

Мударрис ўйга толди. У Бухоро, Самарқанд мадрасаларида таълим олган, араб ва форс тилларини пухта эгаллаган эди. Лекин буни қарангки, ўзи турк бўлатуриб бу хусусда ҳеч ўйлаб кўрмаган экан.

«Маҳмуд анча ижтиҳодли йигит, — деб ўйлади мударрис. — Барча илмларда, айниқса, тил илми ва жуғрофияда бошқалардан анча илгарилаб кетган. Унинг саволига жўяли жавоб айтмоқ зарур».

— Қизиқ савол бердингиз, — дея гап бошлади мударрис ингичка соқолининг учини тутамлаб. — Дарҳақиқат, туркий тилнинг сарфнаҳви ҳақида ҳали бирон-бир битик битилмагандур. Мен бу ҳолнинг сабабини бундоқ изоҳлаймен. Сарфнаҳв қоидаларини билмасдан туриб, араб тилини ўрганиш ва каломуллони тушуниш биз учун гоят қийиндур. Ўз тилимизни туғулғонимиздан бошлабоқ, отамиз бирла онамиз ўргатадур. Шунинг учун туркий тилнинг сарфнаҳв қоидаларини маҳсус китоб қилиб битмоққа зарурият бўлмагон.

— Муҳтарам устоз. Мисол учун олсакким, бирон араб туркий тилни ўрганмоқчи бўлса. Ул ҳолда бу араб қандай йўл тутғусидир? — деб сўради Маҳмуд жавобдан қониқмагандек.

Муллаваҷчалар орасида енгил кулги кўтарилди.

— Араб не қилсин туркий тилни?!

— Қуръон туркий тилда нозил қилинмагон-ку!

¹ Сарфнаҳв — грамматика: сарф — морфология, наҳв — синтаксис.

— Маълумки, сарфнаҳв қоидалари асосан ёзма асарлар учун ёзиладур, — деди мударрис. — Бизнинг тилимизда бундоқ асарлар унчалик кўп эрмас. Араблар ёинки форслар сўзлашувни шунчаки туркий элатлар ила элакишиб ўрганмоғи мумкиндур.

— Ташаккур, устоз! — деди Маҳмуд.

3

Дарс тамом бўлгач, муллаваччалар ҳар ёққа тарқалишиди. Маҳмуд сой бўйига қараб юрди. Атрофда инжиқ баҳор ҳавоси ҳукмрон эди. Боягина савалаб ўтган ёмғирдан сўнг, қуёш яна булутлар орасидан нур сочарди.

Маҳмуд йўлни қисқа қилиш учун пастқам кўчалардан айланиб ўтди-да, Сувдарвоза орқали шаҳар чеккасига чиқди. Пастликда кўпириб оқаетган сой кўринди. Ёгингарчилик натижасида сойнинг суви кўпайган, ҳатто қирғоқдаги харсангтошларни бутунлай кўмиб юборганди. Сой бўйидан одам аримас, мешкобчилар, хотин-халаж, болалар челақ ё кўза кўтариб сувга келишарди. Мешкобчилар бой-бадавлат одамларникига сув ташишарди.

Маҳмуд тошлоқ соҳилга тушгач, кигиз этигига илашган лойларни қоқиб туширди. Сўнг аллақандай ёзувлар битилган улкан харсангтош ёнига бсриб тўхтади. На араб, на уйғур ёзувига ўхшайдиган бу ғалати битикларни бутун Кошғарда ҳеч ким ўқиёлмасди. Лекин айримлар уни форслар Афросиёб деб атаган турк хоқони Алп Эртўнга ёздирган, деб тахмин қилишарди.

«Бу битиклар туркий тилда эрканлиги шубҳасиз, — деб ўйлади Маҳмуд. — Қадимий ёзувимиз унутилиб кетгон. Эл-улусда ул битикларни ўқий оладургон бирон-бир одам бормикин?».

Маҳмуднинг харсангтош олдига тез-тез келиб, соатлаб ўйланиб туриши Кошғарда турли гаплар тарқалишига сабаб бўлганди. «Тошга тилсим битилгон, Маҳмуд уни ўқиб, хазинага эга бўлмоқчи», дейишарди. Бундан хабар топган сабоқдош дўстлари ажабланиб: «Ростдан ҳам шундайми?» — деб сўрашди. Маҳмуд эса, кулимсираб: «Мен бу тошга нималар битилгонини билмаймен. Лекин каминада шоҳ хазинаси бўлса эрди, шу хил битикларни ўқишни менга ўргатадиган кимсага бутун бойлигимни тортиқ қилардим», деган эди.

Қизларнинг жарангдор кулгисидан Маҳмуднинг хаё-

ли бўлинди. Улар қўлларидаги кўзаларини авайлаб ушлаганча гоҳ кулиб, гоҳ кўшиқ айтиб боришарди. Одмигина, юпун кийинишларидан косиблар маҳалласидан эканликлари билиниб турарди.

*Яғмур яғуб сочилди,
Турлук чечак сучулди,
Иинжу қопи очилди,
Чиндан ипор юғрушур¹.*

Маҳмуд дарҳол жуздонини очиб, дафтар-қаламини қўлига олди. Қизлар эса, парво қилмай ёнидан ўтиб кетишди. Маҳмуд сал фурсат ичида дафтарнинг бир неча саҳифасини ёзиб тўлдирди, сўнг қизларни кузата бошлади. Улар сой бўйида анча туриб қолишди. Кулишиб, бир-бирларига сув сачратишди. Кейин кўзаларни елкаларига қўйиб изларига қайтишди. Қизлар тошлоқ сўқмоқдан чаққонлик билан юриб келишарди. Кўзадаги сув чайқалиб, устларига тўкилса-да, парво қилишмасди. Улар яқинлашгач, Маҳмуд кулимсираб бояги кўшиқни баланд овозда ўқий бошлади:

*Яғмур яғуб сочилди,
Турлук чечак сучулди...*

Қизлар тўхтаб, ҳайрон бўлганча бир-бирларига қарашди. Маҳмуд эса ўқийверди, ўқиб адо қилгач, шивир-шивир бошланди.

— Ие, бизнинг айтқонларимиз-ку?!

— Бул бола қандай билар эркан буларни?

Улар ичидан ўрта бўйли, ўн беш ёшлардаги хушандом ва буғдойранг юзли қиз Маҳмуд томонга бирикки қадам юрди.

— Эй ўғлон, бизнинг кўшиқларни бир зумда қандай ёд ола билдинг? — деб сўради у. Йигит унинг соддалигидан кулди.

— Кўрмаясенми? Сизлар кўшиқ айтиб ўтғонда қалам билан дафтаримга битиб олдим. Энди у кўшиқларни шу қоғозга жойладим.

Қиз ишонқирамай, қайрилма қошларини учириб қўйди. Кўшиқлар қоғознинг ичига киритилганини ақлига ҳеч сиғдиролмади, шекилли:

— Қанча вақт турадур улар бул ерда? — деди.

— Ўнлаб, юзлаб йиллар турмоғи мумкин. Сен билан

¹ *Мазмуни:* Ёмғир томчилари сочилди, турли гуллар кўкарди ва инжу қоплари очилди, чиндан ипор. яъни мушк ҳиди бурқирайди.

мен ўтиб кетгумиз. Лекин улар тураверадур. Юз йил кейин ҳам саводли одам мана шу қоғозга қараб, сен ҳозиргина айтқон қўшиқларни такрор айтмоғи мумкин.

Қиз бир оз тушунгандай бўлди, ҳатто нимадандир фахрлангандек эди.

— Э, мен бунақа қўшиқлардан қанча-қанчасини биламен, — деди у.

— Ким ўргатди сенга уларни?

— Кўпларини энамдан ўрганганмен. Керак бўлса ўзим ҳам ичимдан чиқариб айтиб кетаверамен.

— Ичидан чиқариб қўшиқ айтадигон кишиларни шоир деб атайдурлар, сен шоир эркансен, — деди Маҳмуд.

Қиз бундай ғалати сўзни илгари эшитмаган эди. Лекин хурсандлиги чехрасидан билиниб турарди.

— Шоирлик ҳамманинг ҳам қўлидан келавермай-дур, — дея давом этди Маҳмуд. — Шоирларнинг ичига фаришта кириб олиб, қўшиқларни ўша айтиб турадур.

Кўзаларини ерга қўйиб, сал нарироқда қараб турган қизлар бу гапни эшитиб кулиб юборишди.

— Ие, Ойкумушнинг ичида фаришта бор эркан!

— Қани, чиқариб бизга ҳам кўрсатчи!

Маҳмуд тагин бир қанча қўшиқларни улардан сўраб ёзиб олди ва ўша заҳоти ўқиб бериб, қизларни яна ҳайратга солди.

Қизлар кўзаларини елкаларига қўйиб, йўлга тушишганда Маҳмуд очиқ кўнгиллилик билан Ойкумушга деди:

— Яна янги қўшиқлар ўрганиб тур. Учратиб қолсам, аларни дафтаримга битиб олмаймен.

4

Маҳмуд араб тили наҳв қоидаларини ўрганаркан, ўзича уларни туркий тилга татбиқ этиб кўрарди. Кунлар ўтган сайин туркий тилнинг ҳам наҳв қоидалари борлигига унда шубҳа қолмади. Маҳмуд ўзи кашф қилган баъзи бир нарсаларни тартиб билан ёзиб чиқмоқчи бўлди. Ёзилажак китобига «Туркий тилнинг наҳв қоидалари» деб ном қўйди. Анчадан бери тўплаб юрган туркий матнлардаги сўзларни аввал феъллар ва отларга ажратишни лозим топиб, ишни шундан бошлади.

Бир кун у, сабоқлар тугаб, шогирдлар тарқалишгач, чопонини кияётган мударрисга ийманибгина яқинлашди:

— Менда ишингиз борми, Маҳмуд? — деб сўради мударрис Абдурашид.

— Ҳа, устоз. Камина туркий тилнинг наҳвий хуссиятлари ҳақида ўзимча бир нимарсалар ёзгон эрдим. Шуларни кўриб, менга маслаҳат берсангиз. Бу ишни давом эттирайми ёки каминанинг бу журъати ҳеч қандай натижага олиб келмагайми?

Маҳмуд шундай деб, дафтарни мударрисга узатди. Мударрис Абдурашид олдин симобий салласини ихчамроқ ўраб, бошига қўндирди-да, сўнг дафтарни олиб, кўздан кечирди. Саҳифаларни варақларкан, унинг ўсиқ қошлари чимирилди. Афтидан, Маҳмуд жиддий бир ишни бошламоқчига ўхшайди. Ўша куни бежиз савол бермаган. Лекин бу ишнинг истиқболи қандай бўларкин? Маҳмуд, шубҳасиз, катта истеъдод эгаси. Аммо тил илми соҳасида олган билимлари ҳали етарли эмас. Кошғар мадрасасида таҳсил олиб, тил илмида камолотга эришиб бўлмайди. Абдурашиднинг ўзи ҳам чет элларда неча йиллаб таҳсил олди. Лекин Маҳмуднинг дилидаги умид учкунларини ўчирмаслик даркор. Балки у келажақда қутлуғ ниятини рўёбга чиқарар. Шундоқ ишга жасорат этган муллавачча унинг шогирди бўлса, бу қанчалик фахр!

— Улуғ ишга қўл урибсиз. Мен сизга зафарлар тилаймен, — деди мударрис. — Кенгашғонингиз учун раҳмат! Илм ва шеърият шамчироғи бўлмиш Юсуф Хос Ҳожиб айтурлар:

*Неки иш қилмагин, кишига кенгаш,
Кенгашсиз кишини тутма эш ё адаш.
Кенгашгин ҳар ишни қилишдан бурун,
Мурод бергай ишда кенгашлар сўраш.*

Шуни англадимки, ниятингиз қатъийдир. Бу ғоят қувонарли. Ўз томонимдан ҳеч бир ёрдамни дариф тутмагаймен. Аммо сиз бошлаган иш шундай каттаки, бу хайрли ишда сизга муфассал йўл-йўриқ бера оладургон ягона кишини билурмен. Ул киши туркий тилнинг энг кучли билимдони Юсуф Болосоғунийдир. Ул ҳазрат бир қанча муддат Кошғарда ҳам яшадилар. Шунда камина шундоқ аллома одам билан ҳамсуҳбатлик бахтига муяссар бўлгон эрдим. Бисёр доно киши эрдилар. Сўнгра Болосоғун бордилар. Ўз китобларини машриқзаминнинг улуғ хоқони Тавғач Буғрохонга тақдим этдилар ва хон ҳазратлари ул кишини хос ҳожиблик унвони билан

20 03 Алишер Навоий
nomidagi
A832 O'zbekiston MB

тақдирладилар. Ул зот ҳозир Болосоғунда хон даргоҳида истиқомат қиладурлар. Эшитишимча, Улуғ Ҳожибнинг ҳамийлигида яна баъзи бир шоирлар туркийда шеър бита бошлабдурлар. Фикримча, Болосоғун бориб, Юсуф Хос Ҳожибдек донишманд кимсадан йўл-йўриқ сўрамоқ сиз учун фарз эрур. Ишонаменки, ул киши берган маслаҳатлар сиз учун гоят фойдали бўлур ва олдингида турган кўпгина чигалликлар ҳал қилинур.

Маҳмуд бир оз ўйланиб туриб:

— Устоз, мен шундоқ улуғ кишининг мулоқотига қандоқ бора олурмен? — деди.

Абдурашид мийиғида кулиб қўйди:

— Кўрқмиш кишига қўй боши қўш кўринур, демишлар. Юсуф Хос Ҳожиб илмга интилган кимсани ўз ўлидан ҳам кўпроқ суядур. Менинг бунга ишончим комил. Сиз китоб ёзмоқ нияти бирла борсангиз, ул ҳазрат учун Макканинг ўзидан шайх келганидан яхшироқдур.

Таътил пайти келишини кутишга ҳам тоқати етмай, мударрисдан бир ойга жавоб сўраган Маҳмуд Болосоғун сафари ҳақида юрагини ҳовучлаб отасига гап очганда, Ҳусайнбек аввалига ҳайрон бўлди.

— Болосоғун?! Не қиласен ул ерда?

— Ёзажак китобим ҳақида Юсуф Хос Ҳожибдан йўл-йўриқ сўрамоқ ниятидадурмен.

— Оббо, китоб ёзмоқчимен дейсанми? — Баттар ҳайратланди Ҳусайнбек.

У ўглининг китоб ёзишдек беҳуда ва фойдасиз ишларга киришишини сира орзу қилмаган эди. Ўғли ақлли бўлиб улғайди, саводи зўр. Аммо беклик, ҳеч бўлмаса саройда котибликни ҳавас қилиш ўрнига, китоб битмоқ хаёлига тушибди.

Лекин Ҳусайнбек Юсуф Хос Ҳожиб деган донишманд шоирнинг аллақандай бир китоб битиб, уни хонга тақдим қилгани ва тақдирланганини эшитган эди. Наҳот, унинг ўғли ҳам шундоқ улуғ кишиларга манзур бўладиган китоб ёзса ва тақдирланса!..

Маҳмудни китоб ёзишга ундаган ҳислардан тамоман беҳабар Ҳусайнбекка бу иш ўғлини баланд мартабаларга эриштирадигандай бўлиб кўринди.

— Балли ўғлум. Той улғайса, от тинур, ўғул улғайса, ота тинур, — деди Ҳусайнбек. — Юсуф Хос Ҳожиб

хўп таниқли киши. Битаётган китобингни унга олиб бориб кўрсат. Шояд манзур бўлса!

Маҳмуд отасидан осонгина розилик олганидан ўзида йўқ қувонди. Хусайнбек яна ўғит қилди:

— Агар Улуғ Ҳожиб сенга хон саройида бирон хизматни таклиф қилса, рад эта кўрма. Буғрохон саройида хизмат қилиш сендек йигитлар учун катта бахт. Бунинг устига сен Болосоғунда, олий ҳазрат даргоҳида бирон вазифада ишласанг, менинг ҳам Кошғарда обрўйим баланд бўладур!

Йигит кўнглида бундай фикрлардан йироқ бўлса ҳам «хўп» дегандек бош ирғади.

Маҳмуд йўлга отланган кун Хусайнбек «Куш қаноти, эр оти билан» деб юган урилган жийрон отни ва дамашқлик савдогардан сотиб олинган, дастаси фил суягидан ясалган пўлат тигли ханжарни совға қилди. Сафар харажатлари учун бир ҳамён олтин ва қумуш тангани Маҳмудга тутқазаркан, насиҳат қилди:

— Бу дунёда икки нарса — тиг ва олтин бирла ҳукмрон бўладурлар. Шу икковига эга бўлсанг, барча орзу-ҳавасларинг ўз-ўзидан ушалғусидур. Китоб битишинга ҳам ҳеч бир ҳожат қолмайду. Аксинча, бошқалар ўз китобларини сенга бағишлайдулар. Бу сўзларимни қулоғингга қуйиб олгин!

5

Карвон Кошғардан чиқиб, бир неча кун давомида водийда йўл босди. Айни ёз палласи эмасми, тоғ этагидан эсган енгил шабада мева ва кўкатларнинг хушбўй ҳидини ҳар томонга таратарди. Йўлда тез-тез қишлоқлар учраб турар, уйларнинг атрофи боғ-роғ ва экинзорлар билан ўралган эди.

Карвон юзтача туядан иборат бўлиб, буларга асосан савдогарларга қарашли юклар ортилганди. Энг олдиндаги ва орқадаги туяга осилган қўнғироқлар бир маромда жарангларди. Бундан ташқари от, эшак минган йўловчилар ҳам бор эди. Чунки, якка ҳолда сафар қилгандан кўра, соқчилар ҳимоясидаги карвон билан йўл босиш беҳатар.

Бошига оқ қалпоқ, эгнига туя жунидан тўқилган чакмон кийган Маҳмуд хушбичим жийрон от устида қуйиб қўйгандек ўтирарди. Биринчи марта сафарга чиққан йигитга карвон жуда имиллаб йўл босаётгандай

туюлар, шу боис дам-бадам отини йўрттириб илгарилаб кетар, бирон қишлоқда тўхтаб, карвоннинг етиб келишини кутар, гоҳ-гоҳ одамларнинг оғзидан эшитиб қолган фалати гап-сўзларни дафтарига ёзиб қўярди.

Сафар давомида у Ойкумушни кўп ўйлади. Қайта-қайта ўқигандан унинг кўшиқлари ёд бўлиб қолган эди. Қизнинг кўнгироқдек овози қулоғи остида ҳамон жанранглаб тургандай туюларди. Соё бўйидаги тасодифий танишувдан сўнг улар яна бир неча бор учрашган эдилар. Маҳмуд сафар олдидан ҳам не қийинчиликда имкон топиб, Ойкумуш билан хайрлашди. Ўқиш-ёзишни билмайдиган бу саводсиз қизнинг шунчалик кўп кўшиқ билиши йигитни ҳайратга соларди. Йўл-йўлакай у Ойкумушнинг кўшиқларини хиргойи қилиб борар, жазирама иссиқда булутли кун, ёмғир ҳақида куйлаётгани ҳамроҳларига эриш туюлиб, улар кула бошлашди ва:

— Сафаримиз ўзи шундоқ ҳам машаққатли, сен яна ёмғир ва бўронларни истаяпсенми? — дея ҳазил аралаш гап қотишди.

Маҳмуд қизаринқираб, индамади. Ахир, Ойкумуш ҳақида бировга айтиб бўлармиди? Олис сафар эндигина бошланган бўлса-да, энди Ойкумушни қачон кўрарканман, деб ўйларди у. Доимо меҳр билан порлаб турувчи кўзларни, мушк каби қоп-қора сочларни, сарвдек гўзал қоматни, сеҳрловчи овозни унутиб бўлармиди?!

Водий тугаб, тоғ оралаб ўтган сўқмоқ бошланди. Ҳайбатли қоялар орасидаги бу тошлоқ йўл илонизи бўлиб чўзилиб кетганди. Тоғ ёнбағирларини ёввойи жийда, дўлана, арча сингари турли-туман ўсимлик ва буталар қоплаб олган, яйловларда уюр-уюр йилқилар, қорамол ва қўй-эчкилар ўтлаб юришарди. Карвон тоғ оралиқларига тобора ичкарилаб борган сари йўловчилар ҳам, мол боқиб юрган чўпонлар ҳам камроқ учрай бошлади. Карвонбоши соқчиларни йўлнинг бу қисмида ҳушёр бўлишга ундади. Ҳаммаёқ дараю жарликлар, чакалакзору қоялардан иборат бу жойларда қароқчиларнинг макони бўлиши эҳтимолдан холи эмас эди.

Болаликдан кенгликларни яхши кўрадиган Маҳмудга тоғ даралари унчалик хуш келмади. Баҳайбат қоялар эса, қафасга ўхшаб туюларди. Лекин йигит сафар машаққатларига бирмунча кўниқди. Ҳатто манзилларда туякашларга юкларни туширишда, тоғ жилғаларидан мешларни сувга тўлдиришда ёрдамлашди. Бадавлат сав-

догарлар эса, бу пайтда ўзларини карвонсаройнинг салқин хоналарига уриб, яхшироқ овқатланиб, дам олиб қолишга тиришардилар.

Бир неча кун шу тахлитда йўл босишди. Маҳмуд анча ориқлаб, тоғ шамолидан бугдойранг юзлари қорайди. Болосоғунга яқинлашганларида отига қамчи босди ва карвондан бутунлай илгарилаб кетди. Тоғ йўли уни шу қадар толиқтириб қўйгандики, орқасига қайрилиб қарашга ҳам юраги бетламади.

Маҳмуд қорахонийларнинг пойтахти машҳур Болосоғун шаҳри дарвозасидан кирганда, кун тиккага келган палла эди. Шаҳарга кираётган ва чиқаётган йўловчилар, карвонлар кўчани тўлдирганди. Ола-қура кийинган оломон орасида турли табақага мансуб кишилар бор эди: мева-чева тўла саватлар юкланган эшакларни етаклаб олган деҳқонлар, бошқа ўлкалардан келган савдогарлар, қорамол ва қўй-эчкиларни сотгани ҳайдаб бораётган кўчманчилар, дарвишлар...

Кўққисдан оломон орасида ола-ғовур бошланди. Одамлар саросимага тушиб, бир-бирларига «Хон!», «Хон келяпти!» деганча кўчанинг икки чеккасига қоча бошладилар. Маҳмуд орқасига ўгирилиб қараб, отлиқ ясовуларни кўрди. Уларнинг қўлларида узун таёқлари бўлиб, оломонни ҳайдаб, йўл очиб келишаётган эди. Зарҳал тўн кийган, каттакон симобий салла ўраган бир амалдор эса ясовулар ортидан бақириб келарди:

— Эй фуқаро, таъзим қил! Машриқ ерларининг улуғ хоқони, офтоби олам қорахоний Бугрохон овдин қайтмоқдадур!..

Йўлнинг икки четига чиққан одамларнинг баъзилари тиз чўкди, айримлари ўзларини таппа ерга ташлашди. Маҳмуд отини четга бурди. Бошқа суворийларнинг отдан тушганини кўриб, у ҳам сакраб ерга тушиди ва отининг жиловидан ушлаганча хоннинг келишини кута бошлади. Қорахоний Бугрохон бир гуруҳ аъёнлари ва соқчилар қуршовида асъаса-дабдаба билан шаҳарга кириб келаётганди. Маҳмуд одамларнинг шивир-шивирига қулоқ тутди.

— Хонимиз Бухоро элчиси шарафига икки ҳафта бурун овга чиққон эрдилар. Бугун ёна келибдурлар!

— Икки ҳафталик овдин сўнг Иссиққўл бўйида отилмоғон кийик қолмоғон чиқар?

¹ Ёна келмоқ — қайтиб келмоқ.

— Бе! Бир йўл тўхтамасдан ов қилганда ҳам Ис-
сиққўл кийикларини тугатиб бўлмайду.

Буғрохон яқинлашгач, Маҳмуд уни яхшироқ кўриб
олишга интилди. Хон гирдигумдан келган, ялпоқ юзли
одам экан. У ясатиғлик от устида ниҳоятда сипо кўринди.
Хоннинг эғнида зар чопон, бошида ярқироқ инжулар
терилган салла, оёғида қимматбаҳо тошлар қадалган
этик бор эди. У оломоннинг олқишига заррача парво
қилмас, вазир ва элчилар билан нима ҳақдадир суҳ-
батлашиб борарди. Соқчилар пўлат совут ва дубулғалар
кийган бўлиб, қўлларида узун найзалар ушлаб олиш-
ганди. Дубулғага осилган қизил шокила туфайли улар
бошқа аскарлардан ажралиб туришарди.

Хон ва унинг аъёнлари тезда сарой томонга ўтиб
кетишди. Сўнгра сарбозлар бир нечта аравада ўлжалар-
ни олиб ўтишди. Араваларда кийиклар, қуёнлар, ғозу-
ўрдаклар уюлиб ётарди. Алоҳида аравага эса каттакон
айиқ жасади юкланган эди. Унинг ёнида учта кичкина
айиқ боласи бўлиб, афтидан, онасини камондан отиб
ўлдиришгач, уларни тириклайин тутиб олишганди. Сар-
бозлар ўтиб кетишгач, кўчада ҳаракат яна жонланди.

6

Маҳмуд биринчи дуч келган карвонсаройга борди.
Мусофирлар қўплигидан карвонсарой соҳиби фақат кат-
та ҳақ эвазигагина жой беришини айтди. Маҳмуд нои-
лож кўнди. Жийронни отхонага элтиб боғлади. Отбо-
қарга бир танга бериб, унинг ўт-сувидан хабардор бўлиб
туришни тайинлади. Сўнг хуржунни елкасига ташлаб,
эски кўрпачалар тўшалган ярим қоронғи хужрага кир-
ди. Яхшироқ хужрага ўтишни истаса, саройбон яна
қўшимча ҳақ талаб қилишини ўйлаб, хуржунни бир
чеккага қўйди ва эшикни қулфлаб, бозор томон йўл
олди.

Маҳмуд Болосоғун бозорини янглишмай тезда топ-
ди. Чунки бозорга элтувчи кўчалар доим серқатновлиги
билан ажралиб турарди.

Болосоғун бозори Кошғарникидан анча катта экан.
Савдо ва хунармандлик расталари бир-бирига туташиб
кетган. Маҳмуд расталарни, дўконларни айланиб томо-
ша қилишдан ҳам кўра, одамларнинг сўзлашувига
қўпроқ қулоқ соларди. Болосоғунликлар, асосан тур-
кий ва қисман сўғд тилларида сўзлашар эканлар.

Саххоф бозорни кўриб, Маҳмуд жонланиб кетди. Дўконларнинг қатор-қатор тоқчаларида, ерда минглаб катта-кичик китоблар териб қўйилганди. Муқовасозлик дўконлари ҳам бор экан. Хоҳлаган китобингни кўчиртириб олиш учун хаттотларга буюртма берса бўлавераркан. Бу бозорда муллаваччалар ва китоб савдоси билан шуғулланадиган савдогарлар айланиб юришарди. Маҳмуд китоблар уюмига ҳайратланиб, завққа тўлиб тикилар, ҳар бир китобни қўлига олиб кўргиси, нима ҳақида ёзилганлигини билгиси келарди. Савдогарлар эса китобларни мақтаб, сотиб олишга ундашарди. Туркий хатда ёзилган бир неча ноёб китобни савдолашмасдан сотиб олгач, Маҳмуд арабча битилган асарлар орасидан Сибавайҳийнинг китобини излади. Мударрис Абдурашиднинг талабаларга: «Араб сарфнаҳвини ҳеч бир олим басралик ас-Сибавайҳийдек муфассал ёза олмаган. Асли эронлик бўлган бу буюк олимнинг китоби шу қадар тўлиқ ва комилки, кейинги олимлар унга фақат жузъий нарсаларнигина қўша олдилар. Араб сарфнаҳвидан мадраса ва мактаблар учун дарслик ёзган мударрислар ҳам, асосан, шу китобдан истифода этадилар», — деб айтганлари йигитнинг хаёлига қаттиқ ўрнашиб қолган эди.

Маҳмуд тоқчаларига юзлаб арабча китоблар териб қўйилган бир дўконга кирди. Ўрта ёшлардаги дўкондорнинг қирғий бурни, чўзинчоқ юзи ва кийим-бошидан араб эканлиги кўриниб турарди. Маҳмуд ундан тўртта девон харид қилди. У ҳар бир китобни танлаганида, дўкондор муаллиф ва унинг девони ҳақида икки оғиз гапириб қўярди. Маҳмуд у билан арабча сўзлашди.

— Араб тилида яхши гапирар эркансиз, — деди дўкондор, — сўзлар ва талаффузда хатоингиз кам.

Маҳмуд яна бир қанча насрий асарлар, жумладан, ал-Жоҳизнинг бир китобини, куфий хати билан кўчирилган Қуръонни харид қилди. Буни устози Абдурашидга ҳадя этишни кўнглига тугиб қўйди. Маҳмуд китоб танлаётганда ҳам мазмунан, ҳам ёзувларининг турлича бўлишига эътибор берди¹.

Китобларнинг пулини тўлагач, Маҳмуд дўкондордан Сибавайҳийнинг китобини сўради.

— Йўқ, иним. Бизда бу китоб йўқ, — деди араб бош чайқаб.

¹ Ўрта асрларда араб ёзувининг бир неча турлари мавжуд бўлган.

— Қайси дўконда бўлиши мумкин?

— Болосоғундан топмоқ мушкул, ҳатто Бухорою Марвда ҳам бу китоб фақат катта кутубхоналарда бор. Бозорда камёбдур.

— Шундоқ машҳур олимнинг китоби Болосоғунда топилмаслиги таажжубланарли ҳол, — деди Маҳмуд афсусланиб.

Дўкондор беғараз кулимсираб, изоҳ берди:

— Сивавайҳийнинг китоби ғоят мукамаллиги билан бирга, қийин ҳамдур. Ҳар киши ҳам ул китобнинг мағзини чақа олмайдур. Унга бир қанча шарҳлар ёзилган. Энг яхши шарҳ ас-Сирафийникидур. Агар бул китоб сизга жуда зарур бўлса, топмоқнинг йўли бор. Болосоғунга ҳар йили араб савдогарлари келадулар. Улар орасида китоб савдоси билан шуғулланадигонлари ҳам бор. Буюртма қилсангиз, олиб келгусидурлар. Лекин буни узоқ муддат, ҳатто йиллаб кутмоқ керак ва китоб ҳам қимматга тушадур.

— Кошғар шаҳридан буюртма берсам ҳам бўладурми?

— Қашқарликмисиз? Унда ўз шаҳрингиздан қилсангиз ҳам бўладур, араб савдогарлари бу шаҳарни ҳам зиёратлаб туришадур.

Маҳмуд бошқа дўконларни айланиб чиқди. Форсча китоблар сотилаётган дўкондан машҳур форс шоирларининг девонларини харид қилди. У китобларни қўлтиқлаганча изига қайтганида кеч кириб қолган, карвонсарой аҳли аср намозини ўқишга ҳозирланаётган эди. Барча мусулмонлар ҳовлига жойнамозларини тўшаб олишган, хитой, ҳинд ва тибетлик савдогарлар уларга халақит бермаслик учун ўз ҳужраларига кириб кетишганди. Маҳмуд тезда китобларни ҳужрасига элтиб қўйдида, муҳтасибнинг назари тушиб қолишидан қўрқиб, шоша-пиша намозхонлар қаторига қўшилди.

7

Эртасига Маҳмуд карвонсарой яқинидаги ҳаммомда чўмилиб, эгнига тоза кийимлар кийди. Сўнгра хонсаройи томон йўл олди. У икки тарафида масжид-мадрасалар ва бошқа муҳташам бинолар қад кўтарган кенг кўчадан ярим соатча юриб, саройга етиб келди. Сарой баланд девор билан ўралган бўлиб, кундузи ланг очиб қўйиладиган дарвозалар олдида қуролланган соқчилар

туришарди. Амалдорлар дарвозадан бемалол кириб-чиқишарди. Қозихонага келганлар эса, сал нарироқда, мажнунтол соясида йиғилган эдилар. Улар деҳқонми, ҳунармандми, буни кийимларидан дарров билиб олиш мумкин эди. Маҳмуд барваста соқчилар найза кўтариб турган дарвоза олдига тўғридан-тўғри боришга журъат қилмай, кутувчилар тўдасига бориб қўшилди. Аммо бу озода, яхши кийинган йигит келгач, одамлар ётсираб, шивир-шивирлар тўхтади. Қозихонага турли табақага мансуб кишилар арз-дод билан келишарди. Бадавлатроқ одамлар дарвозага яқинлашгач, соқчиларга ёхуд дарвозабонларга бир нима чўзиб, кириб кетишарди. Бошқалар эса, қозининг марҳамат қилиб чақиритилишни кутиб туришарди.

Бир муддат кутгач, Маҳмуд беихтиёр дарвоза томон юрди. Дарвозага беш-олти қадам қолганда тўхтади. Соқчилар бошлиғи—юзи чандиқли ўнбоши уни кўрди-да, бир нима ундириш имконини қўлдан чиқармаслик учун имлаб ёнига чақирди.

Маҳмуд журъатсизгина унга яқинлашди.

— Қозихонага кирмоқчимисен? — деб сўради ўнбоши тўнғиллаб.

— Йўқ, мен Улуғ Ҳожиб ҳузурига кирмоқчимен. Шунинг учун Кошғардан келдим.

— Улуғ Ҳожиб — хон ҳазратларининг энг мўътабар аъёни. Сен шундоқ кишининг ҳузурига кирмоқчи эркансен, бизга нима олиб келдинг?

Маҳмуд ҳамёнини очиб, уч-тўртта кумуш танга олиб ўнбошига узатди. Ўнбоши менсимайгина тангаларни дағал кафтида салмоқлаб кўргач, чўнтагига солиб қўйди ва норози оҳангда яна тўнғиллади:

— Баъзилар фақат қозининг олдига кириш учунгина бундан кўпроқ берадурлар. Сен етти иқлимга донг таратган вазири аъзам Юсуф Хос Ҳожиб ҳузурига кирмоқчисену, яна мунча хасислик қиласен.

Маҳмуд ноилож тагин битта олтин тангани ўнбошининг қўлига тутқазди. Шундай қилиб, сарой дарвозасидан киришга муваффақ бўлди.

Бутун сарой ҳовлиси боғ-роғларга бурканган эди. Ҳар тарафга чўзилиб кетган гулзорларда анвойи гуллар барқ уриб очилиб ётар, ариқлардан тип-тиник сув шарқираб оқиб турарди. Боғ ичидан ўтувчи ариқнинг сувида гоҳ қизил, гоҳ оқ олмалар сузиб юрарди.

Сарой ўзининг маҳобати билан Маҳмудни ҳайратга

солди. Кошғар ҳокимининг кўргони бу муаззам бино олдида жуда кўримсиз туюлди. Маҳмуд икки томонига сарв дарахтининг ниҳоллари ўтқазилган мрамар йўлакдан саломхона томон юрди. Бу ерда мрамар устунли равоқ тагида бир нечта аъён ва чопарлар Хос Ҳожиб ҳузурига киришга маҳтал бўлиб туришарди...

Бир пайт Маҳмудга навбат етиб, ясовул ундан кимлигини, нима мақсадда келганини сўраб олгач, ичкарига кириб кўздан йўқолди. Кўпдан кутилган учрашув онлари яқинлашганини ҳис этиб, Маҳмуднинг юраги дукурлай бошлади. Кўп ўтмай ясовул қайтиб чиқди ва Ҳожиб уни ўз ҳузурига чақираётганини маълум қилди. Маҳмуд ҳаяжон билан унга эргашди. Улар бир неча катта ва бўш хоналардан ўтишди. Сўнг тўрлаги бир хонанинг остонасидан ҳатлаб, Маҳмуд зарҳал курсида ўтирган, камтарин кийинган Ҳожибни кўрди. У эллик ёшлар атрофида, тўла жуссали, мошгуруч соқолли, пешонасини ажин қоплай бошлаган, лекин ҳали анча тетик киши эди. Донолик ёғилиб турган кўзлари йигитга синчковлик билан боқаётганди.

Маҳмуд «Ассалому алайкум, ҳазрат», деб таъзим қилгач, остонада туриб қолди.

— Ваалайкум ассалом. Киравер, йигит, мана бу курсига ўтир, — деди Ҳожиб.

Маҳмуд бориб, курсига омонатгина ўтирди. Бир лаҳза хонадаги жиҳозларга кўз қирини югуртирди. Токчаларга катта-кичик китоблар терилган, хонтахта устида сиёҳдон ва бир неча патқалам, бир ўрам шалдироқ Самарқанд қоғози бўлиб, лавҳ устида қалин китоб очик турарди. Буларни кўриб, унинг кўнглига илиқлик югурди. Ҳаяжони оз-моз босилди.

— Қашқарлик муллаваччамен дегин, — аста гап бошлади Ҳожиб. — Ердаш эркансен, бир-икки йил яшагонмен ул шаҳарда. Мадрасада кўпдан ўқийсенми?

Маҳмуд жавоб бергач, Ҳожиб ундан бир неча қашқарлик уламоларнинг соғлигини сўраб суриштирди. Улар орасида устози Абдурашиднинг ҳам борлиги Маҳмудга далда берди:

— Соғ-саломат юрибдурлар, тақсир! Сизга доғи кўпдан-кўп салом айтдилар!

Ҳожиб мадрасанинг аҳволини, таҳсилда илму фаннинг қай бир соҳаларига кўпроқ эътибор берилаётганини сўради. Бир-икки соҳада Маҳмудни синаш учун саволлар берди, йигит шошилмай жавоб айтди, у ўзини

тобора эркин сезаётган эди. Айниқса, Ҳожибнинг ҳамма соҳаларда мукамал билимга эга эканлиги Маҳмудни ҳайратга солди, «ақли салим киши эрканлар, ҳақиқий алломалар шундай бўлар эркан-да», деб ўйлади.

— Уқушлуг¹ йигит кўринасен, — деди Ҳожиб. — Болосоғунга ҳам, албатта, таҳсил олғони келгандирсен?

— Ҳали ўз мадрасамизни тугаллаганим йўқ. Тугаллагач, албат келурмен, устоз!

Маҳмуд гапни гапирдию, «устоз» деб мурожаат қилгани Ҳожибга қаттиқ тегмадимикин, деб ўйланиб қолди. Лекин чеҳрасидан Ҳожибнинг ҳеч бир ранжигани сезилмади. Хушомадгўй аъёнларнинг ҳар куни жонга тегар даражадаги ялтоқланишлари, тамагирлик билан уни кўкка кўтаришларидан кўра, бу йигитнинг «устоз» дейиши унга хуш ёқди.

— Хўш, у ҳолда сени қандай шамол Болосоғун томон учирди. Балки, бирон ичсўзинг бордир?

— Устоз, каминанинг кўнглида кичик бир ният туғилгон эрди. Буни устозим Абдурашидга маслаҳат солиб эрдим, ул киши фақат сиз ҳазратгина менга кўмак бера олишингизни айтдилар.

— Қандай ният ул сенинг кўнглингда туғилгон, — дея қизиқсиниб сўради Ҳожиб. — Шояд илм йўлида бирон иш қилмоқликдир?

— Ҳақ рост, устоз, каминангиз тил илмига ғоят қизиқадуурмен. Араб лисонининг сарфнаҳв қоидаларига оид бир қанча китобларни мутолаа қилдим. Аммо ўз тилимизнинг сарфнаҳви ҳақида бирон битик топмадим. Бу ҳол мени ранжитди. Шул бўшлиқни тўлдиришга бел боғладим. Аммо даставвал ишни нимадан бошлаш керак, қайси бир йўл мени мақсадга элтадуур, умуман, ниятларимни рўёбга чиқара олурменми, йўқми, булар мен учун қоронғудир.

Ҳожиб унинг куйиниб айтган сўзларини камоли эътибор билан тинглади. Бу оловқалб йигит илм йўлига шунчаки эрмакка кирганга ўхшамайди, чин дилдан қайғурипти у, деб ўйлади. Зеро, чинакам истеъдод соҳибининг юрагида жўш урган орзуларнинг неларга қодирлигини Юсуф Хос Ҳожиб яхши биларди.

— Зўр ишга қўл урибсен, ўғлум, — деди Хос Ҳожиб, — зўр бўлиши билан анча машаққатли ҳам.

¹ Уқувли.

Лекин ҳар бир тилакни амалга ошириш учун унга қаттиқ киришиш, бор куч-ғайратни сарфлаш керак. Сен ишни бошлагондурсен?

— Айтарли ҳали бирон нарса қилғонимча йўқ. Лекин баъзи бир туркий қўшиқ ва маталларни тўплладим,— деди Маҳмуд ва саҳифалари титила бошлаган дафтарни Ҳожибга узатди. Ҳожиб унинг биринчи саҳифасини очиб, унсиз ўқий бошлади. Қунт ва меҳр билан битилган сатрлар Ҳожибнинг бутун диққатини оҳанрабодай ўзига тортди. У дафтарни аста варақлаб, баъзи саҳифаларига такрор кўз югуртириб, ниҳоятда берилиб, ҳамма нарсани унутгандай бир аҳволда ўтирарди. Дафтарнинг Ҳожибга бу қадар таъсир қилишини Маҳмуд сира кутмаганди.

Ҳожиб сўнгги саҳифани ёпди. Дафтарни қимматбаҳо бир буюмдек авайлаб лавҳ устига қўйди. Унинг юзида қониқиш ва миннатдорлик ифодаси бор эди.

— Сен қутлуғ ишга қўл урибсен, ўғлум! Қанча мақол ва маталлар, нафис иборалар жо бўлудур бу дафтарга! Гўё бир гулшан ичра сайр қилгандек бўлдим. Камина ўзимни туркий тилнинг билимдони, деб ҳисоблардим. Лекин мен билмаган қўшиқ ва маталлар ҳам анчагина эркан.

— Қуллуқ, устоз! Бу қўшиқларнинг ижодкори — халқ. Мен эса бир котибмен. Ушбулар халқ ижоди денгизидан бир қатрадур, холос!

— Баракалло! Улусқа хизмат қилган киши ташаккурларга сазовордур.

Улар яна тил илми, форс, араб ва туркий шеърят ҳақида анча суҳбатлашишди. Ясовул бир неча марта кириб, аъёнларнинг кутиб турганини айтди. Лекин Ҳожиб суҳбатни бўлишни истамасди.

— Биласенми, сен тўплаган ушбу нарсалар яна бошқа бир катта ишга асқотиши мумкин, — деди у.

— Бу қандай иш, устоз?

— Луғат тузиш.

— Луғат? Ул қандай тузиладур?

— Мана ҳозир кўрсатамен сента...

Ҳожиб ўрнидан туриб, тоқчадан қалин бир китобни олди ва уни хонтахта устига қўйиб, илк саҳифани очди:

— Бу араб олими Халил ибн Аҳмаднинг луғати. Машҳур Сибавайҳийнинг устози бўлгон ул. Ушбу китобга минглаб сўзларни жойлаштириб, йўқолмайдиган

қилиб қўйгон. Бошқа бир қанча араб олимлари ҳам луғат тузишган. Бунақа луғат форсларда бор-йўқлигини билмаймен. Лекин бизда йўқ. Сен тўплагон бу матнлар эса, яхшигина луғат тузишга асос бўлиши мумкин.

— Агар сиз маслаҳат ва йўл-йўриқларингизни аяма-сангиз, мен тайёрмен, устоз!

— Лекин бу вазифани адо этмоқ осон эрмасдур. Луғат тузиш учун барча туркий элатларни кезиб чиқ-моқ зарур. Эдилдан¹ тортиб, то Хитойгача, туркий улус-лар яшайдургон манзилларга бормоқ, ойлаб юрмоқ лозим. Чунки ҳар қабиланинг тилида фарқ бор. Масалан, турклар «йинжу», ўғузлар «жинжу», дейдилар. Чигиллар бир нарсани бундай десалар, яғмолар бошқача атай-дурлар ёки аргулар билан қарлуқлар ҳам бир хил нарсани турлича аташлари мумкин... Хуллас, ўғлум, она юрти ва халқини чин юракдан севган, унга холисан-дилло хизмат қилишни дилига туккан кишигина бу машаққатли ишга бел боғлайдур.

— Устоз, халқимизнинг хизматига ярайдургон бўлсам, ҳеч бир машаққатдан чўчимаймен. Эрмагага эшик орт бўлур² деганлар.

— Балли, ўғлум! Мен сендаги шу чинакам фарзандлик муҳаббатини пайқаб, шундай дедим. Лекин бунга гоят катта билим ҳам зарур:

*Улуғ ишдир эзгу, етолмас киши,
Тикиб жон уни элай олмас киши,
Тугал эззуликни етук эр қилар,
Қилолмас бу ишни билимсиз киши.*

Сен ёш, навқиронсен. Ҳали ўнлаб устозларнинг билимини ўзингга сингдириб олмоғинг мумкин. Афсуски, бизда тил илмининг билимдони бўлгон йирик олимлар деярли йўқ. Арабларга ҳавас қилса арзийдур. Бағдод ва Басрада қандай буюк тилшунослар етишиб чиққан. Улар битгон китоб ва луғатлар бизда камёбдур. Шул боис, сен албатта Бағдодга бормоғинг, ул олимларнинг асарларини пухта ўрганмоғинг, сабоқ олмоғинг зарур. Бу — биринчи шарт. Бусиз ажойиб орзуларингни амалга оширолмайсен. Қут белгуси биликдир. Билик ўрган, тоғ-тоғ билик ўрган. Лекин билик касб қилиш учун ҳам машаққат зарур. У бир инжу бўлиб,

¹ Волга дарёсининг қадимий номи.

² Ялқовга эшик остонаси ҳам тоғ бўлиб кўринади.

денгиз тубига яширингон. Лекин денгиз тубидан чиқарилмаса, инжу ҳам сойнинг тоши каби бефойдадур.

Бир оз жимликдан сўнг Ҳожиб кулимсираб деди:

— Мен борай десам, қаридим. Сен эса ёшсен. Узоқ ерлар чўчитмайди. Тўғри, ёт элларда осон бўлмайдур. Лекин шунга эсда тутки, ҳамма жойда ҳам илмга интиланларни қадрлайдургон кишилар топилур.

— Бениҳоя қимматли ўғитларингиз учун ташаккур, устоз. Ушбу суҳбатимизнинг ўзидаёқ кўп масалалар менга аён бўлди.

Ҳожибнинг бу ёш, аммо билимдон йигит билан суҳбатни яна давом эттириш иштиёқи бор эди. Бироқ уни давлат ишлари ҳам кутаётганди.

Маҳмуд таъзим қилиб, хонадан чиқаётганида Ҳожиб деди:

— Кошгарга қайтгунингча йўқлаб тургин. Мен дарвозабонларга тайинлаймен. Қачон келсанг киритишади. Эртага эса, чошгоҳда албатта келгин, мушоира бўлғусидур. Мовароуннаҳр хонининг элчилари билан бирга бир-икки шоирлар ҳам ташриф буюрмишлар. Болосогуннинг кўп шоир ва олимлари ҳам бу мажлисда ҳозир бўлурлар. Бу сенга фойдадан холи бўлмас.

Маҳмуд астойдил қуллуқ қилди:

— Каминага бу қадар эътибор бериб, бошимни осмонга еткурдингиз, устоз. Албат, келурмен!

Маҳмуд саломхонадан чиқаётганда равоқ тагида турган аён ва амалдорлар унга таажжуб билан тикидилар. Уларнинг бундай боқишларидан «Ажаб, Улуғ Ҳожиб шу бир мулланамо йигитнинг суҳбати деб, эътиборли одамларни бисёр куттириб қўйди-ку» деган маънони уқиб олиш қийин эмасди.

8

Маҳмуд мушоира бошланишидан анча илгари саройга етиб келиб, сарой кутубхонаси ёнидаги кенг тодорда одамларнинг йиғилишини кутиб турди. Шоир ва олимлар бирин-сирин кириб кела бошлашди. Баъзиларнинг қўлида ўрама қилиб тахланган варақлар бўлиб, афтидан, буларга мушоирада ўқишга мўлжалланган ашъорлар битилган эди. Маҳмуд наинки Буғрохон саройида, балки бутун мамлакатда илму адабиёт устунлари ҳисобланмиш бу зотларнинг кўпчилигини танимаса-да, аммо айримларининг яратган асарлари ҳақида

орқаваротдан эшитган ва қисман мутолаа қилган, уларга ҳавас ва ҳурмат билан боқиб, кўришганда таъзим қилиб кўяр эди. Буғрохон ҳаля қилган зарбоф чопонларни кийиб олган бухоролик шоирлар ҳам кириб келишди. Ранг-баранг кийинган оломон орасида шеъриятга қизиқадиган аён ва саркардалар ҳам бор эди. Улар қимматбаҳо қуро-яроғларини тақиб келиш билан бошқалардан ажралиб туришарди. Лекин даврадагиларнинг аксарияти шоирлар эди. Толорнинг ҳар жой-ҳар жойида икки-уч киши бир бўлиб, ўз-ўзидан қизгин суҳбат бошланиб кетди. Бу суҳбатлар мавзуи Маҳмудга ниҳоятда таниш ва ёқимли эди: асосан туркий ва форсий шеърият, вазн ва услуб масалалари, адабий асарларда арабий калималар ишлатилиши меъёри ва ҳоказолар ҳақида гап борар эди.

Юсуф Хос Ҳожиб кирганида, ҳозир бўлганлар суҳбатларини тўхтатиб, унга таъзим бажо келтиришди. Ҳожиб аввал бухоролик меҳмонлар, сўнгра бошқалар билан илиқ кўришиб, сандал дарахтидан ясалган курсига ўтирди. Мажлис аҳли жой-жойларини эгаллашди. Маҳмуд пойгакдаги курсига ўтирди.

Бир оздан сўнг, тўрда баланд курсида ўтирган, бошига ихчам қилиб кўк салла ўраган ёш котибнинг кўнғироқдек жарангдор овози ғовур-ғувурни босди.

— Азиз уламолар, аҳли шуаро! Шеърият шамчи-роқлари бўлган ҳурматли меҳмонлар! Маълумингизким, Улуғ Ҳожиб «Қутадғу билик» номли ажойиб асар битмишлар. Китобларнинг китоби бўлмиш бул битикда жамики улумлар жамланган. Олимлар, донишмандлар бу қарорга келдиларким, Машриқ вилоятида, Туркистон элларида, Буғрохон тилида¹ бирор кимса ҳаргиз бундан яхшироқ китоб ёзгон эрмас. Бу китоб қайси подшоҳликка, қайси иқлимга етса, ғоят яхшилигидан, ниҳоятидан ортиқ даражада жозибадорлигидан ўша элларнинг донишмандлари, олимлари ва шоирлари қабул қилиб, ҳар бирлари бир турли от-лақаб бердилар. Чинликлар «Одобул мулук», деб атадилар, машриқликлар «Зийнатул умаро», деб номладилар, эронликлар эса «Шоҳномаи туркий», дедилар. Ҳозир ижозатларингиз билан шу асарнинг баъзи қисмларини ўқиб берсам, токим Мовароуннаҳрдан ташриф буюрган ҳурматли

¹ Буғрохонга тобе бўлган элатлар таплашадиган тил, яъни туркий тилда демоқчи.

меҳмонларимиз ҳам анинг гўзаллигидан баҳраманд бўлсалар.

Котиб олдидаги катта китобнинг хатчўп солиб белгилаб қўйилган жойларини ўқий бошлади. Маҳмуд бутун вужуди билан берилиб тингларкан, Ҳожибнинг донишмандлигига ичида таҳсин ўқирди.

Котиб ўқиб тамом қилгач, атрофдан олқишлар янгради. Бухоролик шоир Ҳасаний ўз ҳайратини яширолмайд хитоб қилди:

— О, Улуғ Ҳожиб! Сиз қандоқ таҳсинга сазовор бир ишни амалга оширибсиз! Шу пайтгача мусулмон оламида аҳли адаб асосан икки тилдан, яъни арабий ва форсий тиллардан истифода этарди. Туркий тилда катта битик яратиш мумкинлигига ҳамма шубҳа билан қарарди. Лекин сиз яратгон битикни ҳеч бир муболага-сиз энг иқтидорли форс ва араб шоирларининг дostonлари билан бир қаторга қўйиш мумкин. Сиз ҳақли равишда туркий назмнинг сорбонидурсиз!

Ҳожиб унга қуллуқ қилиб деди:

— Дарҳақиқат, туркий тилдаги битиклар кам. Лекин менинг орзум шулки, машриқда Чиндан тортиб, мағрибда баҳри Хазарга¹ довури чўзилиб кетган Туркистон улусининг ўз она тилида битик ёзадургон шоиру олимлари бўлсин. Менинг дostonим бу борада бир уриниш бўлуб, албатта, қусурлардан холи эрмасдур. Аммо шак-шубҳа йўқки, туркийда ёзадургон ҳали кўпгина шоирлар етишиб чиққусидур. Иншооллоҳ, улар бу тилнинг бутун гўзалликларини кашф этажакдурлар.

Мушоира яна анча вақт давом этди. Бошқа туркий ва форсий шоирлар ҳам ўз шеърларини ўқиб бердилар. Қасидаларда Бугроҳон шаънига мақтовлар ёғдирилган эди. Мушоира тугагач, қўлларида ғижжак, танбур, чилдирма ва най билан созандалар кириб келишди. Туркча, форсча кўшиқлар янгради. Бир пайт ясовул келиб, Юсуф Ҳос Ҳожиб чорлаётганини Маҳмудга маълум қилди. Йигит дарҳол унинг изидан эргашиб, Улуғ Ҳожибнинг хонасига кириб борди. Остона ҳатлаб, таъзим қилди ва Ҳожибнинг ишораси билан курсига ўтирди.

— Шеърхонлик ҳам итмомига етди, — деди Ҳожиб, — ул кун чала қолган суҳбатимизни давом эттирсак.

— Бажону дил, устоз, — деди Маҳмуд.

Хизматқор икки коса гулоб олиб кириб, Ҳожиб ва Маҳмудга узатди.

¹ Каспий денгизи.

Маҳмуд косани қўлига олиб, муздек гулобдан бирикки қултум хўшлади. Ҳозир унинг қалби ифтихор ҳисси билан тўлган эди. Туркий шеърятнинг тамал тошини қўйган Юсуф Хос Ҳожибдек улуғ инсон уни суҳбатга чорлади ахир!

— Устоз, — деди Маҳмуд тўлқинланиб. — Сизнинг китобингиз туркий халқлар ҳаётининг қомусидур. Бутун турк элатларида сизга тенг келадурғон соҳиби қалам йўқтур. Мен бу бебаҳо асардан гоят мутаассир бўлдим. Шундоқ хазинани бунёд қилишга қандоқ эришингиз?

Ҳожиб кулимсираб қўйди ва деди:

— Менга, албатта, осон бўлмади. Эрдан боши тил¹, демишлар. Назаримда, туркий тил бир ҳуркак кийикдек эди. Лекин мен уни ўзимга ром қилиш учун машаққатлардан чўчимадим. Доноларнинг айтгани бор: «Эрмагута булут юк бўлур»². Мен эса қўл меҳнат қилдим. Эмгак экинда қолмас, деганларидек, заҳматларим беҳуда кетмади. Гоят гўзал, лекин ёввойи ва ҳуркак бўлмиш ул кийикни қўлга ўргатдим. Ҳали келгусида шундай туркий шоирлар пайдо бўлур, каминанинг достони алар яратғон асарлар олдида хиралашиб қолғусидир.

— О, устоз! Сиз яратган битик энг ёрқин юлдузлардек туркий шеърят осмонида абадул абад чарақлаб турғусидур! Бундоқ ажойиб дoston ҳар бир қаламдан ҳам бунёд бўлавермайдур!

— Достонимни яратишга киришувдан олдин туркий элатларнинг талай қўшиқ ва ривоятларини, мавжуд битикларини ўрганиб чиқдим. Лекин турли сабаблар юзасидан бир қанча ўлкаларга бора олмадим. Ул қабилалар тил бойлигини ҳам ўрганганимда, шубҳасиз, битигим ҳозиргидан гўзалроқ, мазмундорроқ ёзилғон бўларди. Лекин мен бу кемтикларнинг ўрнини сен тўлдирарсен деб, умид қиялпмен. Иншооллоҳ, туркий эллар сенинг тимсолингда ўзининг ҳам Халил ибн Аҳмадини, ҳам Сибавайҳийсини топқусидурлар.

— Тилимиз жавоҳирларини ўрганиш учун куч-қувватимни аямаймен, устоз. Албатта, сиз айтғон буюк олимлар даражасига кўтарила олмаслигим равшандур. Лекин шундай бўлса-да, илм йўлида қўлимдан келган бор ишни қилурмен.

— Бизнинг юртларда туғилиб ўсган ва шуҳрати оламга ёйилғон олимлар оз эрмас. Муҳаммад ибн Мусо

¹ Яхши фазилатларнинг боши тилдир.

² Ялқовга булут сояси ҳам юк бўлади.

Хоразмийдек зукко ва забардаст аллома халифа ал-Муътасим даврида Бағдод олимларининг боши бўлгон. Туркий элатлар орасидан етишиб чиққан яна ўнлаб олимлар бор. Лекин сен зимманга олаётган вазифалар уларникидан бошқачароқдир. Тақдиринг ҳам бошқача кечадур. Шунинг эса тут, сен Бағдодга вақтинчалик, фақатгина илм касб қилиш учун борурсен. Сўнгра яна албат турк улусларига қайтиб келурсен. Сен бевосита ўз тадқиқотларининг олиб борадургон ва китобларининг ёзадургон жой Туркистондур. Арабларнинг юксак тил илмини ўрганиш сенга катта ёрдам бўлур, лекин бу ҳали олдинда турган бор мушкулотни ҳал қилиб берадур, дегани эмас. Араб тили қоидаларини туркий тилга зўрлаб тикштириб бўлмайдур. Сен ўткир заковат кўзи билан туркий тилнинг ўз сарфнаҳвий хусусиятларини кўра олмоғинг ва тил илми учун тамомила янгилик бўлган нарсаларни қоғоз бетига туширмоғинг керак. Бу осон иш эмасдур.

Юсуф Хос Ҳожиб туркий тилнинг хусусиятлари, турли қабилалар тилининг бир-биридан фарқлари ва умумий томонлари тўғрисида гапирди. Маҳмуд унинг сўзларини жон қулоғи билан тинглади. Сухбат мавзуи араб файласуфлари, тилшунос олимларнинг асарларига¹ кўчганда Маҳмуд уларни ҳали ўқимаганидан бир оз хижолат чекди. Лекин қачон бўлмасин бу китобларни ўқиб чиқишни кўнглига туғиб қўйди. Сухбат охирида у хонадаги китобларни кўздан кечиришга изн сўради. Юсуф Хос Ҳожиб бажонидил розилик берди:

— Сен Болосоғунда эрканлигингда бемалол бу хонадаги ва сарой кутубхонасидаги китоблардан фойдаланмоғинг, зарур жойларини кўчириб олмоғинг мумкин. Ҳалил ибн Аҳмаднинг луғатини эса мен сенга совға қиламен. Фақат шу шарт биланки, келгусида туркий тилнинг ҳам шундан қолишмайдургон луғатини яратасен, — деб ҳазиллашиб кулди.

— Айтганингиз келсин, устоз! — деди Маҳмуд.

9

У Юсуф Хос Ҳожиб совға қилган китобни қўлтиқлаб сарой дарвозасидан ташқари чиқди. Бугунги кун таассуротлари кўнглида тўлиб-тошиб тургани учун карвонсаройга боргиси келмади. Маҳмуд кўча ва хиёбон-

¹ Ўрта асрларда турли халқларга мансуб олимлар ўз асарларини араб тилида ёзишган.

ларни айланиб, шаҳарни томоша қилди. Бозор майдонига етганда, ҳали китобдан бошқа нарса харид қилмагани, уйидагиларга совға-салом олиши кераклигини эслади.

Маҳмуд умрида биринчи марта бирон нарса сотиб олиш мақсадида заргарлик растасига борди. Дўконларда аёлларнинг турли-туман зеб-зийнат буюмлари: узук ва билагузуклар, исирға, мунчоқ, маржон ва бошқа хил тақинчоқлар бор эди. Буларни сотиб олишга ҳар кимнинг ҳам қурби етавермасди.

«Ойкумушга тақинчоқларнинг қайси бири маъқул бўларкин», — деб ўйлади Маҳмуд. Нима сабабдан биринчи навбатда бу қиз учун совға-салом олишга ошиқаётганини ўзи ҳам унчалик тушунмасди. Хўш, олди ҳам дейлик. Қай йўсинда қизга беради? Ойкумуш «Бу йигит куёвликка чоғланияптими?» деб ўйлаб, сўнг ундан ўзини тортмасмикан?

«Нима бўлса ҳам бирон нарса олмасам бўлмайди», — хаёлидан ўтказди Маҳмуд. Ахир шундоқ узоқ сафардан сўнг суюкли қизнинг олдига қуруқ бориб бўладими?

Маҳмуд заргарлик растасидан бир жуфт нафис ишланган билагузук, сўнгра атторлик дўконидан бир оз мушк ва атир, ҳинд савдогаридан бир кийимлик ипакка ўхшаган юпка ва майин, яшил гулли газлама харид қилди. «Бу нарсаларни уйга борган заҳоти, бирон бурчакка яширмоғим керак, — деб кўнглидан кечирди у, — илло отам ё онам кўриб қолмасин. Йўқса «буларни кимга олдинг» дея, қийин-қистовга олиб, ҳол-жонимга қўйишмайди».

У ота-онаси учун ҳам баъзи совғалар харид қилгач, карвонсаройга қайтди. Олиб келган нарсаларини ҳужрага қўйди. Шундагина очиқиб қолганини сизди. Лекин егулик ҳеч нарса олиб келмаган эди. Маҳмуд карвонсарой яқинидаги ошхонага кириб овқатланди. Қоронғу тушиб қолгани учун катлар устида фонуслар ёқиб қўйилганди. Бу ерда, асосан, савдогар ва мусофирлар овқатланишарди. Маҳмуд ўзи билан бир карвонда келган икки ҳамшаҳрини учратиб, анча вақтгача суҳбатлашиб ўтирдилар. Одатда ўз ишлари ҳақида бошқаларга гапиришни ёқтирмайдиган тожирлар Маҳмудни ўзларига яқин олиб, савдолари юришаётганини оғиз кўпиртириб мақтанишди. Маҳмудга «Сен ҳам бир-икки туяга товар¹ ортиб келганингда катта фойда кўрардинг»,

¹ Товар (мол) — асл туркий сўздир.

деб танбеҳ беришди. Йигит бунга жавобан кулиб қўя қолди. Кетар чоғи, бир оз пул қарз бериб туришларини сўради. Чунки, ҳали сотиб олишни кўзлаб қўйган китоблари кўп эди. Ҳамшаҳарлари унчалик оғринмай, унга пул қарз беришди. Маҳмуд уларнинг савдоларига ривож тилаб хайрлашгач, карвонсаройга қайтди.

У қоп-қоронғи ҳужрасига кирди-да, пайпасланиб бурчакдан қора чироқни топиб ёқди. Лекин унинг хира ёғдусида китоб ўқимоқ хийла мушкул эди. Йигит хуржундан шам олиб ёқди. Энди бемалол китоб ўқиса бўларди. У энг аввал Ҳожиб совға қилган луғатни варақлай бошлади. Шундоқ ноёб китобни совға қилган Ҳожибга йигит миннатдорчилигининг чегараси йўқ эди. Маҳмуд бу китобнинг нақадар фойдалилигини бирикки саҳифа ўқигандаёқ англади. Чунки, унда ҳар бир сўзга маъноси яқин бошқа сўзлар ёрдамида изоҳ берилибди. «Араб тилини ўрганишда тенги йўқ манба-ку бу китоб? — деб ўйлади Маҳмуд. — Фақат мутолаа билан чекланмай, ёдлаб олиш зарур».

10

Маҳмуд Болосоғундан қайтиб келдию, уни зориқиб кутган ота-онаси олдида кўп ўтирмай, «сабоқдош бир дўстимникига борурмен», — дея қўчага отланди. Қўйнида тугунча, қўлида «Кутадғу билиг». У косиблар маҳалласига қандай етиб борганини сезмай қолди. Баҳордан буён бу ер Маҳмуд учун азиз, энг гўзал жой бўлиб туюларди. Аслида эса, маҳалладаги тор ва эгри-бугри кўчалар тиззагача чанг-тупроқ. Уйлар занжир ҳалқаларидек бир-бирига туташиб кетган.

Ойкумуш ҳам, дугоналари ҳам эндиликда сой бўйига тушишмасди. Сувни маҳалла масжидининг ҳовузидан олишарди. Масжид ёнида ёки қўчада бўйи етган қиз билан йигитнинг учрашиб суҳбатлашиши, албатта, мўмин-мусулмонлар назарида одобдан эмасди. Маҳмуд кичкина кўк эшикли ҳовли яқинида тўхтади. Ойкумушни бир неча бор яширинча кузатиб келганида, шу эшикдан кириб кетганини кўрган эди.

«Ойкумуш бирон юмуш билан чиқмасмикин? — деб ўйлади Маҳмуд. — Узоқдан бир кўрсам ҳам майли эди...»

Қоронғи туша бошлагач, у умидини узиб, уйига қайтди. Маҳмуднинг қайси бир дўстиникига кетганини билмай қолган ота-онаси роса ташвишланиб ўтиришганди.

— Қаёқларда юрибсен? — деди отаси. — Мен бугун сафардан соғ-саломат қайтганинг шарафига сарой ақларини, бир қанча обрўли кишиларни зиёфатга чорлагондим-ку?

Маҳмуд «Мен учун зиёфат ташкил этмоқнинг нима кераги бор?» демоқчи бўлдию, отасининг жаҳли чиқшидан кўрқиб ўзини босди.

— Зиёфатга вазир ва аъёнлар ҳам келадурлар, — деди Хусайнбек. — Суҳбат чоғида бор илмингни, суҳандонлигингни кўрсат. Кўнгилларини олишга ҳаракат қилгин...

Беклар, амалдорлар, Маҳмуднинг дўстлари, мадраса мударрислари бирин-кетин ҳовлига кириб кела бошладилар. Маҳмуд меҳмонларни кутиб олар ва ҳовли ўртасидаги гулзор атрофига тўшалган гиламлар томон бошлаб борарди. Ойкумушни учратолмаганидан кўнгли бир оз ғаш бўлса ҳам, меҳмонларнинг ҳурматини сақлаб, у ўзини хотиржам ва хурсанд қилиб кўрсатишга тиришди.

Меҳмонлар дастурхондаги ноз-неъматлар ва таомлардан тановул этиб бўлишгач, Маҳмуддан сафар таассуротлари ҳақида сўраб-суриштира бошладилар. Маҳмуд ноилож ҳикоя қилди. Ҳамма диққат билан кулоқ тутди... Бек ва аъёнларни Бугроҳон саройи, ундаги ҳашаматли ҳаёт, мударрисларни эса Маҳмуднинг Юсуф Хос Ҳожиб билан қилган суҳбатлари кўпроқ қизиқтирарди.

Зиёфат тугагач, меҳмонлар бирин-кетин тарқала бошлашди. Маҳмуд алламаҳалда ўз хонасига кирди. У уйқуси келмай, шам ёруғида «Кутадғу билик»ни ўқишга тутинди. Маънога тўла сатрлар тезда ҳаёлини жалб этди. Содда, оҳангдор, ўйноқи мисраларга чуқур мазмун сингдирилган эди. Достоннинг ҳар боби гўё бир марварид шодаси эдики, унинг қийматини ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмасди. Бу асарда инсонга хос жамики эзгу сифатлар улуғланган: адолат, ҳақиқат, вафо, севги, садоқат, инсонпарварлик тараннум этилганди.

Маҳмуд бир оз дам олиш учун китобни токчага қўйгач, Юсуф Хос Ҳожибнинг насиҳат қилиб айтганларини эслади: «Ёзув салафлар билигини авлодларга етказади ва абадийлаштиради. Китоб эса донишмандлар ҳикмати жойланган хазинадир. Ёзув ва китобнинг қудратли кучи шундан ҳам билинурки, улар вақт ва масофа устидан ғолибдурлар».

Дарҳақиқат, муголаа тенгсиз қувонч бағишловчи

машғулот. Китоблар орқали бундан кўплаб йил бурун ва минглаб чақирим узоқда яшаб ўтган аҳли дониш билан ҳамсухбат бўлмоқ мумкин. Узоқ Басра шаҳрида яшаган Халил ибн Аҳмад уз луғатини яратаётганда, юз йиллардан кейин, Маҳмуд деган бир муллавачча бу китобни зўр иштиёқ ва муҳаббат билан мутолаа қилиб, унинг руҳи олдида таъзим қилишини билганмикан?

Ўқиган китоблари кўпайгани сайин Маҳмуд дунёни, ҳаётни янада чуқурроқ, теранроқ англаётганини ҳис қиларди. Энг қизиги, яхши китобларнинг муаллифлари, улар аллақачон оламдан ўтган бўлишига қарамай, Маҳмуднинг яқин ва азиз кишисига айланиб қолаётгани эди.

Бироқ ҳали у ўқимаган китоблар кўп. Буни Юсуф Хос Ҳожибдан эшитиб, айрим манбаларда учратиб, ўқиш лозимлигини билди. Сибавайҳий, Форобий, Ибн Сино, Абу Таммом, Беруний, ал-Хоразмий... Бу номларнинг ўзиёқ Маҳмуднинг қалбида ёқимли бир мавж уйғотарди. Уларнинг ҳар қайсиси бугун бир олам! У имкон қадар тезроқ бу оламлар билан ҳам ошно тунинмоққа ошиқарди.

11

Эрталаб Маҳмуд ота-онаси билан бирга нонушта қилди. Ўғлининг дийдорига ҳеч тўёлмаган онаси унинг атрофида гиргиттон бўлиб, ўзи қозондан ширчай сузиб, иссиқ нон тўғраб берди. Ҳусайнбек ҳам унга фахр билан қараб кўйди. Ахир, унинг ўғли пойтахт шаҳарда, Бугрохон саройида бўлди. Бугун Кошғарда шу ҳақда дув-дув гап. Айниқса, аъёнлардан бири «Бундоқ йигит ҳоким саройида хизмат қилмоққа муносибдур» деганида Ҳусайнбекнинг кўнгли тоғдек кўтарилди.

Маҳмуднинг ҳам кайфи чоғ эди. Бунинг бир сабаби кечаги мутолаа бўлса, иккинчиси «Бугун Ойкумушни кўрамен», деган фикр унинг қалбини ёқимли эркаларди.

Ҳусайнбек араби отга миниб, ҳоким ўрдасига жўнагач, Маҳмуд ҳам ҳаялламай косиблар маҳалласига отланди. У таниш уй олдига етиб келганда, ҳар доим ёпиқ турадиган кўк эшик бугун ланг очик эди. Ҳовлидаги шовқинни эшитиб, ҳайрон бўлган Маҳмуд яқинроқ бориб кулоқ солди. Кимдир йўғон овозда дўқ қилар, аёл кишининг йиғламсираб ялиниб-ёлборгани эшитиларди. Аввалига истиҳола қилиб турган Маҳмуд шовқин кучаявергач, аста юриб ичкарига кирди. Мўъжаз-

гина, лекин озода-саришта ҳовли. Ҷртада бир туп шох-лари тарвақайлаб кетган тут. Маҳмуд ҳовлига кирган жойда таққа тўхтади. Бошига қалпоқ, эгнига кимҳоб тўн кийган, камарига узун қилич осган барваста бир амалдор, афтидан, даҳа миршаббошиси бўлса керак, қўлида қамчи ушлаган миршаб ва банорас тўн кийган савдогарнамо жиккак киши билан учовлашиб, Ойкумушнинг отасига дўқ уришарди. Айниқса кўса савдогар ҳаммадан кўпроқ чийилларди:

— Тўлашга қурбинг етмаса, нега қарз олдинг? Бир йилдан ошиб кетди-ку!

— Худо хайрингизни берсин. Яна уч ой муҳлат беринг. Мен қарзимни тўлаймен, — деди кекса косиб ялиниб.

— Уч ой? Энди сенга ишонадиган аҳмоқ йўқ. Жаноб миршаббоши, ё қарзини тўласин, ё зиндонга солинг бу бадбахтни. Мен адолат истаймен!

Ўзи заҳил миршаббоши:

— Агар қарзни тўламасанг, ҳозироқ қўл-оёғингга кишан уриб, зиндон қилурмен! — деди дўқ уриб.

Бу сўзни эшитиб, аёлнинг фиғони кўкка чиқди. У миршаббошининг оёғига йиқилиб, хонадонни боқувчисидан жудо қилмасликни сўраб, ялиниб-ёлворди.

— Зиндон ёқмас эркан, қарзни тўла эди, — деди миршаббоши.

— О, жаноб, ҳозир ҳеч вақомиз йўқ, яна озгина муҳлат беринг.

— Куруқ қошиқ оғизга ярамас, куруқ сўз қулоққа яқишмас, — деб заҳарханда қилди миршаббоши.

— Нега ҳеч вақонг бўлмас эркан? — дея бидиллаб кетди савдогар. — Қизингчи? У нарса эмасми? Қизингни уйимга чўриликка бер. Қарздан кечамен. Яна ош-нони ҳам мандан. — У амалдорга юзланди. — Жаноб миршаббоши! Буларга раҳмим келяпти. Майли, бир савоб иш қилай. Зиндонни бекор қилинг. Қизини чўриликка берса, қарзидан кечамен!

Савдогар шундай деб, иккита укасини бағрига босганча қотиб қолган Ойкумушга сарғиш кўзларини тикди:

— Очлик-яланғочликдан қутуласен, қизим. Агар яхши хизмат қилсанг, янги кийимлар олиб берурмен.

Буни эшитиб, косиб тутоқди:

— Йўқ, жигарпорамни сенга бермаймен! — деб бақирди у. — Ундан кўра, ўзимни зиндон қил!

— Вой, эси паст-эй, — деди миршаббоши, — вой

яхшилиқни билмаган кўрнамак-эй! Қизингнинг бахтини ўйламайсенми? Сен зиндон қилинган, у барибир очидан ўлади-ку!

— Жаноб миршаббоши! Биз бу ялангоёқ билан савдолашиб ўтирамизми? — деди савдогар. — Кўриб турибсизки, қарзни тўлаш вақти аллақачон ўтиб кетган. Мен унинг қизини ақалли қарзга арзигулик муддат мобайнида уйимда ишлатишга ҳақлидурмен.

— Албатта, — деб тасдиқлади миршаббоши ва миршабга Ойкумушни кўрсатиб буюрди. — Ушла буни. Фозилхўжанинг уйига олиб бор!

Миршаб қизини ҳимоя қилишга интилган аёлни итариб юборди-да, айиқниқига ўхшаган панжалари билан Ойкумушнинг озғин билагидан ушлаб судрай бошлади. Ойкумуш бошига тушган кулфатни англаб, йиглаб бақирар, миршабнинг бармоқларини тишлаб, унинг чангалидан чиқишга уринарди.

Шовқин-суронни эшитиб, косибнинг қўшнилари чиқишди. Маҳмуд ғазабдан ранги оқариб, миршаббоши томон юрди.

— Бу нимаси? Куппа-кундуз кун қароқчилик? — деди Маҳмуд. — Жаноб миршаббоши! Бировнинг қизини олиб кетишга нима ҳақлари бор эркан?

Ҳеч кимдан бундай муомалани кутмаган миршаббоши гангиб қолди. Қизни судраётган миршабга «тўхта» дегандек имо қилди. Бу яхши кийинган йигит бутун даҳани зир титратаётган миршаббошига шу хил оҳангда гапирдим, бирорта бек-мекнинг ўғли шекилли, деб ўйлади.

— Бек йигит, биз ҳеч бир қароқчилик қилганимиз йўқ, — деди миршаббоши мулозимлик билан, — оғиз еса, кўз уялур, деганлар. Лекин бу косиб уят нималигини билмайдур. Бир йил бурун муҳтарам Фозилхўжадан ўн беш ярмоқ қарз олғон. Вақтида тўлаганида ҳеч гап бўлмас эрди. Энди ўша қарз ошиб-ошиб, ўтгуз ярмоққа чиқибдур. Фозилхўжа унинг муттаҳамлигидан бизга шикоят қилдилар. Биз ишни адолат билан ҳал этмоқ мақсадида келдик. Косибда пул бўлмаса, қарзи эвазига қизи Фозилхўжа хонадонидан бир қанча муддат ишлаб берсин!

— Қизни қўйиб юборинглар, — деди Маҳмуд қатъий қилиб. — Уста қарзини тўлайди. Унга яна бир кун муҳлат беринг.

— Бир кун тугул, ортиқча бир соат ҳам муҳлат бермаймен! — деб бақирди Фозилхўжа. Лекин эҳтиёт-

кор миршаббоши йиғилганларнинг юзидаги ошкора газаб ва нафратни кўриб, бир оз «юмшади».

— Уста, мана бу йигитнинг ҳурмати учун, майли, сенга яна бир кун муҳлат! Эртага худди шу пайт биз яна келурмиз. Ўттуз ярмоқни ҳозирлаб қўй!

Савдогар ва миршаблар чиқиб кетишди. Ўзлари ҳам бечораҳол бўлган қўшни косиблар устага ачиниб қараб туришарди. Улар ёнларини ковлаганча майда чақа-тангаларни олиб, устанинг олдига қўя бошладилар. Маҳмуд ҳам ёнидаги беш тангани чиқариб берди. Куп пул олиб юришга у одатланмаган эди. Лекин бу аҳволда қарзнинг ярмини ҳам тўплаб бўлмаслиги яққол кўриниб турарди.

Уста аянчли кулимсиради:

— Олимчи арслон, беримчи сичқон. Бу ёвуз Фозил-хўжа эртага яна келади. Менинг жигаримга чанг сол-япти бу бўрилар. Лекин мен ўз қизимни ёвузлар қўлига бериб қўймаймен. Дўконни сотиб бўлса ҳам тўлаймен қарзни! О, бек йигит. Бир кун муҳлат олиб берғонингиз учун сизга мингдан-минг раҳмат!

Турмуш азоблари қаддини дол қилган муштипар аёл:

— Дўконни сотсангиз, қандай кун кўрамиз ахир!? Кўчага чиқиб тиланчилик қиламизми? — деди пиқирлаб йиғлаб.

— Тиланчилик қиларсен, — деди уста зарда аралаш. — Мен бировга ёлланиб ишлармен. Ё ҳаммамиз очдан ўлурмиз. Ҳар ҳолда, бу қисматдан шу ҳам яхшику!

— Дўконни сотишнинг ҳожати йўқ. Ўттуз ярмоқ шу бугуноқ қўлингизда бўлади, — деди Маҳмуд ва тез-тез юриб ҳовлидан чиқди. Ҳамма бу нотаниш йигитнинг ортидан ҳайрат ва миннатдорчилик билан қараб қолди.

Маҳмуд шошганча уйига борди. Хонасини титкилаб, бозорбоп буюм излади. Китобларини бир-бир кўриб чиқди. Лекин улардан бирортасини ҳам сотгиси келмади. Ниҳоят, отаси совға қилган ханжар эсига тушди. Уни бирон марта бўлсин тақиб ҳам кўрмади. Болосоғунга бориб келгунча, хуржундан олмади ҳисоби. Кераксиз матоҳ ўзи асли. Маҳмуд уни қўлига олиб, ёруққа тутди. Дандон соғли ханжарнинг пўлат дами дарчадан тушган нурда ялтиради.

«Бу ханжарни нима қиламен? — деб ўйлади у. — Мен ҳеч қачон бек ё саркарда бўлмасам. Ўзини илмга бағишламоқчи бўлган кимсатга қон тўкар қуролнинг кераги йўқтур».

У ханжарни олганча бозор томон ошиқди. Сандиқ-фуруш, эгарсозлик ва бошқа бир қанча расталарда тўхтамай, тўппа-тўғри қуролсозлик растасига ўтди. Дўконларда турли-туман қурол-яроғлар бор эди. Баъзи савдогар ва аслаҳасоз ҳунармандлар найза, камон ўқлари, пўлат тигли пичоқларни ерга ёйиб қўйишганди. Маҳмуд ханжарни қўлида ушлаганча у ёқ-бу ёққа юраркан, «Бирон дўкондорга элтиб кўрсатсаммикан?» — деб ўйлади. Шунда башанг кийинган бир отлиқ унга қичқирди.

— Ҳой, йигит, қўлингдагини сотасенми?

— Ҳа, сотамен, — деди Маҳмуд суюниб, — яхши ханжар, олинг, арзонга берурмен.

— Қани бир кўрайчи!

Худди ҳозир жангга отланадигандек зарбоф тўн тагидан пўлат совут кийиб олган, барваста на елкадор, афтидан, юзбоши бўлган отлиқ ханжарни филофдан суғурди, дамини ғадир-будур бармоқлари билан силаб кўрди, фил суягидан ясалган дастасига разм солди:

— Ҳўш, қанчага берасен?

— Ўттиз ярмоққа. Бундан камига бермаймен.

Юзбоши аввалига ишонқирамади. У камида юз-юз эллик ярмоқ сўрар деб кутганди. Нега арзон сотмоқчи? Бу йигит ё ўтакетган тажрибасиз анқов, ё молининг бир шикасти бўлса керак, деб ўйлади юзбоши ва ханжарни яна бир бор кўздан кечирди. Ханжарнинг асл мол эканлигига тўлиқ ишонч ҳосил қилиб, тезда ҳам-ёнини чиқарди ва ўттуз тангани санаб берди. Маҳмуд ёш боладек севиниб, яна косиблар маҳалласига равона бўлди.

12

Орадан бир-икки кун ўтгач, Маҳмуд устози Абдурашидникига борди. Мударриснинг ҳовлиси мадраса яқинидаги осуда кўчалардан бирида эди. Устоз ва шогирд қуюқ сўрашиб, сўнг гилам тўшалган супага ўтирдилар. Мударриснинг ўн беш ёшлардаги ўғли дастурхон ёзиб, ширинлик ва мева-чева келтириб қўйди. Мударрис дастурхонга манзират қилди. Маҳмуд уни ранжитмаслик учун ноз-неъматларга бир-икки қўл чўзди.

— Падарингиз зиёфат берган кун мардум кўп бўлгани туфайли сиз бирла яхши ҳамсуҳбат бўлолмагон эрдим, — деди мударрис. — Бугунги ташрифингиз мени гоят хушнуд этди. Болосоғун ажойиботлари ҳақида яна бир карра сўзлаб берсангиз.

Маҳмуд сафар таассуротлари, Юсуф Хос Ҳожиб ва болосоғунлик бошқа олиму фозиллар ҳақида муфассалроқ сўзлаб берди. Хос Ҳожибнинг маслаҳатлари тўғрисида қисман гапирди.

— Улуғ Ҳожиб ғоят тўғри айтибдурлар, — деди Абдурашид бир зум ўйга толиб. — Дарҳақиқат, тил илмини тўла эгаллаймен, деган кимсага Бағдод мадрасаларидан яхшироқ даргоҳ йўқ.

— Ҳазрат Юсуф Болосоғуний менинг барча дафтарларимни ўқиб чиқдилар. Туркий тил сарфнаҳви ҳақидаги қайдларимнинг айрим нуқсонларини ҳам кўрсатиб ўтдилар. Туркий матнларни йиғаётганимни маъқуллаб, «бу ишни муттасил давом эттир, бу тўпламлар келгусида туркий луғат тузмоғинга асос бўлур», дедилар.

Ҳожибнинг луғат тузишга киришишни маслаҳат берганини эшитиб, шогирдининг истезододига ҳеч шубҳа қилмаган Абдурашиддек одам ҳам бир дам жонсарак бўлди.

— О, луғат тузиш денг! Бу фақат олимларнинг олими, доноларнинг ҳам энг довиюраги журъат этадургон ишдур. Улуғ Ҳожиб сизга буни тавсия қилгон эрканлар, демак, сизнинг вужудингизда буюк ишларни амалга оширишга қодир бир қудратли куч борлигини пайқабдурлар.

— Сиз муболага қиялпсиз, устоз — деди Маҳмуд уялинқираб. — Улуғ Ҳожиб буниг учун ғоят кўп билик йиғмоқ керак, дедилар. Ул кишининг айтишлари-ча, ҳар қандай олим ҳам ўзидан олдинги донишмандларнинг илмини чуқур ўрганмаса ва бу тажрибаларга таянмаса, ҳеч бир нарсага эриша олмайдур.

— Албатта, шундай, — деди мударрис, — аммо тан олмоқ керакки, энди Кошғар мадрасасида таҳсилни давом эттириш билимингизга янги бир нарса қўшмай-дур. Тўғри, баъзиларни шу билимнинг ўзи қаноатлантиради. Ортиқча ранж чекишга товлари ҳам йўқ. Лекин мен сизда эндигина қаноти чиққан бургутчанинг шижоатини кўряпмен. Шак-шубҳа йўқки, бу бургут илму фаннинг юксак чўққилари устидан ғолибона парвоз қилиб ўтажакдир.

Маҳмуд ўнғайсизланиб, қизаринқиради. Орага жимлик чўкди.

Мадрасадаги таҳсил охирлаб қолганини унинг ўзи ҳам биларди. Сабоқдош муллаваччаларнинг айримлари аллақачон масжидларда имомликни, турли мактаблар-

да домлалликни эгаллашган, баъзи бир илмга чанқоқ-лари Бухоро, Марв ёки Нишопур мадрасаларида таҳсилни давом эттириш тадорикига киришган эдилар.

Мударрислар Маҳмудга ўзлари ўқиган шаҳар ва ўлкалардаги мадрасаларга боришни тавсия қилишарди. Маҳмуд эса фақат Бағдод ҳақида ўйларди. Мударрислар халифалик пойтахти бўлмиш Бағдод мусулмон оламида илм-фаннинг энг йирик маркази эканлигини билишарди. Лекин у ерда ўқиш учун араб тилини мукаммал билишдан ташқари, узоқ сафар қилиш ва катта сармоёга эга бўлиш ҳам лозим эди.

Абдурашид шогирдига қараб туриб: «Ўзи бир бекнинг ёлғуз ўғли. Ҳеч қандай риёзат чекмасдан молдунёга эга бўлиши ва айш-ишрат ичида яшамоғи мумкин.

Лекин у илм йўлини танлаяпти. Ҳаёт унга қўш қўллаб тутган неъматдан воз кечиб, машаққат ва изтиробларга тўла илм водийсига ўзини уряпти. Ёт элларда илм ўрганиш не чоғли қийинлигини билармикан», деб ўйларди. У мусофирликда ўтган йилларини, мадрасаларнинг зах ҳужраларини кўп эсларди. Лекин Маҳмуднинг отаси бой-бадавлат. Ҳамён тўла бўлса, ёт элларда ҳам кун кўриш қийин эмас.

— Бағдодга боришингиз ҳақида падарингиз не фикрдалар? — деб сўради Абдурашид.

— Отам шу мадрасада яна бир ой ўқишимга зўрға ижозат бердилар, — деди Маҳмуд маъюсланиб. — Таҳсилни давом эттириш фикримни қандай айтишга ҳам хайронмен. «Йўқ» демасалар, деб кўрқамен.

— Албатта, ёлғуз ўғулни кўздан йироққа жўнатмоқ падарингиз учун оғирдир. Лекин бошқа шаҳарларда ўқиб, олим бўлиб, яна соғ-саломат қайтган ҳамшаҳарларимиз оз эмасдур!

— Бу рост. Аммо отам сарой хизматига киришимни истайдурлар, олимлик сенга муносиб иш эрмас, дейдилар.

— Шундайму? Қўш қилич қинга сиғмас. Сиз бу икки йўлдан бирини танламоғингиз лозим.

— Мен танлаб бўлгонмен, устоз. Илм йўли мени ўзига қараб тортадур. Алломаларнинг китоблари фикру хаёлимни банд этган.

— Илмга ихлосингиз чинакам эркан, бу йўлдан асло чекинманг, Маҳмуд. Отангизнинг раъйига қараб сарой хизматига киришингиз, катта амалдор бўлишин-

гиз мумкин. Унда фақат отангизнинг ўгли бўлиб қолур-сиз. Аммо ранжу машаққатлардан кўрқмасангиз, улуснинг азиз фарзандига айланурсиз.

— Яхши тилакларингиз учун ташаккур, устоз! — леди Маҳмуд.

Абдурашид яна ўйга толди. Қаршисида ўтирган мана шу йигит қандоқ катта бир сафарга ҳозирланмоқда: у минглаб чақирим йўлларни босиб ўтиши, йиллар давомида юзлаб китобларни мутолаа қилиши, турли шаҳар ва мадрасаларда машҳур мударрислардан сабоқ олиши лозим. Сўнгра туркий тилнинг шу пайтгача биронта олим озгина бўлсин шуғулланмаган сарфнаҳвини ёзиб, илму фан тарихида биринчи марта туркий луғат тузиш учун кунчиқардан кунботарга қараб бепоён ўлкаларга сочилган барча туркий қабилаларни айланиб чиқади. Ёзнинг жазирамасида, кузнинг ёгингарчилик ва лойгарчилигида, қишнинг изғиринларида шаҳару қишлоқлар, чўлу биёбонлар, тоғу тошлар аро кеча-кундуз йўл босади. Яхши-ёмон минглаб одамлар билан мулоқотда бўлади. Шундоқ улкан ишларни амалга оширишга унинг иродаси, сабр-тоқати бардош берармикан? Ёхуд бундай катта сафарни ғалаба билан тугаллаш учун, умуман, бир инсон умрининг ўзи етармикан?

«Йўқ, мен нима хаёлларга боряпмен? Шогирдимга оқ йўл, ишларига қушойиш тилаш ўрнига-я! Илоҳим парвардигор уни ҳар турли бало-қазолардан асрасун. Нурга тўлган умри узундан-узоқ бўлсун. Қутлуғ ниятларини рўёбга чиқарсун. У битган китоблар билан нафақат замондошлари, балки келгуси авлодлар ҳам фахр этиб юрсун!..»

13

Маҳмуд кўк эшикдан ичкари кирди. Ҳовлида ўйнаб юрган бола уни кўриб салом берди-да, ҳовли тўридаги тут томонга чопқиллаб кетди. Тутнинг соясига тўшалган шолчада ўтирганча қосибнинг аёли чарх йигирарди. Ойкумуш ишларни тўғрилаб берар, онасига ёрдамлашарди. Бола бориб уларни огоҳ этди. Аёл ишини қўйиб, ўрнидан турди. Маҳмуднинг ташрифидан шошиб қолган бўлса-да, ўзини йўқотмай, оилани оғир кулфатдан халос қилган кишига пешвоз чиқди.

— Келинг, бек йигит, сиз кирганингиздан ҳовлимиз ёришиб кетди! Ойкумуш қизим, бек оғангни уйга олиб кир!

Ойкумуш уялибгина салом берди ва «Уйга марҳа-

мат қилинг, бек оға», — деди биринчи марта уни сизлаб. Пешонасида тер доналари ялтирай бошлаган Маҳмуд даҳлизда ковушини ечиб, тор ва пастак хонага кирди. Уйдаги эски сандиқ устига кўрпа-тўшаклар тахланган ва тоқчаларга идиш-товоқлар териб қўйилганди. Ойкумуш сал эскирган қулранг наматга кўрпача тўшаб:

— Утиринг, бек оға, — деди.

Маҳмуд чордона қуриб ўтирди.

Аёл кириб дастурхон ёзаркан, унга қайта-қайта миннатдорчилик билдирди. Маҳмуд ундан ҳол-аҳвол сўраб, косибнинг соғлигини суриштирди. Косиб ҳозир растадаги ўз дўконида ишда экан. «Сизга керак бўлсалар, ҳозироқ чақиртирамен», — дея аёл ўғлини юбормоқчи бўлганда Маҳмуд «устани ишдан қўйманг», — деб уни тўхтатди. Аёл чиқиб кетгач, Ойкумуш наматга чўккалади. Суҳбат ҳадеганда қовушавермади. Илгари ҳеч нарасадан тап тортмайлиган шаддол қиз энди Маҳмуддан уялар, узун киприклари яшириб турган нигоҳлари ерга қадалганди.

— Мен сафардалигимда яна янги қўшиқлар ўргангандирсен? — деди Маҳмуд.

— Сиз ҳеч қўшиққа тўймас эркансиз, — деди қиз табассум билан, — Болосоғундан ҳам талай қўшиқлар йиғиб келгандирсиз?

— Ҳа, албатта, элимизнинг энг катта шоири Болосоғунда яшайдур, — деди Маҳмуд. — Ёзгон шеърларини мингта қўшиққа тенглаштириш мумкин. Мен мана бу дафтарга ўшал шоирнинг баъзи шеърларини битиб олдим. Лекин бу унинг ашъоридан озгинаси. Дарвоқе, унга сенинг қўшиқларинг ҳам жуда манзур бўлди. «Афсус, агар хат-саводи бўлғонида у қиз бизнинг энг олд шоирларимиздан бири бўларди», деди.

— Наҳот, мен айтган қўшиқлар Болосоғунгача етган бўлса?! Дафтарга битилган қўшиқнинг умри узунлигига мен энди ишондим.

Маҳмуд Кошғарда туғилиб, умрида шу шаҳардан бошқа ерни кўрмаган қизга ўз сафари ҳақида иложи борича тушунарли қилиб сўзлаб берди. Ниҳоят, гап орасида тугунни қўйнидан олди.

— Болосоғундан сенга совға-саломлар олиб келгандим. Лекин гап билан бўлиб, бериш эсимдан чиқибди.

У тугунни ечди-да, секин қизнинг олдига қўйди. Бу қимматбаҳо нафис буюмларни кўрган қиз донг қотиб қолди. У кўз узолмай ҳайрат билан томоша қиларкан:

— Шуларнинг ҳаммаси менгами? — деб сўради.

— Ҳа, Ойкумуш, булар сенга узоқ сафардан эслалик, — деди Маҳмуд гурурланиб.

— Жуда чиройли буюмлар эркан, — деди Ойкумуш негадир маъюсланиб. — Булар фақат бойларнинг қизларига ярашадур. Энам умрида кўрмаган нарсаларни тақмасам, мен ҳам камайиб қолмасмен...

Косиб қизининг мағрурлигидан Маҳмуд ҳайратда қолди. Қимматбаҳо зеб-зийнатлар Ойкумушни суюнтирар, деб ўйлаб нақадар янглишганини билди.

— Сени хафа қилмоқчи эмасдим, Ойкумуш — деди у ўз хатосига астойдил иқрор бўлиб. — Фақат шунча бебаҳо қўшиқлар айтиб берган қизнинг олдига қуруқ қўл билан бормайин, дегандим. Аслида бу нарсаларнинг мен учун доғи ҳеч бир қадр-қиймати йўқ. Сенинг биттагина қўшиғинг ҳаммасидан қимматлироқдир.

Ойкумуш бир оз ўйланиб турди. Унинг оиласига шунча яхшиликлар қилган, ўзини муқаррар фалокатдан қутқариб қолган йигитни ранжитгиси келмади, шекилли, «Майли, мана шуни оламен», деб бежиримгина атир шишасини олди. Уни қўлида айлантириб, қизиқиш билан томоша қилди. Қопқоғини очган эди, хонага атир ҳиди гуркиради.

— Атирни гулдан олишади, деб эшитгандим. Бу шишанинг ичида қанча гул бордир, — деди хурсанд бўлиб. — Қизларга буни кўрсатсам, ҳаммаси «вуй» деб юборишса керак. Қолганлари керак эмас. Қайтариб олинг уларни.

Маҳмуд итоаткорлик билан тугунни ўраб, қўйнига солди. Битта атир совға қилолганига ҳам ўзида йўқ шод эди.

— Болосоғунлик улуғ шоирнинг қўшиқларидан ўқиб бермайсизми? — деб сўради Ойкумуш.

— Албатта, ўқиб берурмен, — деди Маҳмуд. — Китобни шу ниятда олиб келдим-ку.

«Қутадғу билик» нинг кўп жойларига Ойкумуш яхши тушунмаслигини у биларди. Шунинг учун осонроқ бир бобни белгилаб қўйганди. Бу бобда баҳор фасли васф қилинган бўлиб, табиатнинг қиш уйқусидан уйғониб жонланиши ва кўклам либосини кийиши тасвирланган эди.

Маҳмуд ўқиб бўлгач, Ойкумуш:

— Қўшиқдаги нарсаларнинг ҳаммаси кўзимга кўри-ниб кетди. Яна бир марта ўқиб беринг, — деди. Маҳмуд унинг бу илтимосини зўр мамнуният билан бажо келтирди. Лекин Ойкумуш:

— Бунақа яхши қўшиқни шу пайтгача ҳеч эшитмаганмен. Яна эшитгим келяпти, — деди айёрона жилмайиб.

Маҳмуд яна ўқиб берди. У ҳозир Ойкумушга юз марта ўқиб беришга ҳам тайёр эди.

— Бунақа китобларни ўқишни мен ҳам биламен, — деди Ойкумуш қутилмаганда. — Менга берингчи китобни.

У китобни авайлаб тиззасига қўйди-да, юзига жиддий ва улуғвор тус бериб, чиройли кўзларини саҳифага қалади, ҳатто ингичка бармоқлари билан сатрларни кўрсатиб, ўқий бошлади. У бир оз тутилиброқ бўлсада, саҳифанинг охиригача деярли хатосиз ўқиб берди.

— Офарин, Ойкумуш! — деди Маҳмуд ҳайратини яширолмамай. — Сен жуда яхши ўқидинг! Ҳеч бир муболағасиз айтаменки, сен бизнинг мадрасада ўқиганингда таҳсилда ҳаммадан ўзиб кетардинг. Фақат ҳозир китобни тескари ушладинг. Лекин бунинг зарари йўқ.

— Менга шу қўшиқни ўзим учун ёзиб беринг, — деди Ойкумуш йигитнинг мақтовларидан суюниб, — қизларга ҳам ўқиб берайин. Ўқишни ўрганганимни улар ҳам билиб қўйсинлар. Бу уларни мана бу атирдан ҳам кўпроқ ҳайрон қолдирадур.

Маҳмуд дарҳол дафтардан тоза варақ йиртиб олди-да, шеърни унга чиройли қилиб кўчирди. Ўйлаб туриб, қиз бечора ўқиётганида яна янглишиб юрмасин деб, қоғознинг юқорисига очилган қизил гулнинг расмини чизди. Япроқларини қалам билан бўяди.

— Ўқиётганингда шунга эътибор берки, мана бу гул расми юқори томонда бўлсин, — деб уқирди у.

— Буни ўзим ҳам биламен, — деди Ойкумуш, — ахир гул ҳеч қачон ерга қараб ўсмайди-ку.

14

Куз келди. Дов-дарахтларнинг барглари сарғайиб, олтин тусга кирди. Йилнинг бу фаслида кўчманчилар тоғ ён-бағирлари ва даштдан сотиш ёки айирбошлаш учун пода-пода қўй, туя, қорамол ва йилқиларни ҳайдаб келишарди. Шаҳар ташқарисидаги ялангликда олаговур бозор бўларди.

Ҳусайнбек таъбирича, шу кунларда «жуда саёқлашиб кетган» Маҳмуд пешин пайти Қумдарвоза томон юрди. Дарвозадан кириб чиқаётган одамларнинг бақирӣ-чақириқлари, туяларнинг бўқириши, қўнғироқлар-

нинг жаранги — бари қўшилиб қулоқни қоматга келтирарди.

Маҳмуд дарвозадан чиқиб, тезда бозорга етиб келди. Бу ерда турли қабилага мансуб кишиларни учратиш мумкин эди. Ҳамма бозорга мол сотиб олиш илинжида келса, Маҳмуд сўзга харидор эди. Шу кезларда унинг иши унумли бўларди. Матнлар кўпаявергач, у ишни осонлаштириш учун қўшиқларни бир дафтарга, мақол ва маталлар, шунингдек, ривоятларни алоҳида дафтарга ёза бошлади. Энди у ҳар бир сўз ёки гапнинг қайси қабилага тегишли эканини ҳам қайд қиларди. Ниҳоятда тиришқоқлиги туфайли Кошғар, қисман Иссиққўл ва Болосоғун атрофида яшайдиган туркий қабила ва уруғларнинг лаҳжаларини анча билиб олган, одамларнинг гап-сўзидан қайси қабиладан эканлигини бемалол айтиб бера оларди. Шунингдек, у туркий қабилалар тарихига оид ривоят ва афсоналарни ҳам тўпларди. Баъзан бу ривоятларда бир-биридан фарқли, ҳатто бутунлай қарама-қарши маълумотлар учрар, бундай ҳолларда Маҳмуд бор билимини ишга солиб, ҳақиқатни тиклашга уринарди.

У ғаройиб «савдо»га берилиб кетганидан бозорнинг нариги чеккасига етиб қолганини ҳам пайқамади. Бу пайтда атрофга ғира-шира қоронғилик тушаётганди. Бир неча саҳифани тўлдириб олганига қарамасдан, бугунги даромаддан қоникмагандек, «Тунни далада ўтказаман, — дея кўнглидан ўтказди, — барибир мен боргунимча дарвозаларни ёпиб қўйишади».

У кўчманчилар қароргоҳи томон юрди. Ўнлаб жойда ёқилган гулханларнинг алангалари кўкка ўрларди. Ҳар ер, ҳар ерда қабила бойлари учун кигиз ўтовлар тикилганди.

Маҳмуд тепалик ёнбағрида гулхан ёқиб исинишаётган камбағал кўчманчилар тўпига бориб қўшилди. Овқатдан сўнг гурунг қизиди. Кўпни кўрган кекса бир чўпонга ялиниб, дoston айттиришди. Маҳмуд бу саҳройи, саводсиз кишиларнинг шунча кўп нарса билишларига, сўзлайдиган тилларининг соф, содда ва бениҳоя гўзаллигига ҳайрон қоларди.

Тун ярмидан ошгач, кундузи қаттиқ чарчаган чўпонлар гулхан атрофида қирқ ямоқ наматларга ўраниб, ухлагани ётишди. Маҳмудга бутунроқ намат тўшаб беришди. Лекин унинг ухлагиси йўқ эди. Шунинг учун шох-шаббалар териб келиб, оловнинг ўчиб қолмаслик ташвишини қилди. Буни кўрган кекса чўпон ҳам тунни

бедор ўтказишда унга шерик бўлди. Қадим замонларда яшаб ўтган довюрак ва сахий бир бек ҳақида қисса айтиб берди.

Маҳмуд:

— Ҳозир ҳам бизнинг улусларда шундоқ ҳимматли беклар борми? — деб сўради.

— Ҳозирги беклар улуснинг бошига келган офат, — дея нолинди чўпон. — Улардан бири бизнинг хўжайинми? Қамчисидан қон томадур. Отам шу бекнинг хонадо-ни хизматида бири икки бўлмай дунёдан ўтди. Мен ҳам шунча йил хизмат қилиб, бирон рўшнолик кўрмадим.

— Хўжайинингиз шу қадар золим бўлса, нега унинг хизматида қиласиз? — деди Маҳмуд. — Бошқа бир бекнинг хизматида киринг.

Чўпон унинг соддалигидан кулди.

— Йилан ярбуздан қачар, қанча барса ярбуз ўтру келур¹. Беклар зулмидан қаёққа ҳам қочиб бўларди. Шундай беклар ҳам борки, зулмкорликда менинг хўжайиним уларга шогирдликка ярамайди.

— Шу матални дафтаримга битиб олайин, — деди Маҳмуд шонинганча.

Матал саҳифадан жой олгач, у мамнунлик билан дафтарни ёпиб, жуздонга солиб қўйди. Яна чўпонга кулоқ тутди. Чўпон эса унга ҳавас билан қараб ўтирарди. «Менинг шошқалоқлигимдан ранжидимикан? — деб ўйлади Маҳмуд хижолат чекиб. — Озгина сабр қилсам бўларди-ку».

— Гуноҳимдан ўтинг, ҳар бир янги матални эшитганимда қимматбаҳо дур топиб олгандек қувониб кетамен. Эсимдан чиқиб қолишидан кўрқиб, дарҳол битиб оламен.

— Сиздан асло ранжиганим йўқ, иним. — деб уни юпатди чўпон. — Киши сўзлашу, йилқи йизлашу². Кўри-нишдан бек йигитга ўхшасангиз-да, камбағаллар суҳбатидан ор қилмаяпсиз. Бундоқ кишилардан биз асло ётсирамаймиз.

Маҳмуд энгил тортди.

Тонгга яқин бутун яланглик бўйлаб най садоси таралди. Маҳмуд подачилар билан илиқ хайрлашди. Чарчаган, уйқусизликдан қўзлари киртайган, лекин мамнун ва шодон ҳолда шаҳарга қайтди.

¹ Илон ярбуздан қочади. лекин қаёққа қочса у қаршисидан чиқади.

² Одам сўзлашиб, ҳайвонлар ҳиллашиб бир-бирини билали.

«Бу кеча зўр ўтди, — деб ўйларди у. — Ана шу кекса чўпондан эшитганларим мен учун ўнта бекнинг суҳбатидан кўра фойдалироқ бўлди. Ёзиб олган матнларим луғат тузишимда жуда асқотади». У йўл-йўлакай Юсуф Хос Ҳожиб, унинг ўтитлари ҳақида ўйлаб борди.

«Луғат тузмоқ масъул ишдур, — деганди у. — Ҳеч қачон бир-иккита қабиладанинг тилини тадқиқ қилиш билан чегараланиб қолмаслик керак. Ўтроқлашган қабиладар ҳам, кўчманчи қабилалар ҳам ўз тилига, ўз кўшиқлари, ривоятлари ва дostonларига эга. Луғат тузишга киришишдан олдин мана шу барча хазинани дилингга жо қилмоғинг лозим. Шунда сен, эҳтимолки, она тилимизнинг бутун бойлигини қамраб ола билган биринчи турк бўларсен. Бу буюк бир бахтдир, ўғлум...»

Анчагина сўз жавоҳирларини тўплаган Маҳмуд ҳали буни асосий ишга тайёргарлик, деб ҳисобларди. Бағдодда ўқиб, тил илмини чуқур ўрганмаса, туркий тил наҳвини мукаммал ёза олмаслигига у амалда ишонди. Китоби устида ишни секинлик билан давом эттираётган бўлса-да, муваффақиятлар уни ҳали қониқтирадиган даражада эмасди. Шундай экан, луғат тузиш ҳақида қандай гап бўлиши мумкин? Жуғрофияга оид бир қанча китобларни мутолаа этиб, туркий элатлар жойлашган ўлкаларнинг бепоёнлигини ўзича тасаввур қилиб кўрар, шаҳарлар, дарёлар, тоғларнинг номларини ёдлаб олганди. Қачон бўлмасин, у ерларга етишига ҳеч бир шубҳа қилмасди. Лекин Маҳмуд бу ўлкалардан шунчаки саёҳат қилиб ўтмоқчи эмас. Узундан-узоқ йўлнинг ҳар бекатида бир дондан йиғиб бўлса-да, туркий сўзларнинг осмонўпар хирмонини барпо этмоқчи.

Сархуш хаёллارга берилиб, у уйга қандай етиб келганини сезмай қолди. Ҳовлидан шарпа чиқармай ўтди-да, хонасига кирди ва жуздондан дафтарларни олиб, токчага тахлаб қўйди. Отаси унинг келганини сезган шекилли, даҳлизда қадам товушлари эшитилди.

Ҳусайнбек хурсанд кўринар, афтидан, ўғлига бир хушxabар ҳозирлаганди.

— Энди болаликка чек қўйиш пайти келди, Маҳмуд. Сени уйлантирмоқчимиз, — деди у. Маҳмуд бир зум ҳайрон қолди. Ҳусайнбек кулимсираб давом этди:

— Келин бўлмиш вазир Низомиддиннинг қизи. У билан куда бўлиш етти ухлаб тушимга ҳам кирмағон. Ўзи бир кун гап орасида: «Ҳусайн, бинойидек ўғлинг бор-а», деб қолди. Афтидан, Болосоғунга бориб, хон

саройида бўлғонинг, Юсуф Хос Ҳожибнинг марҳаматини қозонганинг унга маъқул тушган. Совчи юбориб, осонгина розилигини олдим. Қизнинг таърифига тил ожиздур.

Маҳмуд гарангсиб қолди. Ҳусайнбек буни яхшиликка йўйди:

— Қувончдан ўзингни йўқотдинг, шекилли. Иншооллоҳ, шу ҳафта ичида тўйни ўтказурмиз. Тайёргарлинггни кўравер. Дайдиб юришларингни қўй энди.

Маҳмуд тараддулланиб, эътироз билдирди:

— Менинг ҳали уйлангим йўқ. Бир-икки йил сабр қилсангиз.

— Нима? Менинг сўзимга кирмоқчи эмассенми? Кимсан, вазир Низомиддин ўз қизини бермоқчи-я, сента!

— Мен ҳали таҳсилни тугатғонимча йўқ.

— Таҳсил? Шунча ўқигонинг етадур етти пуштимизга. Бундан сўнг мадрасага қадам босма. Китобларингни ҳам йўқот. Тўйдан кейин қайнотангнинг ёрдамида саройдан бир иш олиб берурмен. Уқдингми?

— Ҳали Бағдодда ҳам таҳсил олмоқ ниятим бордур. Бир-икки йил у ёқда сабоқ олай. Сўнгра...

— Яна қанақа Бағдод? Бас қил ахлоқона сўзларингни! — деди Ҳусайнбек ғазабдан қалт-қалт титраб. — Китоблар сенинг миангни ачитиб қўйғон. Ўт қўямен ҳозир ҳаммасига!

Шундай деб, у қўли билан суриб, токчадаги китобларни ағдарди ва тепиб юборди. Сиёҳдон ағдарилиб, бир нечта китоб қоп-қора сиёҳга беланди. Ҳусайнбек ихраб, уч-тўртта қалин китобни тариллатиб йиртди. Сўнг оёғи остига ташлаб, топтаганча «Ўт қўямен ҳозир ҳаммасига!» — деб бақира бошлади.

Шовқинни эшитиб, хонага онаси кириб келди.

— Ҳаммасига сен сабабчисен! — деб ўшқирди Ҳусайнбек унга. — Одамга ўхшаган тузук бола туғиш ўрнига китобдан бош кўтармайдурғон муллани туғиб бердинг. Бундан кўра ўғлунг билан қўшмозор бўлғонинг яхши эмасми?! Мол-мулкимни кимга қолдирамен?! Бу бекфаросат ўғул ҳамма олтинларимни чириган қоғозга алмаштиради-ку.

— Шафқат қилинг, бегим, — деди онаси кўрқувдан қалтираб. — Ўт тутунсиз, йигит ёзуқсиз бўлмас. Ўғлумни ўзум кўндирурмен. Ёшлигига бориб, «йўқ» дегандир.

— Кўндирсанг кўндир, — деди Ҳусайнбек бир оз

жаҳлдан тушиб. — Ахир, мен ҳамма аёнлар олдида «Вазир бирла қуда бўлурмиз», деб мақтандим-ку! Энди қайси юз билан ўғлум унамади, деб айтамен. Вазирнинг рози бўлгони бизга қилган катта иноятидур. Лекин, худо кўрсатмасин, унинг муруввати ғазабга алмашинса, уруғимиз билан қуришиб юборади-ку!

Аввалига бақириб, ғазабини сочаётган Ҳусайнбек кейинги сўзларини деярли йиғламсираб айтди. Маҳмуд отасининг ожизлигига ачинмади. У мансаб ва мол-дунёга етишиш учун ҳеч нимадан ҳазар қилмайдиган бу аянчли кимсага нисбатан ўзида нафрат уйғониб келаётганини сезди.

— Кўндирилсанг, яхши, — деб яна зугум қила бошлади Ҳусайнбек. — Кўнмаса, оқ қиламен бунақа ўғулни! Китобларини елкасига ортиб, йўқолсин даргоҳимдан. Бир бурда нонга зор бўлиб, очидан ўлаётғонида эслайдур мени!

Ҳусайнбек гурс-гурс қадам ташлаб чиқиб кетди. Онабола ёлғиз қолишди. Онаси кўз ёши тўқди. Узининг ҳам дили вайрон бўлган Маҳмуд уни юпатишга тиришди.

Онаси кўзларини арта туриб, келин ва неvara кўриш орзу-ҳаваслари борлигини айтди. «Сен қаторилар уйлижойли бўлиб, қанча ўғил-қиз кўришди. Уйланиш сенинг таҳсилни давом эттиришингга ҳеч бир халақит бермайдур. «Тунла юруп, кундуз севнур, кичикда эвланиб, улғасу севнур»¹, — деди.

Маҳмуд ийманибгина, фақат Ойкумушгагина уйланишини айтди.

— Ким у Ойкумуш? — деб сўради онаси. Маҳмуд тушунтирди. Сўнг онасига ёлворгудек бўлиб:

— Балки сиз бунга отамни кўндирарсиз? — деди.

— Қўй, ўғлум. Барчин ямоғи барчинга². Отанг ўлса ҳам, бунга рози бўлмайдур.

— Ҳа, у рози бўлмаслиги аниқ, — деб бош чайқади Маҳмуд, — бир жиҳатдан буни унга айтмағонингиз ҳам маъқул.

Тўсатдан миясига келган фикрдан Маҳмуднинг юраги орқасига тортиб кетди. Агар отаси унинг уйланишдан бош тортишининг сабаби Ойкумуш эканлигини билса, ҳеч қанақа разил жиноятдан тоймаслиги аниқ.

¹ Кечаси йўл юрган кундуз севинади, ёшлиқда уйланган қариганда суюнади.

² Ипакликка ипак ямоқ муносиб.

У на бегуноҳ қизнинг ҳаёти ва на ўғлининг муҳаббати билан ҳисоблашиб ўтирмайди.

Онаси чиқиб кетгач, Маҳмуд ерда сочилиб ётган китобларини йиғиштира бошлади. Йиртилган варақларни бир-бир териб олиб, авайлаб жой-жойига қўйди. Сиёҳ тўкилган саҳифаларнинг ўқиб бўлмас ҳолга келганини кўриб ўпкаси тўлди, кўз ёшларини аранг тийди.

Наҳотки, энди ҳаммаси тамом бўлса!.. «Илм йўли қийин, сирпанчиқ, машаққатлар билангина бу водийда ўз мақсадларига эришадурлар», — деганди болосогунлик буюк донишманд. «У нақадар тўғри айтмиш. Унинг ўгуллари менга йўл кўрсатувчи юлдуз бўлиб қолди. Қандай бўлмасин, Бағдодга кетамен. Киндик қоним тўкилган юртдан мосуво бўлиш оғир. Лекин мен китобларсиз, илмсиз яшай олмаймен. Фақат Ойкумуш бирга кетишга рози бўлармикан?».

Орзуларини амалга ошириш учун ҳали имконият борлигини ўйлаб, Маҳмуднинг кўнгли ёришди.

У ҳовлига чиқди. Бутун хонадон янгиликни эшитган, шекилли, хизматкорлар ҳам унга кулиб қарашарди. Ўғлининг ранг-рўйи бир оз очилганини кўрган она бунга ўзича тушунди. Дарҳол хизматкор ва чўриларга янги кийим-бошлар улашиб берди. Онасига қараб, Маҳмуднинг юраги зириллади. Агар ўғли кетса, у бечора не ҳолга тушаркин? Неча йиллаб айрилиқда-чи? Унинг ўзи-чи? Ўзи ёт юртларда онаизорини эслаб, юраги қандай орзиқиб кетаркин? На илож... Онаизор бош олиб кетган ўғлини эслаб, йиғлаб-сиқтар, куяр. Лекин вақти келиб, Маҳмуднинг мақсадлари рўёбга чиқса, фахр ҳам этар...

15

Маҳмуд анчагача мижжа қоқмай, шифтга тикилиб ётди. Бир неча марта қўлига китоб олди-ю, ўқиёлмади. Боши берк кўчага кириб қолганини ҳис қилганча азобланарди. Отасининг амрига итоат этмаса, ортиқ бу уйда яшай олиши гумон. Демак, бош олиб кетмоқдан бошқа илож йўқ. Бу эса айтишга осон.

Кўз ўнгида Юсуф Хос Ҳожибнинг нуроний сиймоси намоён бўлгандагина кўнглидаги ғашлик чекинди. «Ота-онам менинг эзгу мақсадларим, муҳаббатим билан ҳисоблашишмади, бу жаҳонда танҳо бир ўзум қолдим», деб ўйлаган йигит шундагина ёлғиз эмаслигини

англади. Ахир, энг тушкун дақиқаларда ҳам унинг руҳини кўтариб, далда берувчи киши бор.

«Дадил бўл, Маҳмуд, — деди Юсуф Хос Ҳожиб. — Начора, замонамизда илм фидойилари учун говлар саноқсиз, ранжу алам бисёрдир. Илм йўлида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган балоларга дучор бўлиш, тугилган уйдан, ватандан жудо бўлиш мумкин. Аммо сенга ўзимдан мисол келтирамен. Ёшлик йилларимда машаққатлардан кўрққанимда «Кутадғу билик»ни ярата олармидим? Мана энди кексалигимда «Гўзаллик ва эзгуликка ташна бўлган халқим учун озгина бўлса ҳам хайрли иш қилдим-ку», дея қувонамен. Ҳа, «кичикда қатигланса, улғасу севнур»¹, деганлар. Буни доимо эсингда тут, ўғлум».

«Мен ўз йўлимдан ҳеч қачон чекинмаймен, устоз — деди Маҳмуд хаёлан. — Сиз қалбимда ўчмас олов ёқдингиз. Бебаҳо ўғитларингиз энг қийин дамларда менга мададкор бўлмоқда. Уларга таяниб, бори мушкулликларни мағлуб этгумдир»...

Маҳмуд эрталаб нонушта ҳам қилмасдан, кўчага отланди. Лекин дарсга бормади. Тушгача шаҳарни айланиб юрди. У кирмаган кўча қолмади ҳисоби. Катта-кичик кўчаларда, хиёбонларда, бозор майдонида сабабини ўзи ҳам билмаган ҳолда анча айланиб юрди. У она шаҳрини нақадар севишини бугун илк бор чуқур ҳис қилди: ҳамма нарса кўзига бошқача кўринар, одамларгина эмас, балки уйлар, дарахтлар, тинмасдан сайраётган қушлар ҳам эски қадрдонлардай...

Маҳмуд атайин дарс тугайдиган пайтни мўлжаллаб мадрасага борди. Мударрис ва муллаваччалар ҳозиргина тарқаб кетишган, ёлғиз қоровул чолгина узун супурги билан ҳовли супурарди. Маҳмуд ҳовуз бўйида тўхтади. Терак япроқлари шамолда чирт-чирт узилиб тушар, сувнинг юзи баргихазон билан қопланганди. Ҳовуз бўйидаги дарахтлар орасида бултур баҳорда Маҳмуд ўз кўли билан ўтқазган терак ниҳоли ҳам бор эди. Унинг новдаларидаги икки-учта япроқ шамолда байроқдек ҳилпираб турарди.

Маҳмуд мадрасадан аста узоқлашиб, шаҳар ташқарисига йўл олди. Хаёлларга берилганча, сой бўйига қандай етиб келганини сезмай қолди. Эрта баҳор кунлари Ойкумушни илк дафъа шу ерда кўрганди. Ушанда соҳилни ям-яшил ўт-ўланлар қоплаган, деярли ҳар куни

¹ Ёшликда қийналса, улғайганда севинар.

жала қуяр, сой суви кўпириб қирғоқларига тошиб чиқарди.

Ҳозир манзара бошқача: ўтлар қуриб, сарғайиб қолган, сойнинг суви ҳам камайган. Фақат бепоён осмондаги яккам-дуккам булутларгина баҳорги дамларни салпал эсга туширарди. Маҳмуд кимсасиз соҳилда кезиб юрганча, Ойкумуш билан бўлган барча учрашувларни эслади. Булар унинг ҳаётидаги энг масъуд ва унутилмас дамлар эди.

У она шахрини бир неча йилга тарк этиши лозимлигини ўзига қайта-қайта уқтириб, бу фикрга кўника бошлаганди. Лекин Ойкумушдан жудо бўлишини ўйласа, қийналиб кетар, ўзини қўйгани жой тополмасди. У бугун қандай бўлмасин қизни кўришга, бошига тушган мушкулотдан уни воқиф этгач, юрак дардларини тўкиб солишга қарор қилди. Шу ниятда косиблар маҳалласи томон йўл олди.

Масжид атрофи одамлардан холи бўлмаса-да, ҳиссиётлари тўлиб-тошган Маҳмуд ўй-андишани унутганди. У ҳовуздан сал нарироқдаги толга суянганча, сувга келган қиз-жувонларни кузата бошлади.

Ниҳоят, у ҳовуз сари келаётган уч қизнинг ичида маҳбубасини таниб, юраги ҳапқирди. Қиз ҳам Маҳмудни кўрди. Ойкумушнинг юзига ёйилган табассумни илғаб, Маҳмуднинг кўнгли кўтарилди. Қизлар кўзаларини сувга тўлдириб, орқаларига қайтишди. Ойкумуш атайин улардан кейинроқ сув олиб, ортда қолди. Пайтдан фойдаланиб, Маҳмуд унинг олдига борди. Қизлар ўртадаги муносабатдан аллақачон хабардор бўлганлари учун, аста йўлда давом этишар, баъзан қизиқсиниб, ўгирилиб қараб қўйишарди. Ойкумуш кўзасини ерга қўйиб, Маҳмуд билан саломлашди. У янги кўйлак кийган, бўйи ҳам бир оз чўзилиб қолганди.

— Яна кўшиқ ёзиб олгани келдингизми? — дея қувлик билан сўради Ойкумуш.

— Бугун менга нафақат кўшиқ, балки қушиқчининг ўзи ҳам керак, — деди Маҳмуд.

Қиз ҳеч нима тушунмай, савол назари билан боқиб турарди.

— Ойкумуш, сен билан видолашгани келдим...

— Нима, яна Болосоғунга кетмоқчимисиз?

— Йўқ, энди ундан ҳам олисларга. Эҳтимол, беш-ўн йилга, ёинки бундан ҳам кўпроқ... Эрта-индин Кошгардан бош олиб кетурмен.

— Бош олиб кетасиз? Нечун? — деди Ойкумуш овози титраб.

— Сабаби шуки, уйлантирмоқчилар. Вазирнинг қизига... Кераги йўқ менга унинг... Мен фақат сени суямен, Ойкумуш. Бошқа ҳеч ким керак эмас менга! Агар рози бўлсанг, бирга кетамиз. Беш-олти йилдан сўнг яна қайтиб келамиз...

Қиз тошдай қотиб қолди. Маҳмуд эса ҳаяжондан энтикиб, нафаси бўғзига тиқилиб гапирарди:

— Мен сени азонда сой бўйида кутамен. Ёшру¹ келгин, хўпми? Бирга қочиб кетурмиз.

— Не деяётирсиз? Ахир, тутиб олиб, тошбўрон қилиб ўлдирадилар-ку бизни! Мен келмаймен, — деди қиз. Унинг кўзларидан дув-дув ёш қуйиларди.

— Қайтиб келганимизда ҳеч кимнинг биз билан иши бўлмайдур, — деб яна гўлдирай бошлади Маҳмуд.

Лекин унинг кейинги сўзлари Ойкумушнинг қулогига кирмади. У ҳаяжон ва уятдан қизарганча, кўзасини кўтарди:

— Хайр, саломат бўлинг! Қизлар кутиб қолишди мени. Илоҳим, бало-қазодан Ўзи асрасин сизни! Мен ҳар куни ҳаққингизга дуо қиламен...

Умид учқунлари сўнаёзган йигитнинг овози зўрға чиқди:

— Келасенми, Ойкумуш? Мен сени кутамен!

— Боролмаймен, кўрқамен!..

Маҳмуд мажолсизланиб, ерга ўтириб қолди. Кўзига ҳеч нарса кўринмас, қулоқлари эшитмас, боши тинимсиз ғувилларди. Масжид саҳнида бир нечта одам бу девонасифат йигитга ҳайрон бўлиб қараб туришарди.

Маҳмуд ўрнидан турди-да, яна сой бўйига йўл олди. Наҳот, севгилисидан билан абадий ҳижрон бошлангани рост бўлса? Бунга унинг ҳеч ишонгисидан келмасди. Бир оздан кейин у ўзини қўлга олиб, бўлиб ўтган воқеани ақл билан мулоҳаза қилишга уринди. Ўйлаб ўйига етолмади... Ахир, у Ойкумуш билан ҳеч қачон бу ҳақда сўзлашмаган-ку! Қиз у билан доим яхши муносабатда бўлса-да, Маҳмудга кўнгли борлигининг бирон-бир аломатини зоҳир қилмаган-ку? Шундай экан, қизга бундоқ гапиришга унинг нима ҳақи бор?.. Айрилиқ олдидан яхши сўзларни айтиб видолашиш ўрнига, телбалик қилиб, Ойкумушнинг дилини оғритиб қўйди.

¹ Ёшру — яширинча.

Маҳмуд сирли ёзувлар битилган тош ёнига борди. Қош қорая бошлаган, атроф кимсасиз эди. Совуқ шамол унинг қайғусига шерик бўлгандек, мунгли увилларди.

У чуқур ўзанда шовиллаб оқаётган сувга тикилди. Оқим шиддат билан тош ва қоялардан ошиб ўтиб, кўпирганча олға интиларди. Ажабо, сув ҳам ўз йўлидаги тўсиқлар билан курашиб, уларни енгиб ўтаркан, деб ўйлади Маҳмуд. У нигоҳини сойдан узиб, тепага қаради. Мовий осмонни тўлдириб қушлар учиб кетмоқда. Қиш яқин...

Қиш ўтиб, кўклам келганида бу атроф яна чечаклар билан қоплонғусидир. Ўшанда Ойкумуш қизлар билан сой бўйига тушса керак. Маҳмуд эса, келаси баҳорни қайси бир ёт ўлкада қаршилайди. Айрилиқ азобига дош бера олармикан?

«Алвидо, эй қўшиқчи қиз! — дея видолашди Маҳмуд. — Илм йўли мендан ўз юртимни кўп йилларга ташлаб кетмоғимни тақозо этмоқда. Лекин қанча нарсани қурбон қилиб бўлса-да, мен ўз китобларимни ёзмоғим керак. Юртимни-ку, яна албат кўрамен, лекин эвоҳ, сендан абадий жудо бўлдим. Фақат қўшиқларинг мен билан қоладур. Улар оғир айрилиқ дамларида сени, халқимни, ватанимни эслатадур, дилимга малҳам бўладур».

ТУРОН ҚОПЛОНИ

Олти қисм, ўн саккиз кўринишдан иборат драматик қисса

И ш т и р о к э т у в ч и л а р :

Темур Малик — қаҳрамон саркарда, Хўжанд шаҳри ҳокими

Жалалиддин — қаҳрамон саркарда, Хоразмшоҳнинг тўнғич ўғли

Хоразмшоҳ Султон Муҳаммад — Буюк Хоразм давлатининг 1200 — 1220 йиллардаги ҳукмдори

Шаҳобиддин Хивакӣ — бош вазир

Инолчиқ — Ўтрор шаҳри ҳокими

Амир ул-умаро

Қорача Ҳожиб

Тўғайхон

Шамсиддин — собиқ Хўжанд ҳокими

Самад — ўнбоши, сўнгра юзбоши

Арслонбек

Қамчибек

Девонбеги

Абдухалил — хунармандлар оқсоқоли

Шодмулк — Темур Маликнинг хотини

Туркон хотун — Хоразмшоҳнинг онаси

Қутбиддин Ўзлоқшаҳ — Хоразмшоҳнинг ўғли

Нажмиддин Кубро — улуғ шайх

Жамила — Шамсиддиннинг қизи

Сақту — мўғул нўёни, Чингизхоннинг саркардаси

Мукажбек — мўғул мингбошиси

Чигатой — Чингизхоннинг ўғли

Канизак, бола, қайиқчи, чопарлар, ясовуллар, аскарлар

Воқеалар 1219—1220 йиллар ҳамда 1238 йилда Самарқанд, Гурганж, Хўжанд шаҳарлари ва Сайхун дарёсидаги оролда бўлиб ўтади.

Биринчи қисм

Биринчи кўриниш

Хоразмшоҳ Султон Муҳаммаднинг Самарқанддаги янги саройи. Аён ва саркардалар саломхонага йиғилишган. Султон тахтда ўтирибди. Темур Малик, Жалолиддин, Инолчиқ, Шаҳобиддин, Қорача Ҳожиб, Тўғайхон ва Амир ул-умаро тахтнинг икки ёнида тик туришибди.

Ш а ҳ о б и д д и н: Муҳтарам аёну саркардалар. Бугун бутун аркони давлат буюк ҳукмдоримиз — хоразмшоҳ Султон Муҳаммад Алоуддин Искандар Соний¹ ҳазратларининг олий даргоҳида йиғилдик. Оллоҳнинг саховати билан Хоразм, Мовароуннаҳр ва Хурсон — жумла Эрону Турон онҳазратга тобе бўлди.

Қ о р а ч а Ҳ о ж и б: Онҳазрат лаин мажусийларни забун қилдилар ва оламнинг энг чеккаларига ҳам ислом нурини элтдилар.

Т ў г а й х о н: Шоҳаншоҳнинг қутлуғ пойқадами етган қамуғ² ўлкалар адолат нури билан мунаввар бўлди.

А м и р у л-У м а р о: Олампаноҳнинг вилоятлари ғоят кенгайиб, бир пойтахт камлик қилиб қолди. Шаҳри Гурганж шоҳаншоҳ тожидаги бир инжу эрди. Мана энди янги доруссалтана Самарқанд билан бу буюк салтанат тожини қўш инжу безаб турибди.

И н о л ч и қ: Дарҳақиқат, соҳибқирон адо этган ишлар таҳсинга сазовордур. Илоҳим бу салтанат мусулмон ўлкаларида абадулабад ҳукм сурсин! Таназзул юзини асло кўрмасин!

Т е м у р М а л и к: Аълоҳазрат шаънига ҳар қанча таҳсинлар айтсак оз. Бу замонда рубъи маскунда хоразмшоҳ салтанатидек буюк салтанат йўқтур.

Ш а ҳ о б и д д и н: Аммо бугунги йиғиндан мақсад шу қутлуғ улусимиз устига яқинлашиб келаётган бир офатни даф этмоқ тадбирлари хусусида олий машварат қилмоқ ва аълоҳазратнинг бу тўғридаги амру фармонларини олмоқдур.

Қ о р а ч а Ҳ о ж и б: Наҳот, ер юзида буюк

¹ Қорахитойлар устидан қозонган бир ғалабасидан сўнг Хоразмшоҳ Султон Муҳаммад Искандар Соний, яъни «иккинчи Искандар» лақабини олган.

² Қамуғ — барча.

шоҳимиз салтанатига таҳдид сола оладурғон хавфу хатар бўлса?

Х о р а з м ш о ҳ: Аслида ҳарбий машваратга арзигулик рақиб эмасдур Чингизхон. Мен вилоят ҳокимлари ва улугъ аёнларни янги пойтахтим Самарқанди фирдавсмонанд шарафига байрам ва зиёфатлар ўтказмоқ ниятида чорладим. Саҳройи бир мўғул хонининг сарҳадимизга лашкар тортаётғони бизни бу тадбирларни тўхтатишга мажбур этолмайдур.

А м и р у л - у м а р о: Улуғ шоҳим, шавкатли номингизнинг ўзиёқ ганимларни даҳшатга соладур.

Қ о р а ч а Ҳ о ж и б: Не-не шоҳу тождорлар бир зарбангиздан кунпаякун бўлди, шаҳриёрим.

Ш а ҳ о б и д д и н: Шубҳасиз, зафар олампаҳога муяссар бўлғусидур. Аммо маккор душман билан тўқнаш келмасдан олдин, ани тор-мор қилиш йўллари изламоқ лозим. Тоқим, ҳар бир саркарда бу жангу жадалда ўз вазифасини яхши билсин.

Х о р а з м ш о ҳ: Ҳарбий машварат чақириш фикри сиздан чиқди, вазири аъзам. Энди даставвал ўзингиз юзага келган вазият ва зарур чора-тадбирлар ҳақидаги фикрингизни баён қилинг.

Ш а ҳ о б и д д и н: Куллуқ шоҳим, менга юсак эътибор кўрсатдингиз. Гарчанд мен саркарда эмасмен...

Х о р а з м ш о ҳ: Аммо бош вазир ва сиёсатдонсиз. Давлат бошида хавф турғон эркан, сиёсатчи саркардан кам аҳамиятга молик эмасдур.

Ш а ҳ о б и д д и н: Амрингизга мутемен, улугъ шоҳим. Фикри ожизимча, энг олдин сўзни Ўтрор ҳокими Инолчиқдан эшитмоқ жоиздур. Унинг вилояти бевосита Машриқдаги сарҳадда жойлашғон. Шул сабабли, сарҳаддаги вазият барчамиздан кўра унга аёнроқдур.

И н о л ч и қ: *(таъзим қилади)* Улуғ шоҳим, ўн йилдирки, Ўтрорда сизнинг салтанатингизга садоқат билан хизмат қилмоқдамен. Қорахитой, найманлар ила жангларда иштирок қилдим. Сизнинг музаффар қўшинингиз мажусийларни зеру забар қилғонининг шоҳиди бўлдим.

Х о р а з м ш о ҳ: Сенинг хизматларингни мен унутғоним йўқ, Инолчиқ. Олдинги жангларда зўр ғайрат-шижоат кўрсатдинг. Чингизни ҳам албат яқсон қилурмиз.

И н о л ч и қ: Бунга шубҳа йўқ. Аммо душманнинг кучи билан ҳам ҳисоблашмоқ зарур. Чингиз бағоят қуд-

ратли ганим. У Хитойдек улкан бир мамлакатни забт этди ва Тангуд¹ каби азим тоғлар тепасидаги хилват ўлкани горат қилди. На садди Чин ва на тоғ даралари бу яъжуж-маъжужлар йўлини тўсиб қололмади. Мўғул отличлари Кошғар ва Болосоғун каби қадимги туркий салтанатлар пойтахтларини ер юзидан супуриб ташлади. Қонхўр Чингиз бамисоли ўз йўлидаги бор нарсани бузиб-емириб ўтадиган даҳшатли бир қуюндир.

Х о р а з м ш о ҳ: Лекин Ўтрор остонасида унинг боши ёрилади. Довюрак саркардам Инолчиқ, мажлис аҳлига айт. Менинг тузимни оқлай оласенми? Мўғул галаларини тўхтатиш қўлингдан келадурми?

И н о л ч и қ: Олампаноҳ, мен сизга садоқатимни изҳор қилиб, жанг майдонида ганим билан олишиб, жон берурмен. Лекин мўғулларни тўхтатмоққа бу камлик қилур. Чингизга бас келиш учун катта қўшин керак.

Чингиз Мўғулистондаги ўнлаб тарқоқ қабилаларни бирлаштириб, шу пайтгача ҳали бирон подшоҳда бўлмаган катта отлик қўшин тузғон. Маркитлар, найманлар, татарлар, ойратлар, қарайитлар унга тобе бўлишғон.

Х о р а з м ш о ҳ: Кўриниб турибдики, ботир саркардам кўнглига кўрқув йўл топибдур. Эҳтимол, Чингизнинг қудратини муболаға қилиш сабаби ҳам шундандур.

Баҳорда Чингиз қароргоҳидан Маҳмуд Ялавоч элчи бўлиб келғон эрди. Расмий қабулдан ташқари, уни кечаси махфий равишда ўз олдимга чақирдим-да, совғасаломлар бериб, мўғуллар ҳақидаги бор маълумотларни билиб олдим. Чингиз лашкарини менинг энгилмас қўшиним билан таққослаганда, дарё олдидаги хасча эркан. Буни элчи яширмасдан айтди. Қимматбаҳо дуру марваридлар унинг кўзини ўйнатиб, ҳақиқатни гапиришга мажбур этди.

Ш а ҳ о б и д д и н: Бир қошиқ қонимдан кечинг, аълоҳазрат, бу хусусда мен ўз мулоҳазамни айтай.

Х о р а з м ш о ҳ: Сўйланг.

Ш а ҳ о б и д д и н: Сиз сўзига ишонган ўша Маҳмуд Ялавоч бойлик, мол-дунё деб мажусий Чингиз хизматига кирғон, ўз элига хиёнат қилғон олчок кимсадур. Мўғул қўшини ҳақидаги маълумотлари ёлғондур.

Х о р а з м ш о ҳ: Наҳот, шундай деб ўйлайсиз?

¹ Тангуд — ҳозирги Тибет ва унинг ён-атрофларида жойлашган давлат.

Совгаларимизни олиб, эвазига ёлгон-яшиқни айтиб кетдимикан даюс? Ахир, «Мен хоразмликман, тажрибали элчиларга муҳтож саҳройи хон хизматига киргон бўлсам-да, қалбан сиз улуг ҳукмдорнинг қулимен» — деб қасам ичгон эрди. Аммо алдағонида ҳам, жазо қиличимиздан қайгаям қочиб қутуларди. Дарҳақиқат, Чингизни жиловлаб қўйиш фурсати келди. Ахир, Кошғар ва Болосоғун қадим Туркистон ерларидур ва бу заминнинг мажусийлар қўл остида қолишига йўл қўйолмаймиз. Хўш, вазири аъзам, ўз нуқтаи назарингизни маълум этинг. Бадкор Чингизни ўз саҳросига қувиб юбориш ва Шарқий Туркистонни озод қилиш учун қанча лашкар юбориш даркор?

Ш а ҳ о б и д д и н: Олампаноҳ, бу мўри-малахдай йўлида учрагон нарсани емириб, мусулмон ўлкаларига тобора яқинлашиб келаётгон офатни даф этишга фақат сиз улуг султон қодирсиз. Сиз Сайхундан то ғарбий Эронгача, баҳри Хазардан дарёи Ҳиндгача чўзилгон ўлкалар фуқаросининг суянган тоғисиз. Бутун шу вилоятлардаги жанговар қўшинларингизни бир мушт ҳолига жамлаб, Дашти қипчоқ томон музаффар юриш қилсангиз, Чингизни бир чувалчангдек эзгилаб ташламоқ мумкин. Шундагина бу ёвуз ниятли босқинчилар Буюк Хоразм сарҳадларидан абадиян қувилғусидур ва мусулмон ўлкаларида яна осойишталик қарор топғусидур.

Х о р з м ш о ҳ: Ҳим... Энди Амир ул-умаро жанобларининг бу хусусдаги фикр мулоҳазаларини эшитсак.

А м и р у л-у м а р о: Дунёда ҳеч бир шоҳ, шу жумладан мўғул хони ҳам куч-қудратда улуг шохимизга тенг келолмағусидур. Султон ҳазратларининг қўшини сон-саноқсиз, вилоятлари беҳисобдур. Шу пайтгача Чингиздан ўнлаб марта кучли ғанимлар яксон қилинди. Салжуқийлар султони Тўғрул қани?

Қ о р а ч а Ҳ о ж и б: Рай яқинидаги жангда султонимиз зулфиқоридан ер тишлади.

А м и р у л-у м а р о: Фурийлар шоҳи Шаҳобиддинчи? Қорахитойларнинг номдор саркардаси Таянкунинг ҳоли не кечди?

Т ў ғ р а й х о н: Талас бўйидаги жангда қўшини мағлуб этилиб, ўзи темир қафасда Гурганжга олиб келинди...

Қ о р а ч а Ҳ о ж и б: Ва оёғидан тош боғлаб Жайхунга чўктирилди. Шаҳаншоҳ билан душманликда бўлгонлардан биронтаси ҳам жазо қиличидан омон қолмаган.

А м и р у л-у м а р о: Чингиз ҳам уларнинг қора қисматига дучор бўлмай. Менимча, мўғул қўшинини даф этиш учун бутун қўшинни тўплаб, Дашти Қипчоққа сафар қилмоқ жоиз эмасдур. Бу Чингизхон учун ортиқча шараф.

Бизнинг Сайхун бўйидаги қалъаларимиз жуда мустақкам. Шунинг учун биз сарҳаддаги қалъаларга тажрибали саркардалар бошчилигида мадад кучлар юборсак. Бу қалъалар фақат яланг даштда жанг қилишга мослашган кўчманчилар йўлида кучли тўсиқ бўладур. Мўғул хони бу қалъаларни забт этамен, деб бекорга овора бўладур. Мўғул қўшини ҳолдан тойиб, тарқалиб кетадур. Ана шунда заифлашган ёвни тамомила яксон қилмоқ учун атиги ўн минг аскар кифоядур.

Х о р а з м ш о ҳ: Самарқанд ҳокими Тўғайхон не дер?

Т ў ғ а й х о н: Амир ул-умаро ҳақ гапни айтдилар. Ахир, улуғ султон, сиз яқиндагина Ироқ сафаридан қайтиб келдингиз. Истироҳат ўрнига, янги пойтахтингиздаги улуғ бунёдкорлик ишларига бош-қош бўлдингиз. Аълоҳазрат учун энди дам олиб, ҳордиқ чиқаришга фурсат етганида яна сафарми? Арзигулик рақиб бўлғонида ҳам майли эрди. Бир молбоқар сахро хони учун шаҳриёрни ташвишга қўйишнинг не кераги бор? Бунинг устига кузнинг рутубатли ҳавосида сафар қилмоқ шоханшоҳ саломатлигига зиён-заҳмат етказмоғи мумкин.

Х о р а з м ш о ҳ: Сен сўйла, Темур Малик.

Т е м у р М а л и к: Назаримда, Амир ул-умаро ва Тўғайхон бир нарсани унутмишлар? Мўғул қўшини қалъаларни забт этишда катта тажриба орттирган. Мўғуллар хитойлардан девортешар манжаниқларни, тошотар қуролларни ишга солишни ўрганиб олғонлар. Чингиз қўшинида бу хил қуролларни ясай оладурғон асир хитой усталари кўп. Мўғулларнинг Хитой, Танғуд ва Шарқий Туркистондаги юзлаб шаҳар ва қалъаларни забт этгани бунга яққол тасдиқлайдур. Сарҳадда шундай кучли душман турғонда биз яхлит қўшинимизни турли қалъаларга тарқатиб юборсак, яхши иш бўлмайдур. Бунда бизнинг лашкарбошиларимиз душман қўшини билан якка-якка жанг қилишга мажбур бўладурлар. Ғалабанинг муҳим шартларидан бири — ҳамжихатликка имкон қолмайдур. Шул сабабли қўшинни тарқатиш эмас, балки бир ерга тўплаш ақлга мувофиқдур. Тўпланган қўшинимизни жанговар ҳолатга келтиргач, тезлик билан душманга зарба бермоғимиз лезим.

Х о р а з м ш о ҳ: Даргоҳимизда хос ҳожиб бўлган Қорача не дер?

Қ о р а ч а Ҳ о ж и б: Улуғ шоҳим, камина сиз ҳазратга маслаҳат беришдан ожиздурмен. Сизнинг доно ақлингиз ҳеч қачон янглишмайду. Сиз қайси бир қарорга келманг, шак-шубҳасиз, у ғоят тўғри бўлур. Шунча йил гайридинларга офат солиб келдингиз. Иншооллоҳ, Чингиз ва унинг кофир қўшини ҳам Оллоҳнинг ғазабига учрағусидур.

Х о р а з м ш о ҳ: Чингизга қарши сафар қилмоқ даркор деб ўйлайсенми?

Қ о р а ч а Ҳ о ж и б: Сафар қилмоққа арзигулик хатар кўрмаяпмен, ҳазратим. Фаним Мовароуннаҳрни тушида ҳам кўролмас. Сизнинг мингта сарбозингиз бутун мўғул қўшинини тўзгитиб юборур.

Х о р а з м ш о ҳ: Барча аъёнларимиз ўз фикрларини айтдилар ҳисоб. Аммо мен тўнғич ўғлимиз ва лашкаримизнинг энг ёш саркардасини ҳам эшитмоқчимен. Нега у хомуш? Унга ҳам салтанат ташвишлари ҳақида бош қотирадиган пайт келди.

Ж а л о л и д д и н: Қиблагоҳ, салтанат ва райят бахтига сиз доимо омон бўлинг. Мен бир камон ўқименки, соҳибим — сиз. Қай ёнга отсангиз, боришга тайёрмен. Аммо шу улуғ йиғинда менга иноят кўрсатиб, фикримни сўраган эркансиз, айта қолай. Мен кечиктирмай ҳарбий сафар қилиш тарафдоримен.

Х о р а з м ш о ҳ: Ҳар бир шогирдда устозлари сабоқлари яққол намоён бўлур. Сенинг сиёсатдаги устозинг бош вазир, саркардаликдаги устозинг Темур Маликдур. Уларнинг фикрини қўллар эркансен, ҳайратланарли жойи йўқ бунда.

Ж а л о л и д д и н: Падари бузруквор, ўтган йил маркиг қабиласини қувиб келгон мўғул галалари Чингизхоннинг ўғли Жўжихон бошчилигида Дашти Қипчоққа ичкарилаб кирганида, сиз музаффар қўшинингиз билан аларнинг йўлини тўсдингиз. Мўғуллар Ирғиз дарёси¹ бўйидаги жангдан сўнг Дашти Қипчоқни шошилинч тарк этишди. Уша илк тўқнашув ҳам мўғулларга қарши энг яхши чора — ҳаялламай қилич яланғочлаб майдонга тушиш эрканлигини кўрсатди.

¹ Ҳозирги Қозоғистон ҳудудидаги дарё. Уруш бошланишидан бир-икки йил илгари қочоқларни таъқиб қилиб келган мўғуллар ва Хоразмшоҳ лашкарлари ўртасида ушбу дарё бўйида илк бор тўқнашув бўлган. Бир кунлик бенатижа жангдан сўнг, мўғуллар кечаси ўз қароргоҳларини яширинча тарк этиб кетишган.

Х о р а з м ш о ҳ: Ҳа, ўша жангда сен, айниқса, жасорат кўрсатган эрдинг. Аммо Ирғиз бўйидаги тўқнашув кўчманчилар билан очиқ даштда жанг қилишининг ноқулай бир тарафи борлигини ҳам кўрсатди. Алар жангда қўллари паст келиши биланок, номаълум тарафга йўқолиб қолишди. Бепоен даштда душманни ахтариш эса, личан ғарамидан игна излаш билан баробар. Ҳатто ўз лашкаримизнинг ҳолдан тойиб, пистирмага учраш хавфи бўладур. Шу сабабли кўчманчилар билан урушда бошқа усулларни қўлламоқ мақсадга мувофиқдир.

Энди мени жон қулоғингиз билан тинглангиз! Ҳар бир сўзим фармондир! Мен сарҳаддаги қалъаларга мадад кучлар юборамен. Қорача Ҳожиб ўн минг отлиқ билан Ўтрорга бориб, шаҳар мудофаасида Инолчиққа ёрдам берадур. Шамсулмулк беш минг отлиқ билан Сигноққа, Элэтгумалик Банокат қалъага борур. Шунингдек, Тароз, Исфижоб, Шош, Янгикент, Хўжанд ва бошқа қалъаларга ҳам қўшинлар юборамен.

Бу урушга тайёргарлик учун халқдан уч йиллик солиқни олдиндан йиғиб олиш хусусида фармони олий чиқарилсин! Сайхун бўйидаги қалъа ҳокимлари бир йилга етадурғон озуқа жамғарсинлар. Ўз қалъаларини қуш ҳам учиб ўтолмайдурғон, чумоли ҳам ўрмалаб киролмайдурғон даражада мустаҳкамласинлар. Мўғуллар етиб келгач, дарвозаларни бекитиб, камондан ўқ узиб, аларни қалъа яқинига йўлатмасинлар. Токи биронта ҳам саҳройи дарёнинг бериги қирғоғига ўтолмасин. Ҳаммаси Сайхун ёқасида ўз ажалини топсин. Чингиз сарҳаддаги қалъаларни забт этамен, деб ойлаб овора бўладур. Ўн минглаб аскаридан ажраладур. Мўғул қўшини ҳолдан тойиб, ҳар ёққа тарқалиб кетадур. Мен худди шу пайтда катта қўшин билан душман устига юрамен. Чарчаган Чингиз бу ҳужумга бардош беролмайдур. Мен кўчманчиларни тор-мор келтириб, қолган-қутганларини ўз саҳроларига ҳайдаб юборамен.

А м и р у л-у м а р о: Ғоят доно режа! Ушбу вазиятда Искандар Зулқарнайн ҳам бундай оқилона тadbир тополмаган бўлур эрди.

Т ў ғ а й х о н: Донишманд шоҳимизга таҳсинлар!

Қ о р а ч а Ҳ о ж и б: Эртагаёқ фармонингизга биноан Ўтрорга жўнаб кетурмен. Саҳройи Чингизнинг калласини ўзим келтириб, оёғингиз олдига ташлаймен.

Т е м у р М а л и к: Олампахоҳ, қалъаларда

бекиниб, душманнинг ҳужумини кутиб тургандан кўра, ўзимиз унинг устига бостириб борганимиз афзалроқдур. Искандар Зулқарнайинни эсланг. Тарихдан ҳам маълумки, Искандар ҳеч қачон ёвнинг ҳужумини кутиб турмаган, балки ўзи арслондай ғанимга ҳамла қилган. У куч-қудратда ўзидан заиф бўлмағон Дороявушни шу тарзда мағлуб этган. Сиз Искандар Сонийсиз, енгилмас кўшинингизга бош бўлиб, муносиб рақибингиз бўлмиш Чингизхон устига ташланинг. Ана шундагина зафар сизга ёр бўладур.

А м и р у л-у м а р о: Бу қандай гап! Шоҳаншоҳга ақл ўргатмоқдасенми?! Эсинг жойидами, Темур Малик?

Т ў ғ а й х о н: Чингизни олампаҳоғга муносиб рақиб деб билмоқ, бу улуг султонни бир подачи хон билан тенглаштирмоқ-ку!

Қ о р а ч а Ҳ о ж и б: Темур Малик, агар мўғулдан юрагинг олинғон бўлса, қиличингни ташлаб, подачилар таёгини қўлингга ол. Хоразмшоҳнинг енгилмас кўшинида саркарда камчил бўлмағон ҳеч вақт.

Х о р а з м ш о ҳ: Темур Малик, агар сен Чингиз билан жанг қилишга шу қадар ошиқаётғон бўлсанг, майли мен сени икки минг отлиқ билан Сайхун ёқасидаги Хўжанд қалъасига ҳоким қилиб юборамен. Шу бугуноқ бу ҳақда фармон ҳозирланур. Сен Хўжандга боргач, хоҳла қалъа ичида ўтириб ўзингни мудофаа қил, хоҳла дарвозадан чиқиб, очиқ майдонда ёв билан олиш. Бу сенинг ўз ихтиёринг.

Т е м у р М а л и к: Амрингизга бўйсинамен, улуг шоҳим.

Х о р а з м ш о ҳ: Машварат бас, бирдам ором олмоқ зарур. Тўғайхон, кечқурунга зиёфат ҳозирлансин. Кўксаройнинг мрамор ҳовузлари майга тўлатилсин.

Т ў ғ а й х о н: Бош устига.

Х о р а з м ш о ҳ: Аъёнларга жавоб.

Султон тахтдан тушади. У кетгунча ҳамма таъзим қилиб туради. Сўнгга бошқалар ҳам тарқалишади. Саҳнада Жалолиддин ва Темур Малик қолади.

Т е м у р М а л и к: Яхши қолинг, шаҳзодам. Мен Хўжанд кетадурмен. Анчагача кўришмасак керак.

Ж а л о л и д д и н: Шижоат ўрмонининг қоплони бўлғон сиздек саркарда икки минг отлиқ ила Хўжанд кетадурсиз. Ачинарли ҳол бу. Бошланажак бу урушда сиз бундан кўра каттароқ вазифаларни адо этмоққа қодир эрдингиз.

Т е м у р М а л и к: Начора, султон ҳазратларининг содиқ қулимен. Ул ҳазрат топширгон қалъани мудофаа қилурмен.

Ж а л о л и д д и н: Ҳа, саркардаларнинг ҳумоюн фармонга бўйсунмоқдан бошқа чоралари йўқ. Қиблагоҳим салтанатимизнинг барча номдор амирлари ва лашкарбошиларини Туронзаминнинг қадимий пойтахти Самарқандга йиғиб, ҳарбий машварат қилгонлари қанчалик олий бир тadbир бўлса, афсус, ҳазер афсуски, бу машваратнинг натижаси Турон учун шунчалик машъум бўлди. Хўжандга қачон жўнаб кетмоқчисиз?

Т е м у р М а л и к: Шу бугуноқ, ҳаялламай етиб бориш керак. Мўгул кўшини жуда илдам. Ҳар бир кундан истифода этмак, қалъаларни мустаҳкамламоқ зарур.

Ж а л о л и д д и н: Ҳа, мўгуллар кучли душман. Сиз, мен ва бошқа тажрибали саркардалар жанг майдонида елкама елка тургонимизда бу офатга қарши салтанатимизнинг мудофаа қалқони метин-мустаҳкам бўлур эрди. Энди эса сиз Хўжандда, саркарда Инолчиқ Утрорда, Элэтгумалик Банокатда, бошқалар ҳам алоҳида-алоҳида қалъаларда жангга киришурлар. Айни шундай фармонга улуғ султон муҳри босилгонини, онҳазратнинг пушти камаридан бўлгон тўнғич ўғли бўлсам доғи, ҳеч ақлимга сиғдиролмаяман, Бувим — Туркон Хотун ва баъзи қипчоқ саркардаларининг фитналари туфайли, қиблагоҳим мени валиаҳдлик ҳуқуқидан маҳрум қилиб, ўғай укам Қутбиддинни Буюк Хоразм салтанатига валиаҳд этиб тайинлагонларида ҳам мен бунчалик ўкинмағон эрдим. Аммо бугунги машваратнинг қарори Турон тожу тахтини, олтин заминини, қўли гул халқини қонхўр душман оёғи остига ташлаш, унга тайёр ўлжа қилиш билан баробар-ку! Батгол Чингиз бундан воқиф бўлгач, қувонганидан тумоғини осмонга отса, ажаб эрмас.

Т е м у р М а л и к: Биз олдин ҳам бир қанча хатоларга йўл қўйдик, шаҳзодам. Баҳорда савдогар Маҳмуд Ялавоч Чингиздан элчи бўлиб келди. Бу сотқин ва ҳамроҳларини зиндонга ташламоқ ва сўроқ қилмоқ керак эрди. Лекин улар Хоразм ва Мовароуннаҳр шаҳарларида савдо-сотик қилиб, Мўғулистонга омон қайтиб кетдилар. Шубҳасиз, алар бизнинг қалъаларимиз нечоғли мустаҳкамлигига, йўлларга, кўшинга, шаҳарларимизнинг бойлигига саросоп солгонлар. Ул сотқинлар. Чингизга кўп маълумотларни етказдилар.

Ж а л о л и д д и н: Ҳа, элчи кийимидаги бу

жосусларнинг омон қайтғони яхши бўлмади. Ул пайтларда қиблагохим Чингизни мутлақо менсимас эрдилар. Олампаноҳнинг бутун фикри-ёди Бағдодни забт этиш билан банд эрди. Бу нарса Чингизнинг маккор ниятини пайқашга монелик қилди ва бул янглиғ хатолар юз берди. Аммо ўшал хатоларни тузатиш ўрнига, биз пайдар-пай янгиларини қилмоқдамиз. Бугунгиси ҳаммасидан ўтиб тушди. Начора, падали бузрукворимиз баъзи бир қўрқоқ ва қалтабин аёнлар гапига кирди. Эҳтимол, онҳазрат бу йўлнинг хато эрканлигини англаб қоларлар. Фақат унда кеч бўлиб қолмаса, деб қўрқамен.

Т е м у р М а л и к: Ҳали ҳамма нарса ютқазилгани йўқ. Ҳар биримиз ўзимизга топширилгон қалъани сўнгги жонимиз қолгунча мудофаа қилайлик. Ҳар бир саркарда ва жангчи бу урушда бутун мамлакат тақдири ҳал бўлаётғонини англамоғи даркор.

Ж а л о л и д д и н: Албатта, қани энди ихтиёрим ўзимда бўлса, мен ҳам сарҳалдаги қалъалардан бирига жўнасам! Фаним билан жангу жадал қилсам! Салтанат устида шундай хавфу хатар пайдо бўлғонида, мен ёғийни биринчи бўлиб қарши оладурғонлар сафида туришдан ҳам маҳруммен.

Т е м у р М а л и к: Саркардалик истеъдодингизни ҳали кўп бор намоён қилмоққа улгурасиз, шаҳзодам. Дашти Қипчоқдаги жангдаёқ мўғуллар сизнинг қиличнинг зарбини хўп татишган эрди. Иншооллоҳ, сизнинг музаффар туғингиз остида Хоразм қўшини юртимизнинг энг қонхўр душманларини ҳам забун этажак. Сиз салтанатимизнинг фаҳри ва бахтисиз. Биз — сарҳалда юборилгон саркардалар бор ғайратимизни ишга солиб, ёғийнинг пешонасини гурра қиламиз. Ана шу пайтда султон ҳазратлари ва сиз — шаҳзодаи жаҳон асосий кучлар билан етиб борсангиз, айни муддао бўлур. Ўшанда ғалаба нашидасини биргаликда сурамиз.

Ж а л о л и д д и н: Гапингиз ҳақ. Дарҳақиқат, вазият гоят оғир бўлса-да, биз фақат зафар ҳақида ўйлаб, унга эришиш учун барча чора-ю тадбирларни қўллашимиз лозим. Мен ҳар куни, ҳар соат қиблагохим ҳузурига кириб, тезда лашкар билан сарҳалда мададга бориш зурурлигини айтмоқдан чарчамасмен. Шояд, фурсат қўлдан кетмасдан туриб, онҳазрат ўтинчимни ижобат қилсалар.

Т е м у р М а л и к: О, бу фақат биз саркардаларнинггина эмас, балки Дашти Қипчоқдан Ҳинд дарё-

сигача, Сайхундан Ироқи ажамгача¹ чўзилгон бепоён мамлакатимиз фуқароларининг ўтинчидур. Султон ҳазратлари тез кунларда ўз фуқаролари илтижоларини ижобат қилиб, бори аҳли мўминнинг дуосини олишларидан умидвормиз. Ушбу умид ва улусимизга бўлгон муҳаббат тафти юрагимизга ўт, билагимизга қувват берур. Яхши қолинг, шаҳзодам. Мен бориб аскарларимни сафарга ҳозирлай.

Ж а л о л и д д и н: Яхши боринг, саркарда. Зафар сизга ёр бўлсин! Қиблагоҳим ижозат берган куниек, мен ҳам изингиздан елиб борурмен.

Иккинчи кўриниш

Темур Маликнинг уйи. Бир хонада Шодмулк ва канизақлар бир бўлак газламани ёйиб томоша қилишяпти. Темур Малик кириб келади. Канизақлар таъзим қилиб, ғойиб бўлишади.

Т е м у р М а л и к: Кўч-кўронингизни йиғиштининг, хоним, Хўжандга жўнаб кетурмиз.

Ш о д м у л к: Вой нега, бегим, ёинки улуғ султон Хўжанд томон сафар қилмоқчиларми?

Т е м у р М а л и к: Йўқ, султон ҳеч ёққа сафар қилмайду. Фақат мен Хўжандга кетишга фармойиш олдим.

Ш о д м у л к: Ахир, не гап бўлди, бегим? Султон ҳазратлари сизни ҳеч қачон даргоҳларидан узоқлаштирамас эрдилар-ку! Нега шундоқ чекка бир қалъага жўнаб кетишга фармойиш олдингиз?

Т е м у р М а л и к: Вазият хатарнок. Машириқ соридан ёғий босиш хавфи бор. Мен саркардамен-ку, ёғийга қарши мени жўнатмай, кимни жўнатсин султон?

Ш о д м у л к: Энг хатарли дамларда ҳам ўз ёнларидан жилдирмас эрдилар. Сиз ҳақингизда кимдир султонга иғво қилган. Сизнинг обрў-эътиборингизни кўролмайдурунлар кўп. Алар сизни султон назаридан қолдирмоқчилар.

Т е м у р М а л и к: Нима бўлгонда ҳам жўнашга фармойиш олинди. Ўзим ҳам шу дамда қатъиятсиз султон ёнида бўлгондан кўра, ёғий зарбасини биринчи бўлиб қарши оладурунлар сафида бўлишга жон деб ҳозирмен.

Ш о д м у л к: Оҳ, бу кўч-кўчлар қандай жонимга

¹ Ироқи ажам деганда Фарбий Эрон тушунилган ва ўша даврда бу вилоят Хоразмшоҳга тобе эди.

тегди менинг. Гурганждан Самарқандга келиб, шунча ҳовли-жойлар қилдик. Энди тинч яшаймиз деганда, қаёқдаги Хўжандга кетамизми?

Т е м у р М а л и к: Хўжанд Сайхун соҳилидаги сўлим бир шаҳар. Менинг ёшлигим ўтган у ерда. Тақдир насиб этгон эркан, мана, ўша шаҳарга ҳоким бўлиб боряпмен. (*Бир оз ўйланиб тургач*) Дарвоқе, Самарқандда шунча ҳовли-жой бор. Сиз ўғлим билан қолсангиз ҳам бўладур. Бу ерда осойишталик, Хўжанд эса сарҳадда жойлашгон шаҳар. Шу яқинда сарҳадларимиз нотинч бўлиши кутилмоқда.

Ш о д м у л к: Йўқ, асло. Сиз бирла борурмиз. Хўжандга ҳоким бўлсангиз, ул ерда ҳам яхши ҳовлимиз бўлар.

Мактабдан келган олти ёшлардаги ўғли киради ва отаси билан кўришади.

Б о л а: Ассалому алайкум.

Т е м у р М а л и к: Ваалайкум, одобли ўғлим. Кани айт-чи, бугун нима сабоқ ўргандинг.

Б о л а: Бугун ҳам янги ҳарфларни ўргандик. (*Тахтачадан ўқиб беради*). «Син», «шин», «коф», «гоф».

Т е м у р М а л и к: Баракалло, саводхон ўғлим-ей! Мен сендан бир неча ёш каттароқ пайтимдан бошлаб муттасил жангу жадалларда бўлдим. Яхшироқ таҳсил олиш учун фурсат бўлмади. Мактабда яхши ўқисанг, сўнгра Гурганж мадрасасида таҳсилнинг давом эттиурсен. Ё сен ҳам менга ўхшаб саркарда бўласенми?

Ш о д м у л к: Асло, бегим. Худо хоҳласа, ўғлум вазир бўлғусидур. Осойишта юмуш. Ҳокимлик ёки хазинадорлик ҳам ёмон эрмас. Сиз уруш сафарларига кетгонингизда юрагим така-пука бўлиб юрганам етар. Энди ўғлимни ҳам жангга йўллаймими?

Т е м у р М а л и к: Мен сафардан турли буюмлар олиб келгонимда суюнганларингизни унутдингизми?

Ш о д м у л к: Ўғлим вазир бўлса, ундан ҳам кўпроқ буюмни урушсиз ҳам топадур.

Т е м у р М а л и к: Ўғлингизни султон эртага ўзига вазир қилиб тайинлайдигондек гапирасиз-а. Отаси йигирма йил қон кечиб, ўн минг аскарга бош бўлгон эрди. Бир кунда султоннинг назаридан қолиб, икки минг аскар билан узоқ бир қалъага юборилди. Султондан адолат истаб бўлурми? Ҳа, ўғлим, сен менинг йўлимдан борма. Мадрасаларда ўқиб, олим бўл. Бахтсаодат қиличдан кўра кўпроқ илму ҳикмат орқали қўлга киритилур.

Ш о д м у л к: Неча кундан сўнг йўлга тушурмиз, бегим?

Т е м у р М а л и к: Бугуноқ, кун ботгунча ҳали анча йўл босиш мумкин. Кечаси тунашга йўлда карвонсаройлар кўп.

Ш о д м у л к: Вой, мунча тез. Мен гиламларни йиғиштириб олишга ҳам улгуролмаймен-ку.

Т е м у р М а л и к: Гилам Хўжандда ҳам топиладур, энг зарур буюмларингизни олсангиз бас.

Ш о д м у л к: Ахир бу гиламларни мен эронлик савдогарлардан олгонмен. Шунча ҳовли-боғ қолгани етмагандек, энди уларни ҳам ташлаб кетамизми?

Т е м у р М а л и к: Сизга қолса, ҳовли билан боғни ҳам аравага юклаб олиб кетсак. Хўжандга карвон билан кириб борамизми? Шошилинг, хоним, фурсат зиқ. Мен аллақачон икки минг отликқа йўлга тушишга буйруқ бергонмен.

Ш о д м у л к: Ҳеч бўлмаса тақинчоқларимни олай (*чиқиб кетади*).

Т е м у р М а л и к: Юр ўғлим. Сенга ўзим сафар кийимларини кийдирай. Ўқишингни Хўжандда давом эттирасен. Сенга доно устозлар топтирамен Хўжанддан.

Учинчи қуриниш

Хўжанд ҳокимининг саройи. Шамсиддин тахтда, Қамчибек, Арслонбек, Девонбеги эса курсиларда ўтириб майхўрлик қилишмоқда. Бир чеккада ясовул қўл қовуштириб турибди. Темур Малик кириб келади. Шамсиддин, сўнгра бошқалар уни кўриб жойларидан қўзғалишади.

Ш а м с и д д и н: Саркарда Темур Малик, қай шамол сизни Хўжанд томон учирди? Келаётгонингизни хабар ҳам қилмабсиз. Улуғ султоннинг пундоқ номдор саркардасини мартабасига яраша тантана билан кутиб олардик.

Т е м у р М а л и к: Шамол эмас, Хоразмшоҳ Султон Муҳаммад ҳазратларининг фармони келтирди мени бу ерга.

Ш а м с и д д и н: Қандай фармон? Худога минг қатла шукрким, Хўжанд ерида осойишталик. Ҳеч бир тарафдин вилоятга хавфу хатар йўқ.

Т е м у р М а л и к: Сизларнинг бу боқи-беғамлигингизда хавфу хатар эшик остонасига келгонда ҳам

пайқашларингиз гумон. Мана улуғ султоннинг фармони (*кўрсатади*). Чингизхон бошлиқ мўғуллар хужуми хавфи ошиб бораётгонлиги сабабли мен Хўжанд ҳокими этиб тайинландим. Сен эса вақтинчалик бош аъён бўлиб, барча юмушларда менга ёрдам кўрсатурсен.

Ш а м с и д д и н: Хўжанднинг янги ҳокимига шон-шарафлар! Ҳоким жаноблари, тахтингизга марҳамат қилинг. Фуқароларингиз сизни кўришдан шодумондир. (*Хўжандликларга*) О, бахтиёр хўжандликлар, султон ҳазратлари шундоқ баҳодир саркардани шаҳримизга ҳоким қилиб юборибдурлар. Камина шундоқ шарофатли ҳокимга аъён қилиб тайинлабмен. Бу мен учун шараф. Улуғ саркардага аъён бўлғоним, ҳоким бўлғонимдан ҳам ортиқроқдур.

Х ў ж а н д л и к л а р: Мартабангиз бундан ҳам улуғ бўлсин, ҳоким жаноблари. Шаҳримизга хуш келибсиз.

Т е м у р М а л и к: Қуллуқ, ўз шаҳримга келғонимдан бағоят хурсандмен. Хатарли дамда ўз ҳамшарларим билан биргамен. Энди биргаликда ёвни даф этишга тайёрланмоғимиз зарур.

Ш а м с и д д и н: Ҳоким жаноблари, саҳройи Чингиз ким бўлибдур? Ҳеч бир азият чекманг. Биз уни Хўжанд остонасида банди қилиб, дорус-салтанага — шоҳи оламтобга элтурмиз. Ясовул! Ошпазларга буюр, энг тансиқ таомлардан ҳозирласинлар. Кўзалар бошқатдан майга тўлдирилсин. Тез бўл, бугун ҳоким ҳазратлари шарафига катта базм уюштирамиз.

Т е м у р М а л и к: Ҳозир вақти эмас, фурсат зиқ, базмдан юз чандон зарур ишларимиз бор.

Ш а м с и д д и н: Ҳоким жаноблари, наҳот сизнинг келғонингиз шарафига тузукроқ зиёфат беролмасак? Сизни қуп-қуруқ кутиб олсак. Хўжандликларнинг қанақа обрўси қолади унда. (*Ясовулга*) Созандаларга айт, дарҳол олоти мусиқалари билан келсинлар. Раққосалар энг нафис либосларини кийиб чиқсинлар. Бугун Хўжандда катта байрам. (*Ясовул таъзим қилиб чиқиб кетгач, Темур Маликка*) Хитой раққосаларини хуш кўрамен, ҳазратим. Бултур бир савдогардан тўрттасини икки минг олтинга сотиб олғонмен. Ҳозир ўзингиз кўрасиз.

Т е м у р М а л и к: Тўғри, созанда-ю раққосаларга бой эркансен. Худди шоҳ саройидагидек. Лекин кўшинга ҳам шундай гамхўрмисен? Қалъага-чи? Деворлари ўпирилиб ётибди. Вилоятни ёғий босса, анинг

дафъи учун не тадбир қила олурсен? Ахир, Хўжанд сарҳалга ёвуқ бир шаҳар-ку!

Ш а м с и д д и н: Ҳоким ҳазратлари, Хўжанд мустаҳкам ва аскарлари довиюрак.

Т е м у р М а л и к: Қалъада қанча сарбоз бор?

Ш а м с и д д и н: Саккиз юз баҳодир йигит.

Т е м у р М а л и к: Сен ҳар йили хазинадан икки минг аскар сақлашга маблағ оляпсен. Қолгани қаерда?

Ш а м с и д д и н: Хўжанд сарбозларининг ҳар бири икки-уч ёвга бас келадур, ҳазратим.

Т е м у р М а л и к: Барибир қўшин сонини оширамиз. Бу биринчи галдаги вазифа. Хўжанд қўшинини ўн мингга етказмоқ лозим. Мўғуллар анойи душман эрмас. Шу пайтгача ўнлаб ўлкаларни забт қилгонлари бунга далилдур.

Ясовул кириб, Шамсиддиннинг қулоғига пичирлайди. Шамсиддиннинг ранги ўзгариб кетади. У ҳам ясовулга пичирлаб, бир нарсаларни уқтиради. Ясовул чиқиб кетади.

Ш а м с и д д и н: Ҳоким жаноблари, хоҳласалар, бир кўнгилочар томошага таклиф этамен.

Т е м у р М а л и к: Томошанинг мавриди эрмас, ишни бошламоқ зарур.

Ш а м с и д д и н: Лекин, бу бошқача томоша. Йўқ деманг, ҳазрат. Бир бадкирдор ўнбошини тутишди. Мен унга жазо берамен. Ана, уни олиб келишди.

Икки қуролланган аскар ўнбоши Самадни қўлларидан маҳкам ушлаб олиб келишади.

Ш а м с и д д и н: Қаршингда ҳоким ҳазратлари турибдилар. Тиз чўкиб, гуноҳингга иқрор бўл. Кўрдигизми бунинг безбетлигини! Ҳоким ҳазратлари, то бу ерда зиёфат дастурхонини тузатгунларича биз ташқари чиқсак. Бу безорини дорга оссак. Бундан қизиқ томоша бўлмаса керак. Дор қурилгон, жаллюдлар ҳозир.

Т е м у р М а л и к: Сен ҳоким кимлигини унутиб қўйдинг, шекилли. Мени четлаб одамларни қатл қилиш ҳуқуқини сенга ким берди?

Ш а м с и д д и н: Бир қошиқ қонимдан кечинг, ҳазратим. Бу ўнбоши шундай жиноят қилдики, уни айтишга тилим бормайдур. Боғда менинг қизим ёлғиз сайр қилиб юрганида, бу унинг йўлини тўсибдур. Қизимга тажовуз этмоқчи бўлибдур. Хайриятки, навкарлар кўриб қолиб, уни қўлга олишибдур.

Шамсиддиннинг қизи Жамила югуриб кириб, Темур Маликнинг оёғи остига йиқилади.

Ж а м и л а: О, ҳоким жаноблари, шафқат қилинг! У бегуноҳ... уни нобуд қилманг! Ҳамма айб менда...

Ш а м с и д д и н: Бешарм! Йўқол кўзимдан... Шармандаи шармисор қилдинг мени...

Ж а м и л а: Э, худо не гуноҳи бор унинг?! *(йиғлаб чиқиб кетади.)*

Т е м у р М а л и к: Кўриниб турибдики, ҳамма иш қизингнинг розилиги билан бўлгон.

Ш а м с и д д и н: Барибир шариат ҳукми билан ўнбоши ўлимга лойиқ.

Т е м у р М а л и к: Бундоқ ҳолда қизинг билан иккаласини тошбўрон қилмоқ керак. Сен шунга розимисен?

Ш а м с и д д и н: Ҳоким жаноблари. Ахир ўзингиз кўрдингиз. Қизим ҳали гўдак-ку! Бир норасиданинг уволига қолмайлик.

Т е м у р М а л и к: Қизингга ҳеч бир зиён-заҳмат етказилмас. Лекин ўнбоши ҳам дорга осилмайдур. Унга бошқача жазо лозим. Масалан, қирқ кунлик зиндон. Лекин у сарбоз эркан. Истаса, қиличи билан бу жазодан ҳам омон қолмоғи мумкин. У мана шу навкарлардан бири билан қиличбозлик қилади. Енгса, омонлик олади. Енгилса, қирқ кунга зиндонга ташланадур. *(Самадга)* Хўш йигит, сен шу шартга розимисен? Ё тақдирга тан бериб, зиндон борурмисен?

С а м а д: Эр йигит ҳеч вақт омадини синаб кўришдан воз кечмаслиги керак. Мен шартингизга розимен, ҳазрат.

Т е м у р М а л и к: Унга қилич ва қалқон беринглар. Сен олишурсен у билан.

Темур Малик али қоматли аскарни кўрсатади. Иккинчи аскар қилич ва қалқонини Самадга беради. Самад қиличбозликда рақибини енгиб, унинг қиличинини уриб туширади.

Т е м у р М а л и к: Офарин, абжир йигит эркансен. *(Шамсиддинга)* Сен бўлсанг, шундоқ йигитни бир томоша учун қурбон қилмоқчийдинг. Кўрдингми? Куёв қилсанг ҳам куймайсен. Энди бас, қалъани ва кўшинни кўздан кечиришга чиқайлик.

Ш а м с и д д и н: Зиёфат учун ҳамма нарса ҳозир бўлди. Омбордан асл майларни олиб келишур. Шошилишнинг не керағи бор? Узоқ йўлдан келғонсиз. Уч-тўрт кун дам олинг. Хўжанд мевалари ва майларидан

татиб кўринг. Созанда-ю раққосалар хизматингизда бўладур.

Т е м у р М а л и к: Йўқ, шундоқ ҳам, мана бир соат ўтиб кетди. Шу кунларда эса, ҳар бир дақиқа ҳам ганимат, қани кетдик.

Чиқиб кетишади. Қамчибек ва Девонбеги қолишади. Қамчибек у ёқ бу ёққа аланглаб, ҳеч ким қолмаганига ишонч ҳосил қилгач, кўйнидан тангалар солинган халтача олиб Девонбегига узатади.

Қ а м ч и б е к: Мана буни олинг, Девонбеги ҳазратлари. Маҳмуд Ялавоч хизматларингиз эвазига сизга узатибдур. Бу ҳали хамир учидан патир.

Д е в о н б е г и: Ташаккур, тақсир, ташаккур. Ул тарафдан яна чопар келдиму? Ялавоч ҳазратлари соғ-саломат юрибдурларми?

Қ а м ч и б е к: Ҳа, улар соғу саломат Чингизхон қароргоҳида юришибдур. Биз юборган маълумотларни олибдурлар. Хоқон қўшини ҳужумга тайёрланаётибдур. Тез кунларда бутун вилоятларни уруш алангаси қоплаб олғусидур.

Д е в о н б е г и: Ҳай-ҳай, кўп даҳшатли гаплар-ку бу!

Қ а м ч и б е к: Сиз қўрқманг, Девонбеги. Бу уруш кўпларнинг ёстиғини қуритса-да, сизу бизга ҳеч бир зиён-заҳмат етмагай. Биз бу урушда кўп мол-дунё ортирамиз. Чингизхон ва Маҳмуд Ялавоч бизнинг хизматларимизни унутмайдурлар.

Д е в о н б е г и: Бу-ку яхши-я, лекин султон бизнинг ишларимизни сезиб қолса-чи!... Оҳ, унинг ғазаби...

Қ а м ч и б е к: Ваҳима қилмасангиз-чи бунча! Султон энди бизга қўрқинчли эрмас. У ҳам ҳозир ўз жонини қутқариш ҳақида қайғураётгандир. Ялавоч ҳам, хоқон ҳам кўп донишманд кишилардур. Агар султон бор қўшинини йиғиб юриш қилғонда, уни энгиш хоқонга жуда қийин бўларди. Баъзи бир саркардалар, жумладан, мана шу Темур Малик ҳам султонга шундай қилмоқни маслаҳат бердилар. Лекин Чингизхон ва Маҳмуд узоқдан туриб, аларнинг режаларини барбод этдилар.

Д е в о н б е г и: Қандай қилиб?

Қ а м ч и б е к: Жуда бошлаб! Деярли барча саркардалар номидан Чингизхонга қалбаки мактублар битилди. Бу мактубларда уларнинг султондан норозилиги, хоқон томонга ўтиб хизмат қилишга тайёр эрканликлари баён этилганди. Қалбаки мактубларни олиб кетаётган «чо-

пар» атайин қўлга тушди ва мактублар хоразмшоҳ қўлига етказилди. Шоҳнинг ўз саркардаларига ишончи йўқолди. Бор қўшинини йиғиб, мўғулларга қарши юришдан қатъиян бош тортди «Саркардалар бирлашиб, менга қарши бош кўтармасин», — деб аларни турли қалъаларга юборди. Кўп тажрибали аскарбошиларини хиёнатда гумонсираб, вазифасидан бўшатди. Афсуски, Темур Малик бундан четда қолди. У оз аскар билан Хўжандга юборилгон бўлса-да, хоқон учун ғоят хавфли.

Девонбег: Рост айтасиз, Қамчибек. Темур Малик қўрқинчли одам. Ёв ҳақида сўйлағонда кўзлари газабдан шундай чақнаб кетади-ки, юрагинг орқангга тортиб кетадур. Худо кўрсатмасин, агар у бизнинг хоқонга маълумот жўнатиб туришимизни пайқаб қолса борми, тирик қўймайди бизни! Хўжандда қолиш хавфли, қочиш керак бу ердан, саркарда...

Қамчик: Девонбег, Хўжанддан қочсангиз, сизнинг Маҳмудга ҳам, хоқонга ҳам ҳеч бир керагингиз йўқ. Улар бу олтинларни сизга бекорга жўнатмайдур. Биз Хўжандда туриб, хоқоннинг музаффарияти учун хизмат қилмоғимиз лозим. Бугун ҳам Темур Малик келганию, шаҳар мудофаасига қаттиқ жазм этгани ҳақида бир мактуб битиб, яширинча Чингизхонга юборурмиз. Токим, хоқон Хўжандни забт этишга энг тажрибали нўёнлари бошчилигида катта қўшин юборсин. Биз ҳам ўз тарафимиздан ёрдамга тайёр эрканлигимизни айта-миз. Қарабсизки, мактубимизга жавоб бўлиб, яна жарақ-жарақ олтинлар келадур.

Девонбег: Олтинлар кўп яхши нарсадур. Темур Малик келгунга қадар, мен ҳеч нарсадан хавфсирамас, олтинлардан бошқа нарса ҳақида ўйламас эрдим. Лекин энди хоқоннинг олтинларига қарасам, ўз бошим кўзимга кўриниб кетадур.

Қамчик: Начора, олтинга эга бўлиш учун баъзан бошни гаровга қўйишга тўғри келадур. Темур Маликнинг Хўжандга келғонидан мен ҳам ғоят ташвишдамен. Собиқ ҳокимимиз қандай лақма ва олтинга ўч эрди. Ани ўз томонимизга оғдириб олишдан осон иш йўқ эрди. Хоқон юборган қимматбахой хитой буюмларидан бир-иккитасини кўрсатсанг бас, у султонга садоқатини ҳам, вилояту шаҳарни ҳам, ўзини ҳам унутарди-қўярди.

Девонбег: Темур Маликни эса олтинга сотиб олиб бўлмайдур. У султонга садоқатли ва ёғийга нафратли.

Қ а м ч и б е к: Аммо унинг ҳам заиф томони бор. Темур Малик содда ва макру ҳийладан беҳабар. У билан ёнма-ён юриб, Чингизга хизмат этаётганимизни, асло ҳаёлига ҳам келтирмайдур. Биз сиртдан унинг ишларига хайрихоҳдек бўлиб юрамиз. Лекин мўғуллар келгач, иложини қилиб, хоразмшоҳнинг бу номдор лашкарбошисини тириклайин тутиб берурмиз. Ўшанда Чингизхон сизу мени буйимиз баравар олтинга кўмадур.

Д е в о н б е г и: Айтганингиз келсин, Қамчибек. Лекин «Темур Маликни тутиб берурмиз», — деган гапни қўйинг. Бу жуда хавфли. Ўзимизга ҳам зиён-заҳмат етиши мумкин. Хоқондан шу қилаётгон хизматимиз эвазига оладургон олтинлар ҳам етарлидур. Темур Маликка мўғуллар ўзлари бас келсинлар.

Қ а м ч и б е к: Бас келадурлар! Хоқоннинг Танғуд ва Хитойни забт этган нўёнлари, шаҳар ичида сизу биздек содиқ хизматкорлари бор.

И к к и н ч и қ и с м

Тўртинчи кўриниш

Хўжанд саройи. Темур Малик тахтда чарчаган ва ўйчан қиёфада ўтирибди. Шодмулк кириб келади.

Ш о д м у л к: Ассалом, ҳазратим.

Т е м у р М а л и к: Келинг, бегим, яхши жойлашдингизми, Ўғлимиз саломатми?

Ш о д м у л к: Шукур, тузук жойлашиб олдик. Бироқ ҳадеганда сиз келавермаганингиздан мен хавотирланиб, ўзим хабар олай, деб чиқиб келдим.

Т е м у р М а л и к: Дуруст, меҳрибончилигингиз учун қуллуқ. Кўнглимни тоғдек кўтардингиз. Мен ўзим шу кунларда жуда банд эрдим. Шаҳарни кўздан кечириб чиқдим. Қалъани мудофаага ҳозирлашга доир фармойишлар бердим. Осойишта пайтлар бўлгандаку-я. Мен сиз ва ўғлим учун кўпроқ вақт топардим. Дарё соҳилига сайлга чиқардик.

Ш о д м у л к: Чарчабсиз, ҳазратим. Шу уч кун ичида қорайиб, ўзингизни анча олдириб қўйибсиз. Бунақада ётиб қоласиз-ку! Вақт-вақти билан ўзингизга дам ҳам бериб туринг. Худо хоҳласа, ёғийларнинг додини бериб, ғалабани қўлга киритурсиз ҳали.

Т е м у р М а л и к: Айтғонингиз келсин, бегим. Сиз ва ўғлим ёнимда кўш қанот бўлиб турсаларингиз, албатта, мен ўз зиммамдаги вазифани тўла-тўкис адо қилурмен.

Ш о д м у л к: Иншооллоҳ, ўша кунларни кўришни ҳаммамизга насиб айласин. Майли мен борай. Узингизни асранг, ҳазратим. Сиз бизга кераксиз. Сизни Оллоҳга топширдим (*чиқиб кетади*).

Т е м у р М а л и к: Шодмулк... Шодмулк... вафодорим... ғамхўрим... суюкли ёрим... Оллоҳга минг қатла шукрки, сендек оқила аёлни менга умр йўлдоши қилди.

Арслонбек ва Шамсиддин кириб келишади.

Т е м у р М а л и к: Келинглар, имилламанглар, қиладурғон ишларимиз кўп. Ёвнинг илғор қисмлари аллақачон сарҳадни ёриб ўтғонидан хабарларингиз бор. Ўтрор шаҳри мўғулга кучли ғов бўлди. Лекин Чингизда лашкар кўп. У Инолчиқ билан олиша туриб ҳам, бизга қарши катта куч ташлай оладур. Демак ҳар кун, ҳар соат биз душман ҳужумига ҳозир бўлиб туришимиз керак. Баён эт Арслонбек, нима ишлар қилинди?

А р с л о н б е к: Амрингизга мувофиқ, шаҳар аҳолиси бугун ҳам қалъа деворини таъмир этишга сафарбар қилинғон. Мен назоратчилар қўйдим. Кечаси ҳам машғалалар ёруғида ишлашяпти.

Т е м у р М а л и к: Хўш, Шамсиддин, сенга топширилғон иш қандай бормоқда?

Ш а м с и д д и н: Амрингизни бажо келтирдим, ҳазрат. Шаҳар атрофидаги хандақ чуқур қазиб чиқилди. Мўғул отлари қанот чиқариб ҳам учиб ўтолмайдур бу хандақдан.

Т е м у р М а л и к: Хандаққа Сайхундан сув тўлатилсин. Ҳар бир дарвоза олдига занжир билан кўтариладурғон осма кўприклар ўрнатилсин.

Ш а м с и д д и н: Бош устига.

Т е м у р М а л и к: Ким билади, бу уруш қачонгача чўзиладур. Қўшин учун озуқа, отлар учун ем-хашак жамғариш лозим. Омборларни ғаллага тўлдириш керак.

А р с л о н б е к: Хўжанд вилоятида мевалар фаровон, аммо ғалла кам битадур. Шул сабабли ғалла Усрушана¹ ва Фарғона каби қўшни вилоятлардан олиб келинур.

¹ Усрушана — ҳозирги Ўратепа тумани.

Т е м у р М а л и к: Ғалла сотиб олиб келишга карвонлар ҳозирлансин. Ҳазинадан керакли маблағ бериладур. Савдогарлар бизга ғалла келтиришини кутиб туролмаймиз.

А р с л о н б е к: Карвонлар ҳозирланур. Дарё суви орқали кемалар ва соллар ҳам узатамиз. Суё йўли кам вақт оладур.

Т е м у р М а л и к: Биз қўшин сонини яна мингтага оширдик ва яхшилаб қуроллантирдик. Жами сарбозлар тўрт мингга яқиндир. Лекин бу ҳали кам. Шаҳар аҳолисидан, вилоятдаги деҳқонлардан аскарый қисмлар тузиб, аларга қурол-яроғ берамиз.

Ш а м с и д д и н: Қора халққа қурол-яроғни ишониб бўладурми? Кошки жанг қилиш аларнинг қўлидан келса. Ғанимнинг қорасини кўргон заҳотиёқ тум-тарақай қочишади улар. Ортиқча харажат бу, ҳоким ҳазратлари.

Т е м у р М а л и к: Аксинча, бу ғоят зарур бўлгон тadbир. Халқ ҳеч қачон ўз юртига хиёнат этмайдур. Ўз экинзори ва қишлоғини деҳқондан ҳам кўра кўпроқ, ўз маҳалласи ва шаҳрини эса ҳунарманд-косибдан кўра кўпроқ севадиган яна ким бор? Қурол ишлатишни эса биз ўргатурмиз. Биз ўргата олмаганимизни ўзлари жанг майдонида ўрганиб оладурлар. Арслонбек, сен ўзинг янги аскарликка олинғонлар билан шуғулланасен. Кечаю кундуз машқ қилишсин. Бунга ўзинг бош бўл.

А р с л о н б е к: Бош устига, мен машқ учун ёғоч қиличлар ҳозирлашни буюрдим.

Т е м у р М а л и к: Пўлат қилич ушлағонда ҳам қўллари титрамайдиган бўлсин. Жанг кўрган аскарлар аларга отда, пиёда, очик майдонда ва қалъа девори устида жанг қилиш усулларини ўргатсинлар. Шамсиддин, сен ҳозироқ бориб ғалла учун кемалар ҳозирла-нишини назорат қил.

Ш а м с и д д и н: *(чиқиб кетаётиб)* Бир соат ўтмаёқ натижасини ўзингизга маълум қилурмен.

Т е м у р М а л и к: Бугун тонгда қалъа девори ва шаҳар атрофини яна бир бор кўздан кечира туриб, бир фикр келиб қолди бошимга. Сенга яхши маълум, шаҳардан сал пастроқда, Сайхун ўртасида бир бутазор орол бор. Биз ана шу оролни мустаҳкамлаб, унда минг аскар қўйсак. Уларни қайиқ ва кемалар билан таъмин-ласак. Шунда мўғулларнинг дарё томондан ҳужум қилиш хавфи олинғон бўларди. Мўғуллар бу томондан суқил-моқчи бўлсалар, ҳам шаҳардан, ҳам оролдан отилғон

ўқлар ёмғири остида қолишадур. Кемаларда сузиб ҳам ёвга зарба бериш мумкин. Бунинг устига, оролда қўшин жойлаштириш шаҳарни сув билан таъминлайдиган анҳорни муҳофаза қилишга имкон берадур.

А р с л о н б е к: Ажойиб режа, ҳоким жаноблари. Сиз чиндан буюк саркардасиз.

Т е м у р М а л и к: Режанинг қанчалик ажойиблиги уни амалга оширганимиздагина яққол кўринғусидур. Хўжанд шаҳрида моҳир кемасоз усталар бор-а?

А р с л о н б е к: Бор, ҳазрат, Хўжанддан жуда кўп кемалар Сайхун суви орқали бошқа шаҳарлар билан борди-келди қиладур. Шу кемаларни ҳам жалб қилиш мумкин.

Т е м у р М а л и к: Жуда соз, аммо кемалар савдо-сотиққа эмас, жангга мўлжалланган бўлсин. Ило-жи бўлса, усти ёпилиб, лой шувалсин. Уқ ёғдириш учун дарчалар қилинсин. Мўғулларнинг ёндирувчи ўқларига бардош бера оладурғон кемалар лозим. Сен бир бўлак аскар билан оролга ўтиб, зудлик билан тошдан девор қурдирасен.

А р с л о н б е к: Бош устига, ҳазратим. Сарбозларим билан бирга ўзим ҳам тош кўтариб, девор бунёд этмоққа тайёрмен.

Т е м у р М а л и к: Баракалло, эшитган эрдимки, Рум, Миср ва Юнон подшоларида қуруқликда жанг қиладурғон қўшиндан ташқари, денгиз сувида жангу жадал қиладурғон баҳриялари ҳам бўлар эркан. Сайхун бизнинг денгизимиз. Ёғийга ҳам шаҳардан, ҳам дарёдан туриб зарба берурмиз.

А р с л о н б е к: Душманга қарши курашда она Сайхуннинг сувлари ҳам бизга мадад бўлса, бизнинг бир кучимизга ўн куч қўшилур.

Т е м у р М а л и к: Ҳақ гап, сен энди бориб фармон бер. Мингта аскар чодирлари, озуқалари, қурул-аслаҳалари билан оролга ўтишсин. Атрофларини ихота қилиб, қайиқ, кема боғлайдиган жойлар ҳозирлашсин. Шу қамишзор ва бутазор орол энди уларга макон бўлур. Шаҳар билан алоқалари кема ва қайиқлар орқали бўладур.

Арслонбек таъзим қилиб чиқиб кетади. Абдухалил ва Девонбеги кириб, таъзим қилишади: Ассалому алайкум, ҳазрат.

Т е м у р М а л и к: Ваалайкум ассалом, марҳамат қилинглар. Сизларни чақаришдан мақсад муҳим бир ишни кенгашмоқдур. Шаҳримиз томон мўғул отлиқ қонхўр душман бостириб келмоқда. Алар қалъани забт

этса, одамларни қириб, шаҳарни вайрон, хотин, болачақаларимизни банди этадурлар. Тирик қолгонларни ёв кул қиладур.

А б д у х а л и л: Бундай қисматдан кўра ўлим яхшидур.

Т е м у р М а л и к: Ҳа, ёвга кул бўлишни ҳеч ким хоҳламайдур. Хўжанд қўшини вилоятни душмандан ҳимоя қилмоққа тайёр. Лекин аскарларимиз камлик қиладур. Шул сабабли, бу нарсада сизнинг ёрдамингизга муҳтожмиз. Сиз Хўжанд халқи олдидаги обрў-эътиборингиздан фойдаланиб, аҳолини қўшин сафига киришга чақирсангиз, бу шаҳар мудофааси учун гоят катта ҳисса бўларди.

А б д у х а л и л: Ҳоким жаноблари, қорахитойлар юртимизга бостириб кирганларида ҳам шаҳар қосиблари фаол курашгон эрдилар. Мўғуллар билан ҳам жанг қилурмиз. Шаҳримизда довьюрак йигитлар кўп. Фақат аларга қурол-яроғ бериб, ҳарб ишини ўргатмоқ зарур.

Т е м у р М а л и к: Муҳтарам оқсоқол, биз жибахонадаги¹ бор қурол-яроғни берамиз. Сарбозлар аларга қиличбозликни ўргатишадур. Лекин биз бир-икки юз киши эрмас, балки бутун шаҳримиз йигитларини қуроллантиришимиз лозим. Лекин аслаҳамиз етмас, дейман.

А б д у х а л и л: Биз қосиблар кечани кеча, кундузни кундуз демай, қилич, қалқон, совут, найза ясаймиз. Қанча қурол-яроғ зарур бўлса, шунча ҳозирлашга тайёрмиз. Фақат темир кам ва маблағдан қисил-япмиз.

Т е м у р М а л и к: Темир ҳам, маблағ ҳам ҳазинадан керагича бериладур. Қурол-яроғ кўп миқдорда зарур бизга. Девонбеги! Шаҳар атрофидаги деҳқонларга ҳам хабар қилмоқ зарур. Шу уч-тўрт кун ичида ҳосилни йиғиштириб, бекитсинлар. Хоҳлаганлари қалъа ичига кўчиб кирсинлар.

Д е в о н б е г и: Бали, ҳазрат.

Т е м у р М а л и к: Барча масжид имомларига етказинг. Беш вақт намоз пайтида Оллоҳдан шоҳимизга зафар, мажусий ёвларга ўлим тиласинлар. Масжидларда ваъз айтиб, хўжандликлар юрагида ганимга қарши нафрат оловини ёқсинлар.

Д е в о н б е г и: Ҳоким ҳазратлари, амрингизни албатта бажо келтирурмен.

¹ Жибахона — қурол-аслаҳа омбори.

Ясовул: *(Ҳаяжонланган ҳолатда кириб)* Ҳоким ҳазратлари, Банокат қалъадан ошиғич хабар билан чопар келди. Оғир ярадор бўлғони учун кўп қон йўқотғон эркан. Хабарни айтишга улгуриб, ўша заҳоти жон таслим қилди.

Т е м у р М а л и к: Баён қил, тезроқ. Банокатда не кори ҳол бўлибдур?

Я с о в у л: Чопар айтишига қараганда Чингизнинг ваҳший саркардаси Сақту нўён йигирма минг суворийси билан Банокатни қуршаб олибдур. Банокатликлар мағлуб бўлишибдур. Қалъа ҳокими, кўп саркарда ва сарбозлар шаҳид бўлишғон. Мўғуллар шаҳарга бостириб кириб, ёшу қарини тигдан ўтказибдурлар. Қизжувонларни банди қилиб, хўрлабдурлар. Банокатнинг ўрнида бир култепа қолибдур, холос.

А б д у х а л и л в а Д е в о н б е г и: *(ёқаларини ушлаб)* Ё Оллоҳ! Алҳазар!

Т е м у р М а л и к: Душман яқин келибдур. Ҳозироқ шай турғон тўрт минг отлиқ билан қонхўр душманга пешвоз чиқамиз. Ғанимнинг илғор қисмларига шикаст етказмоқ керак. Ходарвеш даштида мўғулларни ўн кунча тўхтатолсак ҳам, биз учун катта ютуқ. Бу вақт ичида шаҳар мудофаага тўла тайёр бўлмоғи лозим. Сизлар энди зудлик билан топшириқларни адо этишга киришингиз.

(Аъёнлар чиқиб кетгач) Аслида ёв тўдалари сарҳадда пайдо бўлиши биланоқ, бизнинг вазифамиз ҳозиргача Ўтрор шаҳрида тенгсиз қамалда ёв билан олишаётғон Инолчиққа ёрдамга бориш эрди. Султоннинг ўйламасдан қилғон фармони барча саркардаларни ғаддор ёв қаршисида яккалаб қўйди-ку! Банокат қалъанинг ҳалокатига ҳам айни шу нарса сабаб бўлди. Султон нечта қалъасини йўқотгач, эсини йиғиб, ўз хатосини англаб қоларкин? Ишқилиб, ўшанда кеч бўлиб қолмасин!

Бешинчи кўриниш

Сарой ортидаги боғ. Жамила ёлғиз сайр қилиб юрибди. Дарахт орқасидан бошдан-оёқ қуролланган Самад чиқиб келади.

С а м а д: Танҳо сайр қилишга қўрқмайсизми?

Ж а м и л а: Вой, ҳозир сиз ҳақингизда ўйлаб турғон эрдим. Боғга кирганингизни ҳеч ким кўрмадим, ишқилиб?

С а м а д: Ҳамма кўрганда ҳам, барибир келардим. Сиз билан хайрлашмасдан, қандоқ кетамен?

Ж а м и л а: Қаён кетяпсиз, тинчликми?

С а м а д: Эшитгандирсиз, юртимизга ёвуз душман бостириб келмоқда. Ҳоким ҳазратлари Ходарвеш даштига чиқиб, ёвга зарба бермоқчи. Мен ҳам жангга кетаётирмен.

Ж а м и л а: Вой азизим, сиз кетсангиз мен роса хавотир оламен.

С а м а д: Юрт бошига кулфат тушганда мен эр йигитлар сафида бўлишим керак. Оллоҳ мадад берса, мажусийларни қувиб, зафар билан қайтурмиз. Алпомишга менгазудек саркардамиз бор эркан, мўғул бизга қўрқинчли эрмас.

Ж а м и л а: Менинг ҳам сиз билан кетгум келадур.

С а м а д: Жангу жадал аёлларнинг иши эрмас. Сизнинг Хужандалигингиз менинг кучимга куч қўшадур. Ана, ноғора садолари эшитилмоқда. Майли жоним, мен борай энди.

Ж а м и л а: Оллоҳ сизни ўз паноҳида сақласин. Агар менга ачинсангиз, ўзингизни асранг, Самад оға!

С а м а д: Асраймен, албатта. Лекин шу қонли жангда ҳалок бўлиш пешонамга ёзилгон бўлса, сўнгги ламда сизнинг номингизни айтиб, жон берурмен.

Ж а м и л а: Оҳ, ўлим ҳақида гапирманг. Мени қўрқитманг. Сизни йўқотиш ўлимдан ҳам оғир мен учун.

С а м а д: Хотиржам бўлинг, яна албат юз кўришурмиз. Хайр *(кетади)*.

Ж а м и л а: *(маъюсланиб)* Нима қилай? Юрагим ачишса ҳам, «қолинг», — деб айта оламенми? Бу кун ўз суйганини жангга кузатган ёлғиз мен эмасмен, албатта. Ёв даф қилинмас эркан, ўйин-кулгу ва тўй кўнгилга сиғадими?

Шодмулк канизаги билан боғда сайр қилиб, келиб қолади. Жамила уни кўриб, таъзим қилади.

Ж а м и л а: Ассалому алайкум, бегим.

Ш о д м у л к: Ваалайкум. Бу кимсасиз боғда сайр қилиб, шундай сулув қизни учратамен, деб хаёлимга ҳам келтирмагандим. Ким эрканлар бу ҳурилиқо?

Ж а м и л а: Мен аён Шамсиддиннинг қизимен. Исми Жамила.

Ш о д м у л к: Ҳа, менга айтишгон эрдилар, аённинг қизи бор деб. Исминг жисмингга муносиб. жуда кўҳдик эркансен. Ўғлим каттароқ бўлғонида сени ўзим келин қилардим.

К а н и з а к: Кичик бўлса ҳам зарари йўқ, бегим. Шундоқ қизни қўлдан чиқариш увол.

Ш о д м у л к: Рост айтасен. *(ўйланиб туриб, Жамилага)* Айтгандай, сен ҳақингда канизаклар қизиқ гап айтишганди. «Аъённинг қизи бир ўнбоши билан ошиқ-маъшуқлик қилаётғонида ушлаб олишгон», — деб. Шу гап ростми?

Ж а м и л а: Ўнбошини севишим рост. Аммо ўзим-га доғ туширадурғон ҳеч бир иш қилмағонмен, бегим.

Ш о д м у л к: Оҳ, кўнглингда келтирма, азизам. Шунчаки бир ҳазил-да. Фақат ишқнинг кўзи кўр, деб рост айтар эрканлар. Шунча ҳусн билан, бунинг устига, аъённинг қизи бўлатуриб, бир ўнбошини севиб қолдингми? Аъёну саркардаларга хотинликка муносибсан-ку!

Ж а м и л а: Ҳар кимники ўзига, маликам. Ҳоким ҳазратлари ҳам бир пайтлар оддий сарбоз бўлгон эрканлар.

Ш о д м у л к: *(кулиб юборади)* Оббо сен-ей, нозик жойдан ушладинг-ку! Фақат ул кишига мен сулгон саройида обрў-эътибор топгачгина текканмен. Майли, сенинг ёринг ҳам ҳоким ҳазратларидек баланд мартабаларга эришсин. Лекин шунда ҳам биз иккаламизнинг қисматимизга ҳеч ким ҳавас қилмасин.

Ж а м и л а: Нега бундай дейсиз, бегим?

Ш о д м у л к: Саркардага хотин бўлиш қанчалик оғирлигини сен ҳали билмайсен. Бошингда тушганда кўрасен. Мен эсам бор мушкулларни бошдан кечирдим. Мана бугун ҳам ҳоким ҳазратлари сафарга кетдилар. «Кетманг, ё мени ҳам олинг кетинг», деб қанча ялиниб-ёлвордим, ҳеч қор қилмади. Эс-ҳушлари фақат душманни мағлуб этмоқ фикри бирла банд. Яхшиям, бугун сени учратдим. Менга бир ҳамсуҳбат топилди.

Ж а м и л а: Ҳоким ҳазратлари билан фахр этсангиз арзур, бегим. Бутун аҳоли ул кишининг номини тилдан қўймайдур. Ҳамма севадур ва ишонадур. Элу юрт озодлиги деб, ўз ҳузур-ҳаловатларидан воз кечгон эрканлар, буни тушунмоқ керак.

Ш о д м у л к: Сенинг мулоҳазаларинг менга маъқул. Улар гўзаллигинг каби тиниқ ва теран. Сенинг муҳаббатингда сазовор бўлгон ўнбошининг исми нима?

Ж а м и л а: Самад.

Ш о д м у л к: Самад... Мен уни таниймен. Ҳоким ҳазратлари ўғлимизга чавандозлик ва қиличбозликни ўргатишни шу йигитга топширғонлар. Бундан кўринадурки, Оллоҳ таоло севгилингнинг толейини баланд қилиб яратгон эркан. Ҳар иккалангизга Ўзи сабр-тоқат

ато этсин. Уруш булутлари тезда тарқаб, ўлкамиз осойишталикка эришгач, ғалаба шодиёнасига сизларнинг бахт тўйларингиз уланиб кетсин.

Ж а м и л а: Айтганингиз келсин, маликам!

Ш о д м у л к: Ҳозирча, хайр! Зерикканингда хузуримга чиқиб тур.

Ж а м и л а: Хўп бўлади, маликам. Албатта чиқамен! *(Шодмулк ва канизак кетишгач)* Мени шундай аёлга рўбарў қилгани Оллоҳнинг улуғ иноятидир. Ўз отам муҳаббатимга қарши бўлса-да, аммо менинг қалбимни англайдурғон, мендай бир ожизага хайрихоҳлик билан қарайдурғон одамлар ҳам бор эркан-ку, дунёда.

Олтинчи кўриниш

Самарқанд саройидаги хоналардан бири. Хоразмишох тахтда бадқовоқ ҳолатда ўтирибди.

Х о р а з м ш о ҳ: *(ясовулга)* Шаҳзодани чақир.

Я с о в у л: Бош устига.

Ясовул чиқиб кетади. Жалолиддин киради ва Султонга таъзим қилади.

Ж а л о л и д д и н: Амрингизга мутемен, қиблагох.

Х о р а з м ш о ҳ: Ўтир, ошиғич бир иш туфайли чақиртирдим сени. Ҳозиргина Ўтрордан келган бир чопарни қатл қилишни буюрдим.

Ж а л о л и д д и н: *(курсига ўтиргач).* Шўрлик чопар қандай шум хабар келтирдикки, ўлимга маҳкум этилди?

Х о р а з м ш о ҳ: Саҳройи Чингиз Тароз ва Исфижоб қалъаларини ер билан яксон қилғон бўлса-да, Ўтрор остонасида туриб қолғон эрди. Аммо мен ўн минг отлик билан Ўтрорга ёрдамга юборғон Қорача Ҳожиб Чингиз томонга ўтиб кетибдур. О, кўрнамак! Қўлимга тушса, ўз қўлларим билан бўғиб ўлдирамен.

Ж а л о л и д д и н: Ҳа, машъум бахтсизлик бу. У олчоқ салтанатга хиёнат қилибдур. Чингизнинг бошини узиб келамен, деб оғиз кўпиртирғон эрди.

Х о р а з м ш о ҳ: Энг яқин аъёним хоин булиб чиқди. Қўйнимда илон асраб юрғон эрканмен. Ҳеч кимга ишончим қолмади.

Ж а л о л и д д и н: Падари бузруквор, энг мушкул дамларда ҳам тушкунликка тушмаслик керак.

Қорача хиёнат қилғон булса-да, садоқатли саркардаларингиз ҳам йўқ эрмас. Мана, Ўтрор ҳокими Инолчиқ, Беадад ёвга қарши ёлғиз ўз қўл остидаги қўшинлар билан жанг қилмоқда. Хўжандда довюрак шунқорингиз Темур Малик турибдур. Алар ўлсалар ўладурларки, аммо хиёнат йўлига кирмаслар.

Х о р а з м ш о ҳ: Алар нима қилиб бера оларди?

Ж а л о л и д д и н: Аларга ҳозир бошчилик қилаётгонларидан кўра ўн баробар катта қўшинни бемалол ишониб топшириш мумкин. Салтанатимизни сақлаб қолиш учун, шу дамда энг садоқатли саркардаларимизга таянмоқдан кўра мақбулроқ чора йўқ. Ахир бир неча ой олдиноқ, мўғул галалари яқинлашиб келаётғони бизга аён эрди. Агар биз ўшандаёқ бор кучларимизни йиғиб, ганимни Ўтрор даштида кутиб олғонимизда... ҳали ҳам кеч эрмас. Эрондаги қўшинлар етиб келишини кутиб туролмаймиз. Лекин Мовароуннаҳрдаги бор қўшинни олиб, жадал Чингиз устига юриш керак. Йўлдаги қалъалар қўшинлари ҳам бизга қўшиладур. Хўжанддан Темур Малик ва унинг сарбозларини оламиз...

Х о р а з м ш о ҳ: Бас, яна бўлмағур гапларни вайсаяпсенми? Мен қўшинни бир жойга тўплаёлмаймен. Биласенми?... Ҳатто ўз онам Туркон Хотун менга чоҳ қазимоқда! Хоразмдаги қўшин ва хазинани менга юборишдан бош тортди. Булар фақат валиаҳд Қутбиддин Ўзлоқшоҳники эмиш. Онаминг бу муносабатини кўриб, унинг қариндошлари бўлмиш қипчоқ саркардалари ҳам менинг амру фармонларимни писанд қилмай кўйишди. Ахир, мен аларга ҳамиша ён бериб келдим! Аввал сени валиаҳдликдан бекор қилиб, Қутбиддинни тайинлашни талаб қилишди. Қипчоқларнинг отлиқ қўшинидан маҳрум бўлмаслик учун, бунга ҳам рози бўлдим. Мўғуллар илк бор Дашти Қипчоққа бостириб киришғонида, қипчоқлар ерларини ҳимоя қилиш учун ўзим қўшин тортиб бордим. Ўшанда ҳаётим хавф остида қолди. Душман чодиримни ўраб олаётғонида, сен жонимга аро кириб, мўғулларни улоқтириб ташладинг. Энди эса аларнинг мададига муҳтож бўлғонимда, шунча иноятларим эвазига менга хиёнат қилишмоқда. Хиёнаткорлар душмандан ҳам хавфли. Алар яқинингда бўлади ва зимдан иш юритишади. Мен саркардаларни турли қалъаларга жўнатиб, фитначиларни бир-бири билан бирлашишдан маҳрум қилдим. Аларнинг ҳеч бири якка ҳолда менга қарши бош кўтаришга журъат этолмаса керак.

Ж а л о л и д д и н: Лашкар орасидан хоинлар чиқиб қолғони гоят афсусланарлидир. Аммо барча саркардалардан бадгумон бўлиш ҳам мақбул эрмас. Қипчоқ саркардалари орасида ҳам эътимод қилиш мумкин бўлгон ёвкур баҳодирлар кам эрмасдур. Қипчоқ Инолчиқнинг оз кучлар билан ҳам мардонавор олишаётғони бунга бир далилдур. Энди мана шу садоқат зоҳир қилгон саркардаларга ҳаялламай ўзимиз мададга етиб боришимиз лозим. Ҳозирги дамда сусткашлик кўрсатиш хиёнаткорларни янада кўпайтирадур, холос. Ҳар куни минг-минглаб довталаблар даргоҳга келиб, «қурол беринг, жангга борайлик», дейишмоқда. Ўзи йиғилган лашкарни қуроллантиришга нима ҳалал бермоқда бизга? Ватан тақдири хавф остида қолғонини ҳатто оддий одамлар англаб, биздан мудофаани ташкил этишни талаб қилишаётғонида фаолиятсиз туриш биз учун уят, ахир!

Х о р а з м ш о ҳ: Хазинанинг қолғонини энди совуролмаймен. Хазинасиз шоҳ шоҳмудур? Сандиқларнинг таги кўриниб қолса, ўз онамдан садақа сўраб юраменми? Шундоқ ҳам, Самарқанд атрофига чуқур хандақ қазиш ва ҳозирги девордан уч баробар баланд девор билан ўраб олишни буюриб, бунга бир йиллик хирожни ажратдим.

Ж а л о л и д д и н: Наҳот, биз мўғулларни Самарқанд яқинига йўлатсак?.. Ахир машваратда қарор қилинди-ку: «Мовароуннаҳр, Хуросон, Хоразмдаги кўшинларни йиғиб, Сайхун бўйига ёрдамга борурмиз».

Х о р а з м ш о ҳ: Хоразмдаги лашкарни онам—малика Туркон Хотун менинг ихтиёримга юборишдан бош тортгач, мен олдинги жанговар режага ўзгаришлар киритдим. Бу режа унисидан кўра анча пишиқроқ. Жалолиддин, сен ҳали ёшсен. Кўп нарсаларга ақлинг етмайдур. Урушда ҳамма вақт ҳам омад кулиб боқавермайдур. Сайхун бўйидаги қалъалар кичик ва аскарлари оз. Мўғуллар аларни яксон қилиб ўтмоғи мумкин. Лекин Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари мустақкам. Аскарлари ҳам кўл қолдирамен Мовароуннаҳрда. Мен Самарқанднинг ўзидагина қирқ минг аскар ва йигирмата жангга ўргатилган фил кўйиб кетамен. Бу қутурган филлар Чингизнинг энг сара кўшинларини поймол қилиб ташлайдур. Тўғайхон ўзи шаҳарга бош бўладур. Ҳа, ишонавер, мўғулнинг тиши шу ерда синади. Биз Жайхундан нарига ўтиб, кутиб тураемиз. Мўғуллар пароканда бўлгач, Хуросон ва Эрондан катта кўшин билан келиб, аларнинг қолган-қутганларини қириб ташлаймиз.

Ж а л о л и д д и н: О, қиблагоҳ, Жайхун ҳеч қачон бизни мўғуллардан қутқазолмас. Дарё орқасига беркиниб, душманни енгиб бўлмайдур. Мовароуннаҳрон тарк этмайлик. Сайхун ва Жайхун ўртасида жойлашгон бу ўлка Буюк Хоразмнинг қалқонидир. Биз тирик эрканмиз, ўз қалқонимизни ёв қўлига бериб қўймайлик. Фуқаро биз ҳақимизда нима деб ўйлайдур? «Султон ўз хазинасини тўлдириш учун ҳар йили биздан хирож йиғиб оларди. Лекин ёғий бостириб келғонда, Мовароуннаҳрдек жаннатмонанд ўлкани ҳимоясиз ташлаб кетди», дейдилар.

Х о р а з м ш о ҳ: Нималарни вайсаяпсен, беақл. Мен ўз фуқаромни ҳимоя қилишдан воз кечғоним йўқ. Қирқ минг сараланган аскарни Самарқандда, ўн икки минг отлични Бухорода қолдирияпмен.

Ж а л о л и д д и н: Сиз Самарқанд қўшинига Тўғайхонни бош қилиб қўйдингиз. Ахир, у Самарқанд ҳокими бўлгунга қадар саройда хазинадор эрди. Бирон жангу жадалда иштирок этмағон, ҳарб ишини мутлақо билмайдур. Бутун қобилияти ақча санаш ва ғийбат тўри-ни тўқишдан иборат.

Х о р а з м ш о ҳ: Бунинг аҳамияти йўқ. У очик майдонда жанг қилмайди-ку, саркардалик қобилияти зарур бўлса. Фақат шаҳарни мудрофаа қилиб, қамалга бардош берса бўлғони. Энг муҳими эса, у ўзимизники. Тўғайхон тоғам. Бошқалар хиёнат қилса ҳам, у қилмас.

Ж а л о л и д д и н: Наҳот, мамлакат бошига шундай офат келаётганида қирқ минг аскар қалъага беркиниб, фаолиятсизликка маҳкум этилса. Сиздан ўтиниб сўраймен, қиблагоҳ. Қўшинни менга топширинг! Сизнинг салтанатингиз, тожу тахтингиз учун сўнги томчи қоним қолгунча жанг қилай! Менга ишонарсиз, ахир. Тўғайхон тоғангиз бўлса, мен сизнинг фарзандингиз — тўнғич ўғлингизмен-ку!..

Х о р а з м ш о ҳ: Йўқ, ўғлим, барибир сенга қўшинни ишониб топширмаймен. Шубҳасиз, сен дов-юрақ, лекин афсуски, ёш ва қизиққонсен. Самарқандни сенга ишониб топширсам, сен ўзингга ишониб, қўшинни дарҳол шаҳардан чиқариб, душманга ташланасен. Сен галаба қилсанг яхши. Лекин мағлуб бўлсанг-чи? Қўшиндан ҳам айриламиз, ўзингга ҳам бирон заҳмат етмоғи мумкин.

Ж а л о л и д д и н: Падари бузруквор, агар қўшинни ишонмасангиз, лоақал ўзингга шу ерда қолиш-

га ижозат беринг. Беш минг аскаримга бош бўлиб, ганимга қарши жанг қилай!

Х о р а з м ш о ҳ: Йўқ, Жалолиддин, менинг ёнимда содиқ кишилар бўлиши керак. Шундоқ ҳам атрофимни хоинлар ўраб олишғон. Сени бу ерда қолдиrolмаймен. Сафарга ҳозирлан. Аскарларинг ҳам бирга борадур.

Жалолиддин тавзим қилиб, чиқиб кетади. Хоразмшоҳ тахтдан тушади.

Х о р а з м ш о ҳ: Э худо, нималар бўляпти ўзи? Мен аларга мартаба, унвон, молу мулк берамен. Алар эса мендан сал омад юз ўгирса, энг разил душманнинг товонини ялашга тайёр бўлишадур. Кимга ишонай? Нега садоқатли саркардам Темур Малик ёнимда йўқ? Уни ўзим Хўжандга жўнатдим. Дарҳол жўнаб қолибдур. Бу унинг учун энг енгил жазо эрди. Ахир, машваратда юзимга оёқ босиб, менга эътироз билдирди-ку! Ҳозир эса унинг ёнимда бўлишини истаяпмен. Чақиртирсаммикан уни? Йўқ, шоҳнинг назаридан қолғон саркарданинг ҳолига маймунлар йиғлашини билиб қўйсин! У бор йўғи икки минг аскар билан кетди. Унга ёрдамга ўн минг отлиқ юборсамми? Ҳарб ишига моҳир у. Чингизхонга катта зарба берарди. Йўқ! Бунда у талтайиб кетадур. «Султоннинг куни барибир яна менга қолди-ку», — деб вайсаши аниқ у такаббурнинг. Ўз пушти камаримдан бўлғон ўғлим ҳам шундай хатарли дамда менинг фармонларимга сўзсиз итоат этишни истамасдир. Отасининг фикри маъқул эрмасмиш унга. Ҳадеб мўғуллар билан жангга интиладур. Ҳозир юзта аскар билан қўйиб юборсанг ҳам, бутун мўғул қўшинига ташланишдан тап тортмайдур. Аммо, эҳтиёткорлик зарур. Тезда жануб тарафга чекинмоқдан ўзга чора йўқ. Бош омон бўлса, дўппи топилур. Аҳоли ўртасида шубҳа-гумонлар пайдо бўлмаслиги учун, гўёким Катвон даштига жайрон овига чиқаётгандек, Самарқандни ими-жимиди тарк этмоқ лозим. Виложлар қўлдан кетса, пайти келғонда яна қайтариб олинур. Мўғуллар шаҳар ва қишлоқларни талаб ўлжа йиққач, яна ўз саҳроларига қайтиб кетишадур. Аммо хазинани ўзим билан олиб кетамен. Олтин-кумуш мўл бўлса, ҳатто қувгинда ҳам айп-ишрат қилиб яшамоқ мумкин.

Учинчи қисм

Еттинчи кўриниш

Хўжанд ёнидаги дашт. Бўлажак жангоҳ чеккасидаги теликда сафар чодир тикилган. Унинг ёнида бир аскар жанговар туғни баланд кўтариб турибди. Чодир олдида Темур Малик, Арслонбек, Абдуҳалил, ясовул ва бир неча аскар тўла қуролланган ҳолда туришибди.

А р с л о н б е к: Ҳоким ҳазратлари, мўғуллар жадал бостириб келмоқдалар!.. Аларнинг барчаси суворийлар. Ёғий лашқари ададини аниқлаш мушкул.

Т е м у р М а л и к: Булар ғанимнинг илғор қисмларидур. Кеча жосусликка юборилган йигитлар тоғ этагидаги душман қароргоҳида тахминан беш юзта гулхан ёнгани ва шунга яқин чодирлар тикилганини аниқлаб қайтишди. Ҳар чодирда ўн мўғул бор, деб ҳисобласак, ёғий лашқари беш минг атрофида бўладур. Тўғри, ҳозир алар кўтараётган чанг-тўзонга қараб, мўғуллар бундан ҳам кўпроқдир, деб ўйлаш мумкин.

А р с л о н б е к: Тунда аларга яна янги кучлар келиб қўшилдимикин?

Т е м у р М а л и к: Жосуслар келтирган хабарлар ичида бундай маълумот йўқ. Аммо ғаним лашқари анча кўп бўлиб кўринаётганини бошқа бир ҳол билан изоҳлаш мумкин. Кўчманчилар ҳарбий сафарга чиқишгоҳида ҳар бир аскар албатта камида битта эҳтиёт от ҳам олволади. Бир от чарчаса ёки ишдан чиқса, бошқасига миниб йўлини давом эттираверади. Мўғул лашқарининг бағоят илдам ҳаракат қилиши сабабларидан бири шудир. Хўш, ўзимизникилар жанговар сафга тўла ростланиб улгуришдими? Қирғин-барот олишув бошлангандурғон фурсат жуда яқин қолди!

А р с л о н б е к: Отлиқлар аллақачон арғумоқларга миниб, жанга шай бўлиб туришибдур. Орқада қолган пиёдалар энди етиб келишди.

Т е м у р М а л и к: Пиёдалар зудлик билан сўл қанотда сафланишсин. У тарафда ўр-жарлар кўпдир ва бундай замин мўғул отлиқлари ҳаракати учун нобопдир. Шунингдек, пиёдалар сафлар олдида араваларни бир-бирига тақаб, тўсиқлар ясашсин.

А р с л о н б е к: Бош устига, ҳазрат. Фармонингизни чопар орқали сўл қанот кўмондонига етказурмен.

Т е м у р М а л и к: Муҳтарам оқсоқол, сиз ҳам

сўл қанот қўмондони ёнида турмоғингиз жоиздур. Чунки бу қанотдаги пиёда жангчилар асосан яқинда лашкарга олингон косиб-хунарманд йигитлардир. Аларнинг сизга нисбатан муҳаббат ва ҳурматлари беҳад зиёддир. Йигитларга далда бериб туринг.

А б д у х а л и л: Бош устига, саркарда ҳазратлари. Ўзим алар билан бирга олдинги сафда туриб ганим билан олишмоққа ҳозирмен.

Т е м у р М а л и к: Ҳозирча олдинги сафга ошиқманг. Мен сизни сарбоз эмас, балки саркарда сифатида жанггоҳнинг муҳим қисмига йўлламоқдамен. Саркарда эса ўзини бекорга ўтга-чўққа урмаслиги керак. Фақат вазият танг бўлиб, бошқа иложи қолмағонида, у сўнгги чора сифатида сарбозлар сафида туриб жанг қилмоғи мумкин. Лекин унинг асосий вазифаси лашкарни бошқариш, лашкар сафидаги ҳар бир жангчининг куч-ғайратини галабани таъмин этиш мақсади сари йўналтиришдир.

А б д у х а л и л: Уқдим ҳазрат, ишончингизни оқлашга қўлдан келганча ҳаракат қилурмен.

Т е м у р М а л и к: Арслонбек, ўнг қанотга қўмондонликни сен ўз зимманга олурсен. Сара кучларни биз шу қанотга мушт қилиб жамладик. Мўғуллар зарбдор кучларини бизнинг марказга қарши таилаб жангга машғул бўлишганида, сен аларнинг сўл қанотини мажақлаб, сўнгра ёнбошдан асосий кучларига зарба бермоғинг зарур. Шу тариқа ёғийга гангитувчи зарбани ўнг қанот берур.

А р с л о н б е к: Илоҳим, айтғонингиз келсин, саркарда. Аммо ўзингиз бошчилик қиладиган марказда кучлар кам эрмасми?

Т е м у р М а л и к: Билдингки, ўнг қанотни маълум мақсадни қўзлаб кучли қилдим. Бу ҳарбий режанинг муваффақиятли амалга ошириливи галабани таъминлайди.

А р с л о н б е к: *(кетаётиб)* Иншооллоҳ, галаба учун бир эмас, ўн кучимиз билан олишамиз.

Я с о в у л: Ҳазрат, жанггоҳга етиб келгон мўғулларнинг олдинги сафдагилари яловларини силкитиб, бизни таслим бўлишга ундашмоқда.

Т е м у р М а л и к: Алар сари ёмғир каби ўқ ёғдирилсин. Мўғулга бизнинг жавобимиз шу!

Я с о в у л: Ўҳ-ҳў, мўғул яловбардорлари отдан юзтубан йиқилиб, яловлари тупроққа қоришди.

Т е м у р М а л и к: Отларнинг жилови қўйиб

юборилсин! Жангга, шунқорларим! Оллоҳу акбар, газот ва ғалаба!..

Олдин ноғора ва бурғу садолари янграб, сўнгера «Оллоҳу акбар», «Газот ва ғалаба» садолари ва жанговар ҳайқирқиқлар ҳамда от туёқларининг дукурлаши эшитилади. Жанг сурони тобора авжга чиқади.

Я с о в у л: Ҳазрат, мўғуллар сизнинг туғингизни пайқаб, кўп кучларини шу тарафга ташламоқдалар. Ийигитларимиз ёвни неча бор тузгитдилар. Аммо ғанимнинг янги-янги дасталари етиб келиб, жангга кирмоқда. Бир қошиқ қонимдан кечинг-у, ҳазрат, аммо эҳтиёткорлик чорасини кўриб, сизнинг туғингиз ва чодирингизни сал орқароққа кўчирсак. Кўриб турибсиз-ку, ўнгу сўлдан мўғул ўқлари учиб келмоқда!

Т е м у р М а л и к: Яна бир бор бу гапни айтсанг, мен сени хоин сифатида жаллод қўлига топширамен. Агар менинг туғим тўсатдан ғойиб бўлса, лашкар руҳига қандоқ таъсир қилишини ўйламадингми? Туғим ўз жойида ҳилпираб турар эркан, аскарларим менинг алар билан бирга эрканлигимни ҳис қилиб туришадур.

Я с о в у л: Ақли ноқис бандани кечиринг, ҳазратим. Дарҳақиқат, ножўя гап айтибмен.

Т е м у р М а л и к: Сен ўнг қанот тарафга диққат билан назар солгин. Аста-секин бўлса-да, тўзон ортга сурилмоқда. Жанг сурони ҳам тобора узоқроқдан эшитилмоқда. Нега шундай, биласенми?

Я с о в у л: Билмадим, аммо бир ҳикмат бўлса керак бунда.

Т е м у р М а л и к: Эҳе, билсанг бунда катта ҳикмат бор! Ҳозир биз ўнг қўлимиз билан зафар дарвозасини очадиган калитни бураяпмиз. Арслонбек ғанимнинг сўл қанотини орқага сурмоқда. Сўл қаноти бўшашдимиз, билки, энди ёғийнинг марказдан қилаётгон ҳамласи ҳам сусайиши муқаррар. Иншооллоҳ, бир оздан сўнг ёғийни биз сиқувга олурмиз. Жанг тақдири-ни ҳал қилувчи фурсат келди! Эҳтиётда турган уч юз суворий ҳам хужумга ўтсин!

Я с о в у л: Бош устига.

От туёқларининг дукурлаши эҳтиёт аскарлар ҳам жангга киришганини англатади. Жанггоҳ тарафдан «урҳо ур», «урҳо ур», «ёв қочди, ёғий қочди», деган садолар эшитилади.

Я с о в у л: Ҳазрат, ёғий қочмоқда! Анинг сўл қаноти бутунлай яксон бўлиб, маркази ва ўнг қаноти

ҳам гангиб қолди. Қочишдан бошқа чораси қолмади мўғулнинг!

Т е м у р М а л и к: Барибир барчаси қочишолмайду. Арслонбек аларнинг ёнбошидан ёриб киргач, ёғийнинг каттагина тўдаси қуршовга олиниси муқаррардур.

Я с о в у л: Барча иш худди айтгонингиздек бўлмоқда, ҳазрат. Аммо қуршовга тушгон мўғуллар ҳам таслим бўлишдан бош тортиб, жон-жаҳдлари бирлан олишмоқдалар. Алар қандай қилиб бўлмасин, қуршовни ёриб чиқиб кетишга уринишмоқда. Аммо бизникилар бунга йўл қўймасдан, сиртмоқ ҳалқасини тобора торайтиришмоқда.

Т е м у р М а л и к: Ҳа, Чингиз лашкари мана шунақа ғаддор ганим. Ҳеч кимга шафқат қилмайду ва ҳеч кимсадан шафқат сўрамайду ҳам. Бундай ганим устидан ғалабини фақат минглаб қурбонлар, дарё-дарё қонлар эвазигагина қўлга киритиш мумкин. Бугунги ғалаба ҳам бизга арзонга тушмади. Жанггоҳда шаҳид бўлган биродарларимиз ва қириб ташланган ганим жасадларидан тепаликлар, тўкилган қонлардан эса қўлмаклар ҳосил бўлди.

Жанггоҳ тарафдан «Зафар», «Ғалаба», «Зафар бизга муяссар бўлди» каби садолар эшитилади. Аввал от туёқлари дукурлаши эшитилиб, сўнгра либосларига қон сачраган Самад Темур Малик ёнида пайдо бўлади.

С а м а д: Саркарда ҳазратлари, қуршовга олингон ганим батамом қириб ташланди! Анинг ўнлаб туғини ўлжа қилиб олдик. Зафар сизга муборак бўлсин!

Я с о в у л: Фатҳу нусрат муборак бўлсин, ҳазрат!

Т е м у р М а л и к: Оллоҳнинг инояти билан қозонилгон бу ғалаба ҳар биримизга муборак бўлсин!

С а м а д: Ҳазрат, Арслонбек жаноблари ганимининг қочиб кетгон тўдаларини ҳам қувиб етиб, йўқотмоққа изн сўрамоқдалар.

Т е м у р М а л и к: Анинг ушбу ташаббус билан чиққани таҳсинга сазовордур. Аммо, ёғийни қувламоққа ижозат йўқтур.

С а м а д: Нечун, ҳазрат? Биз сарбозлар асло чарчагонимиз йўқ. Зафар бизни руҳлантирди. Буюрсангиз, ёғийни дунёнинг нариги чеккасигача қувиб бориб, битта қўймай қириб ташлаймиз.

Т е м у р М а л и к: Баракалло, бир неча бор сўзда ва амалда жасоратли йигит эрканингни зоҳир этдинг. Аммо вақти келиб саркарда бўлгонингда, сен ҳам етти

ўлчаб, бир кесасен. Ҳозир мўғул ҳам бизнинг қувиб боришимизни кутмоқда. Мен найманлар, қорахитойлар каби кўчманчилар билан кўп жангу жадаллар қилгонмен. Барча кўчманчи эллар таъқиб қилиб бораётгон душман йўлига пистирма қўймоққа устадурлар. Бунинг устига, ҳозиргина биз мажақлаган қисмлар ганим илгоридур. Катта тўдалари, шубҳасиз, орқада келмоқда. Алар билан очиқ майдонда тўқнашиш учун, афсуски, кучимиз камлик қилур. Қочган ёғийни қувишга берилиб, ўзимиз қопқонга тушиб қолишимиз ҳеч гап эрмас.

С а м а д: Уқдим, ҳазрат, фармонингизни Арслонбек жанобларига етказурмен.

Т е м у р М а л и к: *(ғалаба шодиёнасини сураётган жангчиларга қараб ўйланиб)* Бу мағлубияти мўғулнинг жадал юришини бир неча кунга тўхтатадур. Биз пайдан фойдаланиб, Хўжандни мудофаага ҳозирлаш ишларини тўла тугатамиз. Ғалаба, шубҳасиз, жангчи ва саркардаларни руҳлантириб юборди. Кучимиз етарли бўлгонда, ганимнинг асосий кучларига ҳам пешвоз чиқардик. Чунки, мудофаанинг ўзи билангина душманни тор-мор қилиш имконсиз. Тўла ғалаба учун ёғий устига арслондек тапланиш, қақшатқич зарбалар бериб, анинг асосий кучларини яқсон қилиш керак. Бунинг учун Буюк Хоразм лашкари бир туғ остига бирлашмоғи зарур эрди. Ҳа, ҳа... бирлашиш биз учун ҳаёт-мамот масаласи эрди! Ажабо... Нега салтанат султони бўлмиш Хоразмшоҳ кўшинни бирлаштириш ўрнига, лашкарбошиларни ёлғизлатиб, қалъаларга ҳоким қилиб жўнатди? Мақсад не...? Турон заминини ёғийга тайёр ўлжа қилиб беришми ёки бу ерда бошқа ҳарбий сир борми? Ҳар қандайин сир бўлмасин, барибир бу йўл хато! Эй Оллоҳ, султонга жиндаккина ақл бер! Агар анга улуси ва салтанати азиз бўлса, бу офатни даф этиш учун лашкарини бугуноқ шаҳзода Жалолиддинга топширсин. Чунки, эртага кеч бўлмоғи мумкин, кеч!..

Саккизинчи кўриниш

Хўжанд ёнидаги мўғуллар қароргоҳи. Сақту нўён олд томони очиқ чодирда қимиз ичиб ўтирибди. Чодирнинг икки ёнида ясовул ва найза кўтарган соқчилар. Узоқдан жанг сурони эшитилмоқда. Ҳаллослаб, мингбоши Мукажек келади.

С а қ т у: Хўш, Мукажек, не хабар, шаҳар фатҳи яқинми?

М у к а ж е к: Улуғ нўён, шунча йил жанг қилиб бунчалик баттол шаҳарни кам кўргон эрдим. Хўжандликлар таслим бўлишмаяпти.

С а қ т у: Нималар деяпсен?.. Уч ҳафтадан бери анчайин бир қалъани қўлга киритолмасак. Хўжандга етмасданоқ, очиқ даштда Темур Малик бизни қанча савалади. Не машаққатлар билан оғир талофатлар бериб, ниҳоят шаҳар остонасига етиб, икки туман аскар билан уни ўраб олдик. Темур Маликнинг бўйсунмаслигидан хабардор бўлган хоқон ҳазратлари қамал қилиш асбоблари билан таъминланган яна бир жанговар туманни бизга мададга жўнатди. Шунда ҳам қалъани тиз чўктира олмасак, улуғ хоқон ғоят дарғазаб бўладур биздан. Ҳаммасига сиз мингбошилар айбдорсизлар.

М у к а ж е к: Улуғ нўён, биз қўлдан келган бор ишни қиляпмиз. Қилмаган чорамиз қолмади ҳисоб. Ҳатто ер тагидан лаҳм қазиб, қалъага кирмоқчи бўлдик. Темур Малик шу нарсани ҳам назардан қочирмай, қалъа девори бўйлаб ертўлалар қаздириб, пойлоқчилар қўйгон эркан. Бизникиларнинг қадам товушларини пайқаб, лаҳми ўпириб ташлашди. Қанча навкарларимиз тириклайин тупроқ тагида қолиб кетишди.

С а қ т у: Мўғул лашкари Хўжанддан бошқа ҳамма ёқда зафар қозонмоқда. Жўжихон аллақачон Сигноқни забт этди. Чиғатойхон Ўтрорни култепага айлантириб, унинг саркаш ҳокими Инолчиқнинг қулоғига эритилган кумуш қуйдирди. Улуғ хоқон ўзи катта лашкар билан Бухоро устига бормоқда. Эрта-индин Бухоро ҳам олинур. Бошқалар сон-саноқсиз мол-дунё, қоп-қоп олтин-кумушларга эга бўлдилар. Биз эса ҳалиям тирноқнинг кирини сўриб ўтирибмиз. Хўжанд ичкараси олтин-кумуш ва ипак матоларга лиқ тўладур. Минглаб офатихон жононлар бор бу шаҳарда. Сизларда эса бу неъматларни қўлга киритишга ҳавас йўқдир.

М у к а ж е к: Улуғ нўён, Хўжандни жанг билан олиш қийин. Кўп аскаримиз беҳуда нобуд бўладур. Қамални давом эттириб, очлик ва ташналик билан ҳимоячиларни таслим бўлишга мажбур қилиш керак.

С а қ т у: Шаҳарга сув олиб кирадиган ариқ ва анҳорлар боши беркитилдими?

М у к а ж е к: Бир қисмини беркитдик. Бироқ катта анҳорнинг бошини кўмиб ташлашнинг ҳеч иложи йўқ. Бизникилар анҳорга яқинлашмоқчи бўлсалар,

ҳам қалъа девори устидан, ҳам дарё ўртасидаги лаънати оролдан ўқ ёғдиришадур. Баъзан кемаларда сузиб келиб ҳамла қилишадур.

С а қ т у: Ўзинг хўжандликларни ташналик азоби билан қийнамоқ керак, дединг. Аммо шаҳарни сувдан маҳрум этиш имконсиздир, деб минг бир баҳонани рўкач қиласен. Биз шаҳарни гўёким ҳалқадек ўраб олганмиз. Лекин хўжандликлар Сайхун сувидан мазза қилиб ичишяпти. Алар озуқани ҳам етарлича ғамлаб олишган. Сенлар мингбошилар эмас, ношуд ва лапашанг тўнкасизлар. Жангга эмас, қимиз ичиб, айшишрат қилишга устасизлар. Ор қиламен сизларга нўён бўлишдан!

М у к а ж е к: Улуғ нўён, мен бошқа мингбошилар билан биргаликда яна бир дафъа қалъа атрофини айланиб чиқамен. Шояд, заифроқ жой топа олсак. Ўша жойдан ҳамла қилиб, шаҳарга ёриб кирурмиз.

С а қ т у: Қуруқ ваъдалардан тўйиб кетдим. Менга шаҳар керак, шаҳар! Бор қўшинни ишга солингиз. Бутун атрофдаги дарахтларни кесиб, узун нарвонлар ясанг. Барча томондан қалъа деворларига тирмашиб чиқиб, узлуксиз ҳамла қилинг. Бир гуруҳ отлиқларни атроф қишлоқларга жўнат. Бор деҳқонларни банди қилиб, хотин, бола-чақалари билан ҳайдаб келтиришсин. Уларга тош-тупроқ ташиттириб, анҳорни кўмдирингиз. Агар тош-тупроқ етишмаса, уни бандиларнинг ўликлари билан тўлғазинг. Уқдингми?

М у к а ж е к: Уқдим, улуғ нўён.

С а қ т у: Бор энди, шаҳарга ҳужум кечаю-кундуз бир дақиқа ҳам тинмасин. Черикларга айт, ғалабадан кейин шаҳарни уч кун мириқиб талашади. Олган жамики ўлжалари ўзларига қолдирилади.

М у к а ж е к: Бош устига (*таъзим қилиб кетади*).

С а қ т у: Уҳ, Хўжанд ёнида яна қанча депсиниб турарканмиз? Лашкарим ҳар кунги олишувларда баҳорда эриган қор янглиғ камаймоқда. Шаҳар ичидаги сотқинлардан ҳалигача бирон кўмак ололмадик. Биз юборган олтин-кумушларни сандиқларга жойлаб олиб, парвойи палак юришибдимикин? Нега ваъдага кўра дарвозаларни очиб беришмаяпти? Ёки Темур Малик фитнани сезиб, аларнинг бошини олдимикан? Шундай бўлиб чиқмасин, ишқилиб. Энди бор умидим ўша олтинга сотилгонлардан.

Тўққизинчи кўриниш

Хўжанд қалъаси деворининг дарвозага яқин бир қисми. Бу ердаги асосан қосиб йигитлардан иборат аскарлар бошлиғи бўлган ҳунармандлар оқсоқоли Абдухалил қалъа девори устида соқчилик қилиб турган жангчиларни бошқалари билан алмаштирамоқда. Темуր Малик Арслонбек, ясовул ва бир неча навқар билан келади.

А б д у х а л и л: Хуш келибсиз, ҳоким ҳазратлари.

Т е м у р М а л и к: Хуш кўрдик, оқсоқол. Сартосар қалъа деворини айланиб, ниҳоят сизнинг бўлжорга етиб келдик. Таомилга кўра бўлукинғизни кўридан ўтказурмиз. *(Атрофни кўздан кечиргач)* Қурол-яроғлар ўткирланғон, идишларга қорамой тўлдирилғон, ёв бошига иргитиш учун тошлар тўплаб қўйилғон. Аскарлар барчаси совут кийишган ва олишишга шай бўлиб туришибдур. Хуллас, бирон камчилик топиш қийин. Уруш тугагач ҳам лашқарда сарқарда бўлиб қолсанғиз бўлар эркан, оқсоқол.

А б д у х а л и л: Йўқ, ҳазрат. Тезроқ бу уруш тугасин-у, яна ҳунармандлар оқсоқоли бўлиб юрай. Қанча навжувон йигитлар кўз ўнгимда нобуд бўлишди. Қайлиқлари тўй ўрнига аза тутишмоқда.

Т е м у р М а л и к: Ҳа, уруш ўз номи билан уруш. Хўжандда аҳвол кун сайин оғирлашмоқда. Ҳимоячилар сафи кундан кун сийраклашиб бормоқда. Ахир, душманинг ўнлаб ҳужумларини қайтардик. Ғаддор мўғуллар ҳар гал қонли из қолдириб, чекинишга мажбур бўлдилар. Яна ёв қароргоҳига ногаҳоний босқинлар ҳам қилмоқдамиз. Буларнинг ҳар бирида юзлаб сара йигитларимиздан ажрадик. Лекин душман ҳамон кучли. Биз ўз кучимиз билан уни яқсон қилолмасак-да, шаҳарни қўлимизда тутиб тура оламиз. Иншоллоҳ, тез кунларда Жалолиддин ёки улуғ султоннинг ўзлари бошчилигидаги катта қўшин етиб келгусидур. Шунда лаънати ёғийни икки томондан исканжага олиб, тор-мор қилиб ташлаймиз.

А б д у х а л и л: Ғалаба муждаси билан кўнглимизни ёритғонинғиз учун ташаккур, ҳазрат. Сизнинг ҳар бир ташрифинғиз йигитларга далда бериб, аларни янада жасурона курашишга ундайди.

Т е м у р М а л и к: Менинг ўзим қўл остимда жанг қилаётғон аскарларга қараб, доимо кўнглимда ифтихор туямен, оқсоқол. Бу кун ҳам мудофаа истеҳкомининг барча жойларида юксак жанговар ҳолатни кўрдим. Гўёким бутун Хўжанд аҳолиси бир жону бир

тан бўлиб, шаҳар мудофааси учун мардона кўкрак ке-
риб турибдур. Кемада оролга ҳам ўтиб кўрдим. Жанг-
ларда бир неча кемага шикаст етгон эркан, уларни
таъмир қилишга шаҳардан кемасоз усталар жўнатдим.
Баҳодирлар учун яна беш-олтита мустаҳкам кема ва
қайиқ ясашиб бермоққа ваъда қилдим.

А р с л о н б е к: Орол йигитлари туну кун тиним
билмай, кемаларда ёв қароргоҳи яқинига сузиб бориб,
душманга қирон солишмоқда. Сайхун ўртасидаги бу
орол Хўжандни ютмоқчи бўлган аждарнинг томоғига
бир тош бўлиб қадалди.

А б д у х а л и л: Дарҳақиқат, орол баҳодирлари
барчамизга ўрнак бўлишмоқда. Халқ ушбу оролни шу
пайтгача Чумчуқорол деб атарди. Лекин энди «Бургут-
лар ороли», деб аташ тўғрироқ бўларди.

Т е м у р М а л и к: Зап муносиб таъриф бердин-
гиз баҳодирларга. Энди, оқсоқол жаноблари, косиб-
лардан тузилган қўшин таъминоти ҳақида сўзласангиз.

А б д у х а л и л: Хазинадан берилаётган ёрдам
туфайли таъминот, умуман, дуруст. Озуқа ва қурол-яроғ
етарли. Косиблар тинимсиз ишлаб, буюрилғонидан ҳам
кўра кўпроқ найза, қилич ва камон ўқлари ясашмоқда.

Т е м у р М а л и к: Шаҳар аҳолисининг аҳвол-
руҳияси қандай?

А б д у х а л и л: Қийинчиликларга қарамай,
аҳолининг руҳи бардам. Барча хўжандликлар Оллоҳдан
душманга ўлим, султон аскарларига галаба тилашмоқ-
да. Аёллар ҳимоячиларга нон-сув ташишмоқда. Ҳатто
болалар душман отган камон ўқларини йиғиб, аскар-
ларга келтириб бермоқда. Тўғри, камбағал косиблар
оилаларида танглик, емишлари деярли қолмагон.

Т е м у р М а л и к: Бутун Хўжанд аҳолиси бир
ёқадан бош чиқариб, қаттол душманга қарши кура-
шаётганда, мудофаачилар оиласининг очликдан азоб-
ланишига йўл қўйиб бўлмайдур. Арслонбек, сен фар-
мон ҳозирла. Шаҳар ҳимоячилари сафида жанг қилаёт-
гон ҳамда қўшин эҳтиёжи учун қурол-яроғ ва кемалар
ясаётгон косиблар оилаларига қўшин омборидан ғалла
тарқатилсин. Ўзинг ҳар бир муҳтож хонадонга ғалла
элтиб берилишини назорат қилгин.

А р с л о н б е к: Бош устига, ҳоким ҳазратлари. Бу
амрингиз учун ёшу қари сизни дуо қилғусидур.

Т е м у р М а л и к: Душман бизни очликдан
таслим бўлишади, деб ўйласа, чучварани хом санабдур.
Орол йигитлари менга дарёда балиқ мўл эрканлигини

айтишди. Тўрлар тўқиттириб, Сайхундан балиқ овлаш-ни йўлга кўюрмиз.

Я с о в у л: Ҳоким ҳазратлари, душман гимирлаб қолди. Мўғуллар ясол тортишмоқда.¹

Т е м у р М а л и к: Демак, ҳужумга ҳозирланишмоқда. Бурғу чалинсин! Ҳар бир жангчи ўз жойини эгалласин.

Бурғу чалинади ва жангчилар камонларига ўқларни жойлаб, шинаклар ёнига бориб туришади.

А р с л о н б е к: Бугун ғаним сони олдингидан ҳам кўпроқ кўринадур. Аларнинг сафи уфққа довуру чўзилиб кетгон.

Т е м у р М а л и к: Олдинги олишувларда шаҳар атрофидаги хандақ мўғуллар ўлиги билан ярим бўларди. Бугун лабигача тўлар эркан-да. Ғаним яқин масофага келди. Ўқ ёғдирилсин! Биринчи галда девортешар асбоблар ёнидаги мўғулларни нишонга олиб отингиз.

А б д у х а л и л: Ҳазрат, мўғуллар ўз сафлари олдида пиёда бандиларни ҳайдаб келишмоқда. Ораларида аёллар ва болалар ҳам бор. Алар «отмангиз», деб фарёд қилишмоқда.

Т е м у р М а л и к: Кўриб турибмен, оқсоқол. Шўрликларга менинг юрагим ачимайдур, деб ўйлайсизми? Агар ўзимизникиларга тегадур, деб отмасак, мўғуллар улар ортидан келиб, қалъани эгаллаб олишадур. Ушбу қабиҳ ишдан ёғийнинг муддаоси аслида шу.

А б д у х а л и л: Эвоҳ, ўз кўлимиз билан мусулмонларга ўқ отяпмиз. Бечоралар икки ўт орасида қолишди. Бизнинг ўқларимиздан қочмоқчи бўлишса, орқада мўғуллар қилич яланғочлаб туришибдур.

Т е м у р М а л и к: Уруш раҳмдилликни кўтармайди, оқсоқол. Нефтли идишлар ўт олдирилиб, девортешар асбоблар устига иргитилсин! Ўзимизникиларга ерга ётиб олишни ишора қилингиз. Қазоси етмагонларини балки кутқариб қолармиз.

А р с л о н б е к: Ёғийнинг олдинги сафлари гангиди, ҳазрат.

Т е м у р М а л и к: Фурсат келди. Осма кўприк туширилиб, отлиқ аскарлар дарвозадан чиқиб ҳужумга ташланишсин.

Дарвоза ғийқиллаб очилиб, от туюқлари дукурлаб, чавандозлар ҳайқариқлар билан ёғийга ҳамла қилишади.

А р с л о н б е к: Жангнинг энг қизгин палласи

¹ Ясол тортмоқ — жанговар сафга тизилмоқ.

етди. Ёғий отлиқларимиз ҳамласига дош беролмай, курол ва қамал асбобларини ташлаб, палапартиш чекинмоқда!

Т е м у р М а л и к: Аммо, эҳтиёт шарт. Йигитлар қувишга берилиб, дарвозадан кўп узоқлашмасинлар. Маккор мўғуллар тузоқ кўйишга устадирлар. Яловларни силкитиб, қайтишга ишора этинг.

Бир оздан сўнг саркарда ҳузурига бир қўлида мўғул туғи ва иккинчи қўлида наमतдан қирқиб ясалган одам шаклини кўтариб Самад келади. Туғни Темур Маликнинг оёғи остига ташлайди.

С а м а д: Ҳазрат, мўғуллар мағлуб бўлиб, тирақайлаб қочишди. Фанимнинг бу туғини ўлжа туширдик.

Т е м у р М а л и к: Баракалло Самадбек, мен сенинг ўз аскарларинг билан мўғулларни қандай чопқилағонинг, фанимнинг девортешар ва тошотар куролларини синдириб ташлағонингни кўриб турдим.

С а м а д: Яна бир гаройиб нарсани қўлга туширдик. Буни қаранг ҳазрат: бу наमतдан ясалган одам шакли. Мўғуллар бунақадан минглаб ясаб, от эгарларига ўрнатишибди. Бизга саноқсиз бўлиб кўринишгон мўғул чавандозларининг кўплари мана шунақа жонсиз наमत одамлар эркан.

Т е м у р М а л и к: Оббо, лаънати мўғул-эй, шу йўл билан бизнинг кўнглимизга даҳшат солмоқчи бўлибдур-да! Ҳатто ўзим ҳам аларнинг ҳийласига тушунмай, фанимга катта мадад келибдур, деган хаёлга борибмен. Ёвнинг яна бир макри фош этилди. Қалъани куч билан ололмагач, макру ҳийлага зўр беришяпти аблаҳлар. *(Самадга)* Барча жасоратларинг учун бугундан бошлаб юзбоши бўлурсен, йигит. Юз аскарни жангга бошлаб бормоғингга инонурмен.

С а м а д: Ташаккур, ҳазрат. Сиздек улуғ саркардага оддий навкар бўлиш доғи йигит киши учун катта шарафдур.

Дарвоза тарафдан бир қўлида найча қилиб ўралган қоғоз, иккинчи қўлида туғун кўтариб ясовул келади.

Я с о в у л: Ҳазрат, Сақту нўённинг чопари оқ ялов кўтариб дарвозага яқин келиб, дарвозабонга нўённинг сизга ёзилгон мактуби ва совғаларини бериб кетмиш.

Т е м у р М а л и к: Совға?.. Мактуб?.. Баттол мўғул не сабабдан бизга мактуб юборди эркан? Қани ўқичи...

Я с о в у л: *(Мактубни очиб, ўқийди)* Хўжанд ҳоки-

ми Темур Маликка туманбоши Сақту нўёндан махфий мактуб... (*ўқийшдан тўхтайди*).

Т е м у р М а л и к: Менинг ўз саркардаларимдан яширадурғон сирим йўқ, ўқийвер.

Я с о в у л: (*ўқийди*) Темур Малик, сенинг баҳодир саркарда эрканлигинг Чингизхоннинг ўзига маълум бўлди. Улуғ хоқон менга нома йўллаб, агар Темур Малик бизнинг хизматга ўтишни лозим кўрса ва шаҳарни таслим қилса, мен унга нўёнлик мартабасини бериб, ўн минг аскарга бош қилиб қўюрмен, деди.

Т е м у р М а л и к: Илоннинг ёғини ялаган Чингиздан бошқа қандай гап кутиш мумкин эрди?

Я с о в у л: (*ўқийди*) Сен хоразмшоҳга шунча йил хизмат қилиб нимага етишдинг? Сени таҳқирлаб, кичик бир вилоятга ҳоким қилиб қўйди. Чингизхон томонга ўтсанг, сен Хўжандга ўхшағон қирқта шаҳарга ҳоким бўлурсен. Аъён ва саркардаларингнинг ҳам гуноҳи кечириладур.

Т е м у р М а л и к: Оббо, аблаҳ-эй, қачондан бери ўз ватанини ҳимоя қилғонлар гуноҳқор саналадурғон бўлди?

Я с о в у л: (*ўқийди*) Бизга қаршилиқ кўрсатғонингдан бирон фойда бўлмайдур. Бекорга одамлар қирилиб, шаҳар вайрон этилур. Хоразмшоҳнинг ўн-ўн беш қалъаси аллақачон ер билан яксон қилинди. Чингизхоннинг ўзи шу кунларда катта қўшин билан Бухорони қамал қилмоқда. Хоразмшоҳ жонини қутқариш учун Мовароуннаҳрни ўз ҳолига ташлаб қочган. Аҳмоқ султон саросимада шу қадар бошини йўқотиб қўйғон-ки, ҳатто ўз ўғли Жалолиддинга қўшинга бошчилик қилишга ижозат этмаяпти. Темур Малик, шуни билки, сен бир ўзинг олти-етти минг аскаринг билан ҳеч нарсага эришолмайсен. Барибир султондан ҳеч қанақа мадад этиб келмайдур.

Т е м у р М а л и к: Бўлди, бас! Бу ифлос мактубга мен фақат ўткир қилич билан жавоб берурмен. Хўжандликлар ёвга бош эгмайдур. Ёшу қари бир жону бир тан бўлиб жанг қилурмиз. Зафар бизга ёр бўлса, манфур ёвни юртимиз тупроғидан қувиб юборурмиз. Мағлуб бўлсак ҳам, сўнги томчи қонимиз қолгунча курашиб, ёруғ юз билан шу тупроққа бош қўямиз. (*Ясоавулга*) Бизни сотиб олиш учун юборган матоҳларини девор тепасидан ташқарига улоқтиринглар. Ёвнинг қайсидир халқларни талаб, ўғирлаб олган буюмларига биз муҳтож эмасмиз.

Ясовул тугунни элтиб, девор тепасидан настга улоқтиради.

Т е м у р М а л и к: Мудофаани бир дам ҳам бўшаштирмайлик, азизлар. Ёғийнинг улуғ султон ҳақидаги гаплари қип-қизил бўҳтондур. Онҳазрат ва шаҳзода Жалолиддин ҳозир Чингизга қарши кураш билан банд бўлганлари сабабли, бизга ёрдам юбормаётгон бўлсалар керак. Лекин ишончим комилки, султон бизни мададсиз қолдирмайди. Чингиз ваъда қилгон бойлик ва амалдан кўра, бизга Хўжанднинг бир сиқим тупроғи азиз. Руҳни туширмай, жанг қилайлик. Бизнинг вазифамиз шаҳарни қўлда сақлаш ва душманга мумкин қадар кўпроқ талофат етказишдир. Энди ҳар ким ўз ўрнига борсин. Жангчиларнинг руҳини кўтаринглар, аларга ўрнак бўлинглар. Навбатдаги олишувга тайёр бўлиб турайлик.

Арслонбек ва Абдуҳалил кетишади. Шодмулк ва канизаклари кўринади. Шодмулк Темур Малик олдига келади, канизаклар нарироқда қолишади. Ясовул тавзим қилиб узоқлашади.

Т е м у р М а л и к: Бу ерга нега келдингиз, хоним? Хатарли жой-ку бу ер! Қўрмаясизми, ҳамма жойда мўғул ўқлари сочилиб ётибди.

Ш о д м у л к: Бугун ҳадеганда ўрдага қайтавермагонингиз учун роса хавотирландим. Суриштирсам, ўшбу дарвоза ёнида дейишди. Келғоним яхши бўлди. Мўғул нўёнининг мактубини эшитдим. Сиз анинг гапларига сира ишонманг. Мўғул нўёни фириб-найранг ишлатиб, сизни банди қилмоқчи.

Т е м у р М а л и к: Сиз мени шу уйдирма гапларга лаққа тушади, деб ўйладингизми? Ҳатто, Чингизнинг таклифи рост бўлғонида ҳам бугун бергон жавобимдан ўзга жавоб ола билурми?

Ш о д м у л к: Узр, ҳазратим. Мен ўйламай гапирибмен.

Т е м у р М а л и к: Азизим, Оллоҳ буюргони бўладур. Кўксимизга шу Ватанга муҳаббатни жойлағон Оллоҳ орамизда хиёнаткорлар пайдо бўлишидан асра син. Энди боринг. Ўғлимдан бохабар бўлинг! Узларингизни асраб, доимо эҳтиёт бўлиб юринглар.

Ш о д м у л к: Ҳалаба сизга ёр бўлсин!

Т е м у р М а л и к: Айтғонингиз келсин, жоним. Ҳалаба ҳозир ҳар бир жонзотнинггина эмас, Хўжанддаги ҳар бир гиштнинг, Сайхундаги сувларнинг, боғлардаги дарахту гиёҳларнинг ҳам тилагидир.

Тўртинчи қисм

Ўнинчи кўриниш

Сарой ортидаги боғ. Самад ва Жамила суҳбатлашиб турибдилар.

Ж а м и л а: Ҳеч ўзингизни аямайсиз. Келинг, ярангизни бошқатдан ювиб, малҳам суриб боғлай.

С а м а д: Ҳозир фурсат йўқ, бошқа кун боғлайсиз. Юзбоши бўлгач, менга ҳам жавобгарлик ошди. Мўғуллар хуружи тинмаяпти. Туну кун ҳушёр туриш керак.

Ж а м и л а: Қачон бу қамал тугайди? Мўғуллар шаҳарга кирмаса, деб кўрқамен. Алар сув ўрнига қон ичади, дейишади-ку.

С а м а д: Ҳоқим ҳазратлари омон эркан, мўғуллар Хўжандни ололмайду. Бутун аҳолини душманга қарши оёққа турғаздилар. Шаҳар атрофидаги хандақ ёғийларнинг ўлигига тўлди.

Ж а м и л а: Илоҳим, алар битта қолмай қирилиб битсинлар. Яна олдинги осойишта кунлар келсин.

С а м а д: Яқин қолди, жоним. Биз ёғийга катта талофат етказдик. Султондан бир оз ёрдам келса бўлгани. Мўғулни қириб, қолган-қутганини Сайхунга чўктирамиз. Бутун юртда шодиёна бўладур ўшанда. Биз ҳам тўйимизни қиламиз.

Ж а м и л а: Бўлмаса-чи, ҳоқим ҳазратларини совчи қилиб узатсангиз, отам рози бўладур. Ул ҳазратнинг ўзи сизга юзбошилик мансабини бердилар. Йўқ демаслар.

С а м а д: Албатта, ҳозир ҳоқим ҳазратларининг бутун фикри-зикри душманни мағлуб этмоқ билан банд. Ғалабадан кейин ўзлари тўйимизга бош бўладурлар. Ул ҳазрат бағри кенг инсон.

Ж а м и л а: Кимлардир келяпти бу ёққа. Юринг, бу ердан кетайлик.

Кетишади. Шамсиддин ва Девонбеги келиб, у ёқ бу ёққа қарашади. Сўнгра Қамчибек ва Арслонбек келишади.

Ш а м с и д д и н: Арслонбек, сени бир маслаҳатли иш учун чақирдик бу хилватга. Ўзинг кўряпсен, мўғулларни енголмаймиз. Султондан ёрдам келмайду. Эрта-индин Хўжанд қулайди.

Қ а м ч и б е к: Темур Малик-ку ўлимдан кўрқмайду. Лекин биз ширин жонимизни асраб қолиш ҳақида

ўйлашимиз керак. Жон хатарда қолғонда Хоразмшоҳга садоқат сақлашнинг не кераги бор?

А р с л о н б е к: Тушунмаяпмен сўзларингизга, ойдинроқ қилиб гапиринглар.

Ш а м с и д д и н: Гапнинг пўсткалласини айтғонда биз — Қамчибек, девонбеги ва мен маслаҳатлашиб шунга қарор қилдик: «Вақт борида ақл билан иш тутиб, мўғуллар томонга ўтайлик». Ўйлайменки, сен ҳам бизга қўшиласен.

А р с л о н б е к: Эсларинг борми? Ахир бу султон ҳазратлари ва ҳоким жанобларига хиёнат-ку!

Ш а м с и д д и н: Э, Темур Маликда ақл борми? Шундоқ совға-саломларни олмади. Нўён бўлиб, оқ ўтовда ўтиришга кўнмади-я. Уни деб биз ҳам жувонмарг бўлишимиз керакми? Мўғуллар шаҳарга бостириб кирса, бир кишини ҳам тирик қўймайдур.

Қ а м ч и б е к: Ҳа, вақт борида ўйлаш керак. Сақту нўёнга вакил юбориб, айтайлик: Биз фалон-фалон кишилар хоқон томонга ўтиб хизмат қилмоқчимиз.

Д е в о н б е г и: Дарвозаларни очиб берурмиз. Ҳар не амр бўлса, бажо келтирурмиз. Фақат бизни омон қолдирсангиз бас.

А р с л о н б е к: Сизлар алаҳсираяпсизлар. Бу фикрингиздан қайтинглар. Эрта-индин султон ё Жалолиддин ёрдамга келаду. Ғалабага оз вақт қолди. Сизлар хоинлик қилиб, бутун ишни барбод қиласизлар.

Қ а м ч и б е к: *(хохолаб кулиб юборади).* Арслонбек, биз сени синаб кўрмоқчи эрдик. Сен бўлсанг «булар чинакамига хиёнат йўлига киришгон», — деб ўйлабсен.

А р с л о н б е к: Хайрият, мен борай. Иш кўп, бу кеча-кундуз қалъада навбатчимен.

У кетаётганида Қамчибек орқасидан ханжар уради. Арслонбек «Оҳ, номард, сотқин!» деб йиқилади. Девонбегги кўрққанидан бақириб юборади.

Ш а м с и д д и н: Девонбеги, намунча хотиндек чинқирасиз?

Қамчибек ханжарини Арслонбекнинг кийимига тоза-лаб, қинига тикади.

Қ а м ч и б е к: Бу аблаҳга сиримизни очғонимиз хато бўлди. Яхшиям гумдон қилдик. Темур Малик сезиб қолмаса, гўрга эрди!

Д е в о н б е г и: Сезса ёмон бўладур. Тездан қочиш керак.

Ш а м с и д д и н: Хотиржам бўлинглар. Қамчибек, унинг жасадини шолга ўраб, навкарлар билан қалъа

девори ёнига олиб бор. Бир-икки ишончли аскарга уқтир. «Мўғуллар ҳужуми пайтида довиюрак саркардамиз Арслонбек шаҳид бўлди», — деб айтсинлар. Кейин Темур Маликка келтириб берасиз жасадини. Иzzат-икром билан кўмсин ўзининг севимли мингбошисини.

Қ а м ч и б е к: Дуруст, аммо биз ҳам ишни тезлаштиришимиз керак. Аскарлардан бирортаси Темурга чақиши мумкин. Унда тамом бўлди, деяверинг.

Ш а м с и д д и н: Шош дарвозасининг дарвозабонига ўқ тегиб ўлгач, ўрнига ўз одамимизни қўйдик. Эртага тонг маҳали шу дарвозани мўғулларга очиб берурмиз. Бугун камон ўқига хат ўраб, Сақту нўён қароргоҳи томон отурмиз. Токим, алар ҳужумга шай бўлиб турсинлар.

Д е в о н б е г и: Хатда ўзимизнинг қаерда туришимизни ҳам ёзайлик. Яна мўғул аскарлари танимасдан чопиб ташламасинлар.

Қ а м ч и б е к: Ғам еманг, девонбеги. Эртага дарвозани очиб бериб, ўша заҳоти мўғуллар томонга қочиб ўтурмиз. Шаҳарда қиргин бўлаётғонида биз беҳатар жойда — нўённинг оқ ўтовида қимиз ичиб ўтиргон бўламиз.

Ш а м с и д д и н: Мен саройда қолурмен. Хазинани, саройни бус-бутун ҳолида Сақтуга топширамен. Мўғуллар кўчманчи эл. Бир жойда ўтроқ турмайдурлар. Биронта ноибни қолдириб, ўзлари бошқа вилоятлар томон кетурлар. Яна ҳамма ишларни ўз қўлимизга оламиз. Яна шаҳар бизники бўладур.

Қ а м ч и б е к: Ҳа, Хўжанднинг тақдири ҳал бўлди. Темур Маликнинг баҳодирлигию, хўжандликларнинг қаҳрамонлиги ҳам шаҳарни сақлаб қололмайду!

Ўн биринчи кўриниш

Темур Малик тахтда ўйчан ва ғамгин қиёфада ўтирибди. Қўлларини қарс уради. Ясовул кириб таъзим қилади.

Я с о в у л: Амрингизга мунтазирмен, ҳазратим.

Т е м у р М а л и к: Туни билан бир шубҳа миямни пармаламоқда. Кеча дафн қилаётғонимизда Арслонбекнинг жасадини ўзим кўздан кечириб чиқдим. Зарба орқадан урилгон. Арслонбекдек довиюрак саркарда кўкрагидан яраланиб ҳалок бўлғонида менда ҳеч қанақа шубҳа уйғонмасди. Бу жумбоқни ойдинлаштирмасам, кўнглим жойига тушмаяпти ҳеч. Сен ҳозирок

бориб, кеча мўғуллар билан тўқнашув юз бергон жойда тургон сарбозларни менинг олдимга бошлаб кел. Шахсан ўзим сўроқ қилиб, бу машъум воқеа қай тарзда юз бергонини билиб олмоқчимен. Бу ишда хиёнаткор кимсаларнинг қўли бўлмасин тагин.

Я с о в у л: Бош устига *(таъзим қилиб чиқади)*.

Т е м у р М а л и к: Эҳ, Арслонбек каби жасур саркардамиздан ажрагонимиз биз учун ғоят оғир йўқотиш бўлди. Шаҳид бўлгон барча биродарларимиз учун ғанимдан қасос олиш умидигина бундоқ қайғули дамларда маҳзун кўнглимизга тасалли берадур. Қани энди шу дамда лоақал беш минг отлиқ аскар ёрдамга етиб келса... *(ҳаяжонланиб кетади)*. Биз бир дақиқа ҳам ҳаялламай, қалъадан чиқиб шердек ташланардик ёғийга! Мўғулларни тўзгитиб ташлардик *(маъюсланади)*. Учинчи ой ўтмоқда! Аммо, ҳануз ёрдамдан дарак йўқ. Гўёким султон бизни тамом унутгандай. Урушнинг энг бошиданок, Хоразмшоҳ хато йўл тутди. Ҳа, султон Чингизни мутлақо менсимас, ўзига муносиб рақиб деб ҳисобламас эрди. Агар Хоразмшоҳ бор лашкарини йиғиб, марказга Жалолиддинни, ўнг қанотга жасур саркарда Инолчиқни ва сўл қанотга мени бош қилиб, ёғийга қарши жангга ташлағонида биз ғалаба гавҳарини қўлга киритиб, уни Хоразмшоҳ тожигга тақиб қўймоққа қодир эдик-ку!

Ҳаяжонланган ясовул югуриб киради.

Т е м у р М а л и к: Нега бир пасда қайтиб келдинг? Сарбозлар қани?

Я с о в у л: Фалокат... ҳоким ҳазратлари, фалокат!..

Т е м у р М а л и к: Не бўлди?!... Гапирсанг-чи!

Я с о в у л: Мўғуллар Шош дарвозасидан шаҳарга киришибдур!

Т е м у р М а л и к: *(сакраб туриб)* Не деяпсен? Наҳот! Қанот чиқариб учмаса, ҳеч бир ёв ўтолмайдургон Шош дарвозадан-а?!..

Бир неча аскар билан бирга яраланган Самад кириб келади.

С а м а д: Хиёнат, ҳоким ҳазратлари, даҳшатли хиёнат содир бўлди! Қамчибек ва девонбеги бир неча сотқинлар билан дарвозани очишди. «Ҳоким номидан мўғулга элчи бўлиб кетаётирмиз», — деб қоровулларни алдашди. Ҳозир тургон мўғуллар тўғонни бузган сувдек кириб келишди. Бизникилар чекинишяпти. Мен ўз сарбозларим билан сизни ҳимоя қилиш учун югурдим. Мўғуллар сарой томон елиб келишмоқда.

Т е м у р М а л и к: *(инграб)* Оҳ, хоинлар!

Арслонбекнинг сирли ўлими сабаби менга энди аён бўлди!

Шамсиддин ҳовлиқиб кириб келади.

Ш а м с и д д и н: Ҳоқим ҳазратлари, мўғуллар сарой олдига келишди. Мен бу саройнинг бор яширин тешигини билурмен. Юринг, сизни бехатар бир жойга яшириб қўяй. Сизни асрамоқ керак, саркарда. Ана келишяпти!

Т е м у р М а л и к: Йўқ, шу энг фожиали дамда ҳам курашни тўхтамаймиз. Аҳдимиз — сўнгги нафасгача олишиш!

Темур Малик қиличини суғуради. Самад, ясовул ва аскарлар ҳам қиличларини яланғочлаб, мудофаага ҳозирланишади. Шамсиддин секин ғойиб бўлади. Саройга бир нечта камон ўқи ва найза келиб тушади. Улар қалқон билан ҳимояланишади. Мўғул мингбошиси Мукажек ва бир неча қуролланган мўғул аскарлари пайдо бўлишади.

М у к а ж е к: Қалайсан энди, Темур Малик?! Сенга ҳам бас келса бўлар эркан-ку! Лашкарларинг яксон қилинмоқда. Мен — мингбоши Мукажек. (*Мамнун хохолайди*) Аммо бугундан бошлаб, ўзимни туманбоши ҳисобласам бўладур. Чунки, улуғ хоқон қоплон овлағон овчини тақдирламасдан қўймайдурлар. Омон қолишни истасанг, қиличингни ташлаб таслим бўл ва Сақту нўён олдига бош эгиб боргин. Улуғ хоқондан сени тириклай ушлаш ҳақида фармон келғон. Қаршилик кўрсатишни ўйламай қўя қол. Саройингни менинг аскарларим занжирдек ўраб олишган.

Т е м у р М а л и к: Яраланган қоплон соғидан ҳам ғазаблироқ бўлишини унутдингми, босқинчи?..

М у к а ж е к: Ташланинг, ҳаммасини қириб, Темур Маликни тириклай ушланглар!

Темур Малик, унинг изидан Самад, ясовул ва аскарлар мўғулларга ташланишади. Қисқа олишувдан сўнг мўғуллар чекинишади. Саҳна қоронғилашади. Саҳна ортида ҳам олишув давом этади. Саҳна ёришганда, Темур Малик, ясовул ва бир неча аскар қиличлари учини настига осилтириб, ҳансираб нафас олиб кириб келишади.

Т е м у р М а л и к: (*ғамгин*) Мўғул чекинди, аммо Самаддан ажрадик. Менга келган балога кўксини қалқон қилиб, ҳалок бўлди. Афсус, ёш кетди. Мен келажакда у ажойиб саркарда бўлиб етишар, деб умид қилгондим. Тақдир насиб этмағон эркан.

Я с о в у л: Лекин у бир баҳодир жангчи сифатида ўз бурчини охиригача бажариб, шараф билан ўлди.

Т е м у р М а л и к: Бўшашмасдан яна олишувга тайёрланинглар. Ҳализамон мўғул яна катта куч билан ёпириладур. (*Уз-ўзига*) Шу бир-икки лаҳзада кечикмай бир қарорга келмоқ зарур.

Шамсиддин яна киради.

Ш а м с и д д и н: Ҳоқим жаноблари, от туёқларининг дупурлаши эшитиляпти. Мўғуллар яна келишур. Яширинадурғон жой ҳозир.

Т е м у р М а л и к: Шу дамда ўз жонимизни қўриб, яшириниш номардликдир. Ҳатто Хўжанд қўлдан кетса ҳамки, биз курашни давом эттирурмиз! Қолғон кучлар билан оролга ўтамиз. Ҳозирнинг ўзида мингдан ортиқ сарбоз бор у ерда. (*Аскарларга*) Юринглар, пала-партиш чекинаётғон қўшинни тўплаб, оролга ўтурмиз. Ҳаммага етказинглар: дарё томон силжисинлар. (*Шамсиддинга*) Юр, сен ҳам.

Ш а м с и д д и н: Умримнинг энг яхши даври шу саройда ўтди. Мўғул билан олишиб, шу сарой остонасида жон берурмен!

Шамсиддин шахд билан қиличини қинидан суғуради. Темур Малик унинг ҳолатини тушунгандек индамайди, ясовул ва сарбозлар билан чиқиб кетади. Шамсиддин бир ўзи қолади. Темур Малик ва сарбозлар кетган томондан «ур, чоп мўғулни» деган овоз ва ҳайқиреқлар, қилич-қалқонларнинг жаранг-журунги эшитилади.

Ш а м с и д д и н: Оролга ўтиб бўпсан! Мўғуллар барча йўллари тўсишғон. Минг баҳодир бўлғонинг билан мўғул ҳалқасидан тирик ўтиб кетолмайсен. Атанг, сени ўзим Сақту нўёнга тутиб бермоқчи эрдим, аммо ҳийлага учмадинг. Ҳай майли, менда Сақтунинг кўнглига мос бошқа совға ҳам бор.

Ичкарига кириб, чодра ёпинган, йиғлаётган Жамила-ни олиб чиқади.

Ш а м с и д д и н: Жим бўл, ўлди-кетди-да, ўша Самад деган бир таги паст.

Сақту нўён бир неча мўғул аскари билан кириб келади.

Ш а м с и д д и н: Сақту нўён — Хўжанднинг буюк фотиҳи! Биз сизни кўзимиз тўрт бўлиб кутдик. Дарвозаларни очиб беришда менинг ҳам хизматим бор. Хўжанд соҳибжамоли сизникидур (*қизининг юзидан чодрани олади*).

С а қ т у: Совғанг чакки эрмас. Бу қиз энди менинг оқ ўтовимда яшайдур.

Ш а м с и д д и н: Таъзим қил, қизим. Бахтинг бор эркан, шундоқ фотиҳга ёр бўлдинг!

Ж а м и л а: Оҳ, бундан кўра ўлғоним яхши... Суйганимни ўлдиргон босқинчига хотин бўлмаймен...

Ш а м с и д д и н: Овозингни ўчир, эсипаст. Улуғ нўёнга чўри бўлиш ҳам сен учун катта бир шараф.

Ж а м и л а: Йўқ, бу қисматдан кўра ўлим минг марта яхши.

С а қ т у: Мен Хўжандни забт қилдим. Шаҳардан гўзалларни истаганимча олурмен. Бу қиз ноз қияпти. Менинг ўтовимга боришдан бош тортар эркан, отнинг думига боғлаб судранглар.

Мўғул аскарлари Жамилани судраб олиб кетади.

Ж а м и л а: *(ийғлаб)* Оҳ, қўйвор, йиртқиш...

Ш а м с и д д и н: Шафқат қилинг... улуғ нўён, шафқат!..

Шамсиддин Сақтунинг оёғи тагига йиқилади. Сақту унга эътибор бермай, бориб тахтага ўтиради. Мўғул аскарлари Шамсиддиннинг сувсар телпаги ва заррин чопонини ечиб олади. Шамсиддин ерга ётиб, хўнграб йиғлайди. Сақтунинг ишораси билан аскар уни судраб, саройдан чиқариб ташлайди.

С а қ т у: Ўтмиш сафарларда қанча қалъаларни забт этдим. Аммо Хўжанддек бўйсунмас қалъа ва Темур Маликдек баттол саркардани кўрмагон эрдим. Неча минг аскаримни қириб ташлади. Хайриятки, хиёнат ёрдамида бўлса ҳам шаҳарни ишғол этдим. Туманим кўп талофат кўрғон бўлса доғи, Темур Малик янглиғ баҳодир саркардани мағлуб этгоним хоқон олдида ҳам обрўйимни ошириб юборғуси.

(Ҳарсиллаб, Мукажек кириб келади.)

Хўш, Мукажек, Темур Малик қўлга олиндими?

М у к а ж е к: Иложи бўлмади, улуғ нўён. Темур Малик омон қолгон аскарларини тўплаб, дарё ўртасидаги оролга ўтди. Биз унинг йўлини тўсдик, лекин хўжандликлар ёриб ўтишга муваффақ бўлишди.

С а қ т у: Эҳ лапашанглар, ниҳоят, «Турон қоплони қўлга тушди!», — деб улуғ ҳоқонга фатҳнома юбормоқчи эдим-а. Энди оролдан қандоқ ушлаймиз уни?

М у к а ж е к: Хўжандни олдик, орол Хўжандсиз ўн кун ҳам туролмас. Тўғон солиб, Сайхуннинг сувига кўмиб юборамиз оролни!

С а қ т у: Ҳа, шундай фармон бер. Ҳозироқ асирларни ҳайдаб, елкаларида тош ташиттириб, дарёга тўғон

солишга бошлашсин. Темур Маликни йўқотиш учун керак бўлса, дарёни ҳам бўғамен! Токи у тирик эркан, мен хотиржам бўлолмаймен.

М у к а ж е к: Бори амрингиз бажо келтирилур, улуг нўён.

С а қ т у: Хўш, ҳарам жононларининг ҳам ҳисобини олдингми?

М у к а ж е к: Темур Маликнинг хотини ўзини сарой томидан ташлаб ўлди. Унинг аёни ҳарамидаги барча паризодларни сизнинг ўтовингизга элтдик.

С а қ т у: Эҳ, Темур Маликдан бу йўл билан ҳам ўч ололмас эрканман-да. Хўжандни бир ҳамлада ололмагоним хоқон олдида обрўйимни туширди. Бунга Темур Малик сабабчи эрди. Хотини тирик қўлга тушса, чўри қилиб, бор аламимни олмоқчийдим.

М у к а ж е к: Нўён ҳазратлари, сиз ўчингизни қониб-қониб олурсиз. Ул баттолнинг олти яшар ўглини топиб олдик.

С а қ т у: Бундоқ дегин!.. Бундай ўлжа учун сенга бир минг олтин мукофот! Буюр, унинг юрагини суғуриб олишсин. Токим шервачча шер бўлолмасин. Отаси бизга шунча қирон солғони етарли. *(Мукажеч тазим билан чиқиб кетгач)* Оҳ, душманнинг гўдагидан ҳам ўч олиш қандай лаззатли-я!

Ўн иккинчи кўришиш

Гира-шира тонготар пайт. Сайхун ўртасидаги оролнинг бир қисми кўришиб турибди. Нарироқда дарё сатҳи ялтирамоқда. Қирғоқда усти ёпилган ва ён томонларида ўқ отиш учун тўйнуқлар қилинган бир неча кема кўзга ташланади. Оролдаги бута ва қамишлар орасида бир неча чодирлар тикилган. Дарё томондан қиёфалари ҳорғин, уст-бошлари ҳўл ва бағзилари ярадор бўлган сарбозлар келиб, орол ичкарасига ўтишмоқда. Кемадан тушган Темур Малик навкарлар қуршовида кириб келади. Абдухалил чодирдан чиқиб, унга пешвоз боради.

А б д у х а л и л: Хўш кўрдик, саркарда ҳазратлари. Яна яраланибсиз-ку! Ўзингизни аямаяпсиз ҳеч. Саркарда ўзини бекорга ўтга-чўққа урмаслиги керак, дердингиз. Аммо шу кунларда нуқул олдинги сафда туриб жанг қилмоқдасиз.

Т е м у р М а л и к: Интиқом ҳисси менга ҳеч тинчлик бермаяпти, оқсоқол. Хўжандни ҳимоя қилиб қўлда сақлаб қололмагоним учун ўзимни гуноҳкор ҳис этадурмен. Хоинлар жирканч бир жиноят қилдилар. Нега

бу фитнани олдинроқ фош этиб, аларнинг бошини олмадим? Бу машъум фожиа юз бермасмиди ўшанда?

А б д у х а л и л: Разил хоинлар номига абадул-абад лаънат тамғаси босилур.

Т е м у р М а л и к: Аммо менга ғалаба керак, оқсоқол, ғалаба! Ғалаба шаробига беҳад ташнамен. Уни душманнинг темир панжасидан қатрама қатра юлиб олай дейман. Ватаним тупроғи ёт лашкар оёғи остида топталаётғони менинг дилимни садпора қилмоқда. Ҳали бу лаънати босқинчилар менинг шамширим зарбини кўп татиғуси.

А б д у х а л и л: Шу оғир бир вазиятда тушкунликка тушмай, балки ғалабадан умидвор бўлиб, қонхўр ёвдан интиқом олаётғонингизнинг ўзи ибратли бир жасоратдур. Неча бор мўғуллар ҳар иккала қирғоқдан қора булутлар каби бу оролга ёпирилишди. Аммо ҳар гал қиличингиз тиғи яшин мисоли аларни тилкалаб ташлади. Фанимнинг дарёга солаётгон тўғонини бузиб ташладингиз. Ёв қароргоҳига ногоҳоний босқинлар қилиб, қанчалаб юртдошларимизни тутқунликдан халос этдингиз. Ҳар бир навқарингиз шижоат ва жасоратда сиздан ўрнак олишга интилоқда.

Т е м у р М а л и к: Аммо, эвоҳ, пировард мақсадимиз биздан тобора узоқлашиб бормоқда (*шаҳар томонга қараб*). Фаним кунба кун қутурмоқда. Аламларига чидолмай, Хўжандга ўт қўйишди-я, малъунлар. Қанча бугуноҳ одамларни қирганлари етмагандай, иморатларни ҳам йўқотишяпти. Ҳа, бу ёв — гоят манфур ёв.

Ўғлим ва хотинимнинг ҳоли не кечдийкин? Наҳот олов орасида бўлсалар ҳозир. Азизларим, сизларга ёрдам беришга нақадар ожизмен. Саркардалик бурчимни бажариб, қўшинни оролга кўчирдим. Лекин сизларни қутқаролмадим. Банди бўлдингизларми? Ё мўғул болтаси чопиб ташладими? Охирги дамда ҳам менинг номимни айтиб, ёрдам сўрагондирсизлар. Мен эса... (*бир муддат жим бўлиб қолади, сўнгга сарбозларига қарата*) Мўғуллар шаҳарга ўт қўйиш ва ўлжа талаш билан банд. Энди ҳар кеча бир неча бор кемаларга тушиб, ёв қароргоҳига ҳамла қиламиз. Токи биз тирик эрканмиз, Хўжандда босқинчиларга бир кун ҳам татимасин. Қутлуғ курашда ҳалок бўлгон дўстларимизни шу оролга дафн этурмиз. Улар она Сайхуннинг шовуллашини эшитиб, тинч ухласинлар. Йиллар ўтар, жанг суронлари ҳам тинар. Уларнинг қабрлари устида ўт-ўланлар униб-ўсар. Ўша замонда ҳам Хўжанд ва Сайхун бизники

бўлиб қолажак. Бу беаёв жангда тўкилган қонимиз бе-
корга кетмайдур.

Я с о в у л: (*дарё тарафдан келиб*) Ҳоким ҳазратла-
ри, султон Жалолиддиндан чопар келибдур.

Т е м у р М а л и к: Жалолиддин султон бўлмиш?!
Ундан чопар! Қани у? Мўғуллар орасидан қандоқ ўтиб-
дур? Хайрият, бизни буткул унутиб юборишмағон эр-
кан.

Я с о в у л: Тунда сарбозлар қуйи тарафга кемада
сузиб, қишлоқларга чиқиб, озуқа тўплаётгонларида чо-
парга йўлиқишибдур. «Султон ҳузуридан келдим», де-
ган эркан, кемага солиб олишибдур. Ана бошлаб ке-
лишмоқда.

Чопар келиб таъзим қилади.

Ч о п а р: Улуғ саркарда, Оллоҳга минг қатла
шукурки, яъжуж-маъжужлар орасидан соғ-саломат ўтиб,
улуғ султон Жалолиддин Мангуберди ҳазратларининг
дуойи саломлари ва муборак мактубларини сиз жаноб-
га етказмоққа мушарраф бўлдим.

Т е м у р М а л и к: (*чопар узатган мактубни
олиб*) Жалолиддиннинг муҳрини танидим. Нега бизга
мадад келмағони сабаби унда битилгондур, балким. (*ясо-
вулга*) Ма, ўқи тезроқ, сабрим тугаб қолди.

Я с о в у л: (*хатни ўқийди*) «Хўжанд вилояти ҳоки-
ми саркарда Темур Маликка султон Жалолиддин Ман-
губерди сўзимиз!

Муҳтарам саркарда, Хўжанд қўлдан кетгон бўлса-
да, сизнинг дарё ўртасидаги оролга ўтиб, ёв билан
баҳодирларча олишаётгонингиз хабаридан биз воқиф
бўлдик. Минг афсуски, падари бузрукворимиз салтанат
бошига катта хатар тушгон шу дамда қатъиятсизлик
қилдилар. Ёвга қарши бор қўшинни жамлаш у ёқда
турсин, ҳатто мардларча олишаётгон қалъалар, жумла-
дан, қаҳрамон Хўжанд қалъасига ҳам мадад кучлар
юбормадилар. Тенгсиз жангда ўнлаб қалъаларимиз кула-
ди. Мовароуннаҳр — Сайхун ва Жайхун ўртасидаги куни
кеча гуллаб яшнаган ўлка бугун мўғул отларининг туёғи
остида топталмоқда...»

Т е м у р М а л и к: Ҳайҳот... Сайхун ўртасидаги
шу кафтдек орол Мовароуннаҳрда ёв эгалламағон яго-
на жой бўлиб қолибдур.

А б д у х а л и л: Бухоро ва Самарқанд ҳам яксон
қилинибдур. Нақадар мудҳиш хабар. Ахир, у шаҳарлар-
да ўн минглаб сараланган қўшин бор эди-ку! Биз
Хўжанд дарвозаларини очиб бергон хоинларнинг гўри-

га гишт қалаётгандик. Энг биринчи хиёнаткор султоннинг ўзи эркан-ку.

Т е м у р М а л и к: Бу хабардан кўра кўксимга ханжар санчилғони афзал эрди. Ўқи, юрагимни тилкалашда давом эт!

Я с о в у л: (ўқийди) «Ҳоят кеч бўлса-да, қиблагҳим кўшинга бошчилик қилишни менга топширдилар. Саркарда, афсус-надомат чекиш билан Мовароуннахрни озод этиб бўлмаслигини мен биламен. Хоразм ва Хуросон ҳали ўз қўлимизда. Мен кечикиб бўлса-да, Самарқанд машваратида султон томонидан рад қилинғон, аслида эса ғоят тўғри бўлғон режани амалга оширишга киришдим. Ҳазна, Ҳирот ва Марвдаги кўшинларни тўплاديم. Энди Гурганча ўтиб, амирларни бирлашишга чақирмоқчимен. Тўпланғон кўшин билан Мовароуннахрга юриш қилурмиз.

Сиз ўзингиз ҳам яхши англағондирсиз, саркарда. Чингизхондек ганимга қарши тарқоқ ҳолда курашиб, энгиш мумкин эрмасдур. Сизга таклифим шундай: сарбозларингиз билан кемаларга тушиб, Сайхун суви орқали Қизилқумга, ундан Хоразмга келсангиз ва кучларни бирлаштирсак. Сиздек довюрак саркарданинг кўшинда пайдо бўлиши аскарларнинг руҳини кўтарадур. Кураш тажрибаларингизни бошқа лашкарбошиларга ҳам ўргатурсиз. Оллоҳ тез орада дийдор кўришмоқ ва биргаликда ёвга қарши кураш оловини ёқмоқни насиб этсин.»

Т е м у р М а л и к: Иншооллоҳ! *(чопарга)* Собик султон Муҳаммад Алоуддин қаерда?

Ч о п а р: Онҳазрат мўғуллар татқибидан қочиб, Шимолий Эронга бордилар. Сўнгра кемаларда сузиб, Ҳазар денгизидаги хилват ороллардан бирига яшириндилар.

Т е м у р М а л и к: Тақдирнинг аччиқ киноясини қаранг. Биз бу оролда султондан мадад келар, деб ёв билан курашиб, жон олиб, жон беряпмиз. Биз суянган тоғимиз деб ўйлаган Хоразмшоҳ бизни, нафақат бизни, бутун мамлакатини ҳимоясиз қолдириб, ўз жонини асраб, денгиз ўртасидаги оролга бориб яширинибдур.

А б д у х а л и л: Оғир кунда элини, лашкарини, саркардаларини мададсиз қолдирғон султонга минг лаънат бўлсин. Аммо биз Хўжанд остонасида фақат султонни дея қаттол ёвга қарши жанг қилиб, жон олиб жон бераётганимиз йўқ-ку. Аждодларимиздан қолғон муқаддас замин учун курашмоқдамиз.

Т е м у р М а л и к: Рост айтдингиз, оқсоқол.

Хуббил Ватани минал иймони. Қиличимни фақат ўша иймонсиз султон хизмати учун кўтариб юргонимда ҳозир энди унга ҳожат қолмади, дея синдириб ташлагон бўлардим. Аммо ҳали Ватан озодлиги учун қутлуг кураш давом этаётгон эркан, қилични синдириб жангдан воз кечиш номардликдир. Ниҳоят, Жалололдиннинг Буюк Хоразм султони бўлгонлиги биз учун энг улуг муждадур. Мамлакатни бу машғум офатдан халос қилмоққа фақат угина қодир. Жалололдин султон ўғли эмас, эл ўғли, Ватан ўғлидир.

Ч о п а р: Султон ҳазратлари озгина куч билан ҳам ёвга қирон солмоқдалар. Мўғулларнинг бир неча тўдалари қириб ташланди. Аммо ҳали Чингизнинг ўзи билан жанг майдонида беллашмоққа куч камлик қилур. Эҳ, онҳазратнинг қўл остида шу уруш бошланишидан илгариги Хоразм лашкари бўлгонлига борми! Аммо бугун ул адалсиз лашкардан нима ҳам қолди?

Т е м у р М а л и к: Хўжанд ёнидаги бу оролни, ёнгин ичида қолгон бахтиқаро Мовароуннаҳрнинг сўнгги парча озод заминини ташлаб кетмоқ биз учун ғоят оғир. Лекин куч бирликда, деганлар. Шундоқ ҳам тарқоқлигимиз туфайли қанча оғир талофатлар бердик. Қолгон кучларни жам қилишда Жалололдинга ёрдам кўрсатмоқ зарур.

А б д у х а л и л: Бу беаёв урушда сарбозларингиз тақдири сизнинг тақдирингиз билан бирлашиб кетди. Сўнгги дамгача сиз билан биргамиз.

Т е м у р М а л и к: Барчага буйруғим: кема ва қайиқларнинг шикаст-рехтини тузатиб, сафарга ҳозирлангиз. Йўл учун зарур озуқа ва қурол-яроқ олинсин. Яхши муҳофаза қилингон катта кемаларга оғир ярадорларни авайлаб ётқизингиз.

Узоқлашган Абдухалил бир муддатдан сўнг қайтади.

А б д у х а л и л: Саркарда ҳазратлари, ярадорлар кемаларга этилди. Қоровуллардан бошқа барча аскарлар ҳам кемаларда ҳозир бўлиб туришибди.

Т е м у р М а л и к: Жами нечта кема сафарга шай бўлди?

А б д у х а л и л: Кемасоз усталар катта-кичик етмишта кема ва қирқдан ошиқ қайиқни узоқ масофага сузишга яроқли деб топишди. Барча аскарларга жой етадур.

Т е м у р М а л и к: Энди шу бир парча қуруқликдан ҳам оёғимиз узиладур. Тақдиримизни Сайхун сувига топширамыз.

А б д у х а л и л: Бу курашда Сайхун билан янада қадронлашдик. Унинг сувлари бизга қабр бўлса ҳам майли.

Т е м у р М а л и к: Сайхун бизни нажот қирғоғига олиб чиқар, деб ўйлаймен. Ҳар эҳтимолга қарши, енгил қайиқлардаги аскарлар ўткир болталар олишсин. Кутурғон мўғуллар бизни тўхтатиш учун дарёга занжир солишдан ҳам тоймайдурлар.

А б д у х а л и л: Рост айтдингиз, бу чорани албат кўрурмиз. Йигитларимизда кетиш олдидан мўғул қароргоҳига яна бир босқин ясашга истак бордир.

Т е м у р М а л и к: Шундай қилурмиз, албатта. Тун қоронғисида ярадорларни старли ҳимоячилар билан таъминлаб, оқим бўйлаб кемаларда жўнатурмиз. Қолганлар қирғоққа тушиб, ёв қароргоҳига бир неча жойдан ёриб кириб, зарба берамиз. Тутқундаги юртдошларимизнинг бир қисмини қутқаришга муяссар бўлсак, аларни ҳам кемаларга олиб, жўнаб қоламиз. То ёв ўзини ўнглаб олгунча, биз бу ердан анча узоқлашиб кетурмиз.

А б д у х а л и л: Иншооллоҳ, барча ипни пухта ўйлабсиз, саркарда.

Т е м у р М а л и к: Сайхунда сузиб Янгикентга, ундан Қизилкум орқали Хоразмга ўтиб, жасур лашкарбоши Жалолиддин Мангуберди туғи остида курашни давом эттирурмиз. Босқинчиларга қарши бундан ҳам кучлироқ жанг оловини ёқиб, вайрон қилинғон шаҳар ва қишлоқлар, банди қилинғон юртдошларимиз ва шаҳид бўлғон биродарларимиз учун манфур ёвдан қасос оламиз.

Б а р ч а: Қасос оламиз... Қасос оламиз...

Секин дарё томон кетишади.

Б е ш и н ч и қ и с м

Ўн учинчи кўриниш

Гурганж шаҳридаги Хоразмшоҳлар саройи. Ёнма-ён турган икки тахтда собиқ хоразмшоҳ Султон Муҳаммаднинг онаси Туркон хотун ва унинг невараси Қутбиддин Ўзлоқшоҳ ўтиришибди.

Т у р к о н Х о т у н: Ўғлим, шуни англарсизму? Ҳозир ўтирғон тахтингиз икки ўт орасида қолмиш.

Қ у т б и д д и н: Ушоқ бўлсам-да буни англари мен, бувижон. Чингизнинг ўғли Жўжи Сайхун ёқалаб юриб, Барчинлигкент ва Жанд шаҳарларини эгаллаб, Янгикентга яқин келибдур. Ғаним Янгикентни ҳам олса, мўғул учун Хоразмга йўл очилур. Чингизнинг ўзи Насаф ёнида эркан. У Термиз орқали Мовароуннаҳрдан жанубга томон юрадурми ёки шимолга — биз томонга отланурми, маълум эрмас.

Т у р к о н Х о т у н: Икки ўт деғонимда мен мўғуллар билан бирга яна Жалолиддинни назарда тутурмен. Ул ҳам Гурганжга келаётгон эрмиш. Падари бузрукворингиз Султон Муҳаммад салтанат юмушларида мендан, яъни ўз онасидан бемаслаҳат иш қилмас эрди. Аммо ғанимнинг ғалабаси ани таҳликага солиб, сизни валиаҳдликдан маҳрум қилиб, Жалолиддинни тайин этибдур. Бу билан салтанатни ҳалокатдан сақлаб қолмоқчи. Аммо, Оллоҳга шукрки, Хоразм қўшинининг омон қолгон қисмлари бизнинг ихтиёримизда. Менинг қавмлари бўлгон қипчоқ беклари ўзимдан бошқа ҳеч кимга итоат этишмас. Биз аларга таяниб, Хоразмни ўз қўлимизда сақлаб қолишимиз керак. Оллоҳ умр берса, сўнгра қўлдан кетгон вилоятларни ҳам бир-бир қайта олурсиз. Боболарингиз доғи бир пайтлар фақат Хоразм ҳокими бўлиб, ўн йиллар давомида янги-янги вилоятларни қўшиб олиб, улкан бир салтанат барпо этишди. Аммо ҳозир Хоразмни — салтанатимиз асосини ҳам Жалолиддин ва ҳам мўғулларнинг хуружидан ҳимоя қилмоғингиз лозим. Энди Жалолиддин шунчаки валиаҳд ҳам эрмас, балки Хоразмнинг султони эрмиш. Аммо мен тирик эрканмен, буни тан олмасмен.

Қ у т б и д д и н: Шу қалтис бир дамда Жалолиддин билан низолашиш мақбулмидур, бувижон?

Т у р к о н Х о т у н: Мақбул бўлмаса, Гурганжни ва тожу тахтингизни унга қўшқўллаб топшира қолинг!

Қ у т б и д д и н: Отамизнинг салтанати улуғ. Акам Жалолиддин мени Хоразм ва Хуросон ҳукмдори, деб эътироф қилса кифоя. Ғазнаю Қандаҳор вилоятлари ҳамда Мовароуннаҳр уники бўлсин. Шунда Жалолиддин Мовароуннаҳрни мўғуллардан озод қилиш учун Чингизхон билан жангга киришадур. Алар иккаласи савашиб, Гурганж ва Хоразм уруш ёнғинидан четда қолармиди?

Т у р к о н Х о т у н: Аммо Жалолиддин мўғулларга қарши эмас, балки бизга томон отланибдур. Аёнки, у Гурганжга човут солмоқчи! Ким даъват қилмиш ани

Хоразмга? Баъзилар доф уриб айтаётгонидек ватан халоскори бўлса, тўғри Чингиз устига юрмайдими?

Қ у т б и д д и н: У бирлашиш учун бораётирмен, дея бизга мактуб юборди-ку! Мактубда мени туғишғоним, сизни бувижоним деб, «гина-қудуратларни унутиб, сўнгги дамда бир ёқадан бош чиқарайлик, шавкатли сулоламини номардларча элу юрт ҳимоясидан бош тортдилар, деган оғир исноддан қутқарайлик», деб ёзмиш.

Т у р к о н Х о т у н: Қари билганни пари билмас, демишлар. Сиз менга қулоқ осинг, бутам. Жалолиддиннинг мактуби сизга қўйилгон бир тузоқдир. Уни ҳаргиз Гурганжга яқинлаштирмаслик керак.

Қ у т б и д д и н: Аммо ҳозир Гурганжга Жўжихон ҳам кўз тикиб турибдур. Жалолиддин мададисиз ани қандай даф этурмиз?

Т у р к о н Х о т у н: Оллоҳга шукрки, мўғулларни даф этишга қодир саркарда ҳозир Хоразмда бор. Хўжанд ҳокими Темур Малик ҳузуримизга киришга маҳтал бўлиб турибдур.

Қ у т б и д д и н: Темур Малик!? Бу доврўқли саркарданин Жўжихон дарёга солгон занжирларни узиб ўтғонини эшитган эрдик. Аммо, сўнгра кемалардан қирғоққа тушғонида мўғуллар қуршаб олибдур, деган хабар келди.

Т у р к о н Х о т у н: Ҳа, у занжирларни узғони каби қуршовни ҳам ёриб ўтиб, Қизилқумни бошдан-оёқ кечиб, Гурганжга етиб келмиш. Шундоқ ўтда ёнмас, сувда чўкмас саркарда ихтиёримизда эркан, биз энди Жалолиддинсиз ҳам мўғулларни даф эта олурмиз. (*Қарс уради, ясовул киради*). Темур Малик кирсин ҳузуримизга!

Ясовул таъзим қилиб чиққач, Темур Малик кириб малика ва шаҳзодага алоҳида-алоҳида таъзим қилади.

Т у р к о н Х о т у н: Хуш кўрдик, саркарда, ўтиринг. Буюк Хоразм салтанатининг энг салоқатли саркардаси сиз ўзингиз эркансиз. Одатда каҳрамонларнинг қилган ишлари афсонага айланишни учун неча йиллар, асрлар ўтиши керак бўларди. Сизнинг ҳар бир жасоратингиз эса ўша оннинг ўзида афсонавий шуҳрат касб этиб, тилларда достон бўладур.

Т е м у р М а л и к: Ҳазрати олиялари, Ватанимиз ёғий томонидан пора-пора қилинаётғонида менга шуҳратнинг не қизиғи бор? Қани энди ёвни даф этиб, юртни даҳшатдан халос қилсак! Ундан сўнг мени ҳеч ким ёд этмай, номим унутилиб кетса ҳам майли эди.

Қ у т б и д д и н: Сизки ҳали омон эркансиз, ғалаба бизники бўлишига шубҳа йўқ. Кемадан тушиб, пиёда ҳолда отлик мўғуллар ўровидан чиқиб кетибсиз. Агар қанот чиқармагон бўлсангиз, бошқа йўл билан бунга қандоқ муваффақ бўлгонингизни ҳатто тасаввур этмоқнинг ўзи мушкулдур.

Т е м у р М а л и к: Шуниси борки, биз пиёда эмас эрдик, шаҳзодам. Биринчи гал Бинокент ёнида мўғуллар дарёга солгон занжирни болта билан чопиб ўтиб кетгонимиздан сўнг, Жўжихон ва Сақту нўён Барчинликент ёнида, дарё бурумида олдингидан ўн чандон мустаҳкам ғов ясабдурлар. Юзлаб ёйандозлар ва палахмончилар ғов ортидаги солларда отишга шайланиб тургонини ҳам пайқадик. Бир қирғоқни Жўжихон, иккинчисини Сақту нўён отлиқлари қоплагон. Энди сузишни давом эттириш ҳам, ёв пойлаб тургон қирғоққа тушиш ҳам бирдай ҳалокатли кўринар эрди. Аммо Алпомишнинг вафодор ёри Барчин момомизнинг руҳи бизга ёр бўлиб, маккор ғаним бир хатога йўл қўйгон эркан. Солларга тушиб олгон мўғуллар ўз отларини тушовлаб, шундоққина қирғоққа қўйиб юборишибдур. Биз тезда кемаларни эгасиз отлар тургон жойга буриб, камон ўқлари билан соқчиларни қириб, қирғоққа тушиб, ғаним отларини эгалладик. Сайхун сувларидан сўнг Қизилқум қумлари бизни ўз бағрига олди. Изимиздан таъқиб қилгон мўғул мингбошиси Мукажек кўзидан яралангач, жангни бошқаролмай қолди. Аммо... аммо Гурганжга етиб келолганлар бир ҳовучгина, холос.

Қ у т б и д д и н: Буюк Хоразм салтанатига қилгон хизматларингиз унутилмайдур, саркарда. Тиланг, тилангингизни.

Т е м у р М а л и к: Менга лашкар берингиз! Хоразм халқи жанговарликда синалгондур. Ёшу қарини қуроллантириб, ёвга қарши юрайлик.

Т у р к о н Х о т у н: Биз ҳам шу хусусда қайғурмоқдамиз. Жўжихон Сайхуннинг Хоразм денгизига қуйилиш жойи яқинидаги Янгикент қалъасини қамал қилмоқда. Сизни таъқиб қилгон Сақту нўён лашкари ҳам унга келиб кўшилгон. Аларнинг энди Гурганжни эгаллашдан бошқа мақсадлари бўлмағи дарғумон. Биз сизга лашкар берурмиз ва сиз бу лашкар билан Жўжихонни улоқтириб ташлаб, Янгикентдан то Хўжандгача бўлгон Сайхун ёқасидаги шаҳару вилоятларни озод қилинг. Ғалабадан сўнг, ул вилоятлар бари сизга ва авлодларингизга берилур.

К у т б и д д и н: Бу хусусда ҳозироқ фармон чиқариб, султонлик муҳримизни босгаймиз.

Т е м у р М а л и к: Иноятингиз учун қуллуқ. Аммо мен мўғулларга қарши якка ҳолда курашмоқдан фойда йўқлигини аллақачон англагонмен. Хоразмга ҳам султон Жалолиддин Мангуберди даъватига кўра, у билан бирлашиш учун келдим. Зеро, биз барчамиз хоразмшоҳ султон Жалолиддин туғи остида бирлашсак, Жўжигина эмас, балки Чингизхоннинг ўзига ҳам қақшатқич зарба бера олуرمىз.

Т у р к о н Х о т у н: Жалолиддин номини менинг ҳузуримда хоразмшоҳ сифатида минбаъд тилга олманг, саркарда. Мен ва Хоразм беклари қаршингизда турғон неварам Қутбиддиннигина Хоразм султони, деб эътироф этурмиз.

Т е м у р М а л и к: Ҳазрати олиялари, сизнинг олий фармонларга босиладурғон муборак муҳрингизга «дунё ва дин исмати, бутун жаҳон аёллари маликаси улуғ Туркон хотун», деб битилмиш. Сиз шу улуғ салтанат ва бори элнинг онаси мақомидасиз. Жалолиддин эса сизнинг ягона ўғлингизнинг пушти камаридан бўлғон тўнғич неварангиз. Шу дамда сизнинг оқилалик ва тадбиркорлигингиз Жалолиддин қиличи билан бирлашмоғи зарур. Ана шундагина ислом дунёси ва муқаддас динимиз исмати ёвуз босқинчилар тажовузидан қутқариб қолинув.

Т у р к о н Х о т у н: Менинг қавмимдан бўлғон қипчоқ беклари қипчоқ келинимдан туғилғон неварам Қутбиддин Ўзлокшоҳ туғи остидагина жангга кирурлар. Хоразмга иккита султон ортиқчалик қилур. Агар сиз Жалолиддин ўрдусига бормоқчи бўлсангиз, биз битта ҳам сарбоз бермаймиз. Бир ўзингиз шўппайиб боравринг.

Т е м у р М а л и к: Лашкарсиз саркарда кимга ҳам даркор?

Т у р к о н Х о т у н: Лашкар керак бўлса, бизнинг амримизга бўйсуниб, биз йўллаган томонга борурсиз. Биз берадурғон лашкар билан қозонадурғон барча ғалабаларингиз султон Қутбиддин Ўзлокшоҳ номидан эълон қилинув.

Т е м у р М а л и к: Майли, лашкар учун ҳар қандай шартларингизни қабул этамен. Ахир, шундоғам қанчадан-қанча кўшинларимиз қалъаларда фаолиятсизликка маҳкум этилиб, душманга осонгина ем бўлиб кетишти.

Т у р к о н Х о т у н: Ўн минг отлик аскар ихтиёрингизда бўлур.

Т е м у р М а л и к: Ташаккур, маликам. Бошқа саркардалар қанча лашкар билан борурлар.

Т у р к о н Х о т у н: Бошқалар Гурганжда қолурлар.

Т е м у р М а л и к: Нечун?! Ўғлингиз Султон Муҳаммаднинг энг даҳшатли хатоси лашкарни тарқатиб юборғони бўлди. Бунинг оқибати барчамиз учун машъум бир сабоқ бўлди-ку! Агар пойтахтдаги бор лашкарни ҳозир ишга солмасангиз, кейин кеч бўлур.

Т у р к о н Х о т у н: Сиз ўн минг лашкар билан ҳам кўп иш қилмоққа қодирсиз. Асосий кучларимиз Гурганж ҳимояси учун шай туриши лозим. Ахир, ганим кутилмагон бошқа тарафдан ҳам Хоразмга бостириб кирмоғи мумкин-ку.

Т е м у р М а л и к: Ҳазрати олиялари...

Т у р к о н Х о т у н: Саркарда, энди бориб лашкарни қабул қилиб олинг ва ишга киришинг. Лозим бўлғонида биз яна мадад жўнатармиз.

Темур Малик таъзим қилиб чиқади.

Қ у т б и д д и н: Жўжихон тарафидан энди кўнгил тинч бўлди. Аммо яна бир неча саркардани Темур Маликка қўшиб юборсак ҳам бўлади-ку?

Т у р к о н Х о т у н: Душманамиз танҳо мўғуллар бўлғонида шундай қилардик. Аммо ҳозир Жалолиддин биз учун мўғуллардан ҳам хатарлироқдир. Темур Маликни Жалолиддин билан урушишга кўндириб бўлмас эрди ва шу сабабли уни мўғулларга қарши йўлладик. Агар Жалолиддин ўз ихтиёрича Хоразм ҳудудини тарк этмаса, Гурганждаги лашкарларни унга қарши ишга солурмиз.

Ўн тўртинчи кўриниш

Шайх Нажмиддин Кубро хонақоси. Шайх ўзга юртлардан келган бир неча шоғирди билан хайрлашмоқда.

Н а ж м и д д и н К у б р о: Эсон-омон ўз юртларингизга етиб олинглар, болаларим. Илм ва иймон чироғи ҳаёт йўлингизни доимо ёритиб турсин.

Ш о г и р д л а р и: Биз билан бирга юринг, деб кўп айтдик, устоз. Қайси биримизнинг юртимизни хоҳласангиз, ўша ёққа олиб кетардик. Замона тинчигач, яна қайтиб келар эрдингиз.

Н а ж м и д д и н К у б р о: Энди узоқ сафарга ярамасмен. Юртимни тарк этишни истамасмен ҳам. Хоразм халқига қазодан не келса, бирга кўрармен.

Шогирдлари хайрлашиб кетгач, Темур Малик киради.

Т е м у р М а л и к: Ижозат этинг, пирим, сафар олдидан дуойи фотиҳангизни олишга келдим.

Н а ж м и д д и н К у б р о: Марҳабо, саркарда Темур Малик. Биз баъзи саркардалар олдига бориб, Оллоҳ номи билан аларни курашга ундаб, бирон натижага эришолмағон эрдик.

Т е м у р М а л и к: Сиз айтғон саркардалар хоразмшоҳнинг ошиғи олчи бўлиб турғон пайтда, анинг остонасини ялашарди. Ҳозир эса ҳар бири ўзига хон, ўзига бек бўлиш пайида.

Н а ж м и д д и н К у б р о: Алар ҳамон ғафлат уйқусидадурлар. Ғаним даф этилмас эркан, хон бўлиш у ёқда турсин, ҳозир эгаллаб турғон мартабаю молдунёларидан ҳам жудо бўлишларини билмаслар.

Т е м у р М а л и к: Алар балки билмаслар. Аммо билганлар ва курашга жазм этғонлар қандай даф қилишсин ғанимни? Бизнинг куч-қудратимиз қаёнга кетди, эй шайхи валийтарош? Шундоқ буюк ислом ўлкаси мажусийлар отлари оёғи остида топталмоғига, ном ва номусимиз тупроққа қоришмоғига қодир Оллоҳ нега йўл қўймоқда, ҳазратим?

Н а ж м и д д и н К у б р о: Бу машъум фожианинг сабабини биз аввало ўзимиздан излашимиз лозим. Танҳо хоразмшоҳ эмас, биз барчамиз ғафлатда қолдик. Ғафлат уйқусидан эса, эвоҳ, ғоятда кеч уйғонмоқдамиз.

Т е м у р М а л и к: Одамлар тилида сизнинг ушбу тўртлигингиз шойеъ бўлмиш:

*Эй Розиқи илону мўру зоғу булбул,
Ҳалок бўлмоқда ахир, бандаларинг буткул.
Итлар галасини олқишлаган Узингсан,
Сендандир асли, не қилса тотор ва мўғул.*

Баъзилар сизнинг шогирдингиз Мажиддин Бағдодий султон фармонига кўра қатл этилғони учун Оллоҳ жазо сифатида мажусийларни юртимизга юборғон, де-йишмоқда.

Н а ж м и д д и н К у б р о: Ҳеч бир ҳодиса Унинг иродасидан ташқари юз бермас.

Т е м у р М а л и к: Шундай, аммо бир одамнинг

хуни учун, у авлиё бўлғонида ҳам, нечун тамоми улус ҳалокатга учрағай?!

Н а ж м и д д и н К у б р о: Бу офат, эҳтимолки, бир одамнинг хуни туфайлигина эмасдир. Аммо шу бир одамнинг гуноҳсиз қатл этилиши воқеасидан ҳам хоразмшоҳлар салтанатидаги адолатсизликлар силсиласини, унинг ичдан дарз кетганини идрок этмоқ мумкин. Сиз, албатта, султоннинг халифага қарши Бағдодга қилгон сафарида иштирок этгонсиз. Бу машъум сафар мўғул хоқони бизнинг ўлкамизга жосуслар йўллаб, босқинга ҳозирланаётгон бир кезде бўлгон эрди.

Т е м у р М а л и к: Ҳа, буни эслашнинг ўзи қанча оғир. Сафар биз учун муваффақиятсиз бўлиб, сараланган қўшинимиз Курдистон тоғларидаги Асадобод довоида қор бўронига учраб, аскарлар йўлдан адашиб, оёқ-қўли музлаб, қолгон-қутғони душман тарафидан қириб ташлангон эрди. Мағлуб хоразмшоҳ бу пайтда Хоразмнинг мутлақ ҳокимаси бўлгон онаси Туркон Хотун анинг баъзи бир фармонларига беписанд қарагач, янада маъюслашиб, доруссалтана Гурганжга қайтмай, Самарқандга отлангон эрди. Шундай оғир бир дамда, Чингиз ҳамласи содир бўлди. Ҳа, пирим, сиз айтқонингиздек, биз ўз гофиллигимиз жазосини тортмоқдамиз. Гўёким, хоразмшоҳ ўз салтанати ҳалокати учун ўзи замин ҳозирламиш.

Н а ж м и д д и н К у б р о: Салтанат ҳалокати ҳали халқ ҳалокати эмасдир. Салтанат қуласа-да, одамлар қалбида қасос ва озодлик орзуси сўнмаса, демак ватанимиз ҳамон яшамоқда.

Т е м у р М а л и к: Пирим, демак сиз ҳали нажот йўли беркилмағонига ишонасиз. Айни шу сабабли мен ҳам, шунча мағлубиятларга қарамай, яна лашкар билан ёвга қарши отланмоқдамен. Ҳар куни Хоразм йигитлари тўп-тўп бўлиб келиб, менинг лашкаримни тўлдирмоқдалар. Ҳатто бошқа саркардалар сарбозлари ўз бошлиқларига итоатсизлик қилиб, менга қўшилмоқдалар. Кураш иштиёқида ёнганлар оз эмасдур. Бизга ғалабадан мужда беринг. Нега жанг майдонида омад ҳаминша душманимизга қулиб боқмоғи керак? Бизнинг қисматимизга ҳам зафар нашидасини суриш ёзилғондур, ахир!

Н а ж м и д д и н К у б р о: Қилич билан қўлга қиритилгон зафар ҳали бу тўла ғалаба дегани эмас. Чин ғалаба — бу иймон жангида қозониладургон ғалаба. Шу сабабли, мен мажусийларнинг зафар ҳайқиряқла-

ридан асло талвасага тушмасмен. Чунки, пировардида иймон жангидаги ғалаба бизга ёр бўлишга аминмен. Кунни кеча вайрона Бухородан шогирдим Сайфиддин Бохарзий дарвишлар орқали йўллагон мактубни олдим. Рукниддин Имомзода ва бошқа кўп алломалар мўғуллар қўлида шаҳид бўлғони, ўзи зўрға яшириниб, жон сақлагонини айтиб, мактубини «алқасосул минал ҳақ» деб тугатибдур. Мен жавоб хатимда «агар қилич топилмаса, ёвга қарши Куръони карим оятлари билан курашинг, мажусийларни дини исломга даъват этинг, бу қиличдан ҳам ўткирроқ қуролдир», деб ёзиб юбордим.

Т е м у р М а л и к: Афсуски, мўғулларга хизмат қилиб, ўзларини иснодга қўйгон руҳонийлар ҳам бор.

Н а ж м и д д и н К у б р о: Мажбуран душман қуллиғига тушиб қолгон ватандошларимизнинг барчаси нафратга лойиқдур, деб бўлмас. Иймонини ютиб, ўз жирканч манфаатлари учун босқинчиларга юртини сотгонлар бошқа, албатта. Аммо тақдир тақозоси билан душман қўлида асир бўлиб, ноиложликдан аларга хизмат қилса-да, кўнглида алардан нафратланиб, ўзининг қуллик қисматидан норизо кишиларни хиёнаткор деб бўлмас.

Т е м у р М а л и к: Барибир, мен бундай қисматдан ўлимни афзал кўрардим.

Н а ж м и д д и н К у б р о: Чунки, сиз Темур Маликсиз. Барча сиз каби бўлғонида Чингиз юртимизнинг сарҳадларига доғи яқинлаша олмас эрди. Аммо бани одам тоифаси ҳар хил. Ҳатто ғанимдан нафратлангонларнинг барчаси ҳам жонидан кечиб, жанг майдонига отланавермайдур. Шу сабабли ботирларнинг номи ва хотираси қутлуғдир. Сизга муқаддас динимиз оятлари билан фотиҳа берурмен, ботир саркарда! Шогирдларимдан ҳам бир гуруҳи сизнинг лашкарингизга қўшилиш истагидадурлар. Алар қўлларида қилич, дилларида Ватан муҳаббати, тилларида Куръон оятлари ва Оллоҳ номи билан сизга мадад берурлар.

Т е м у р М а л и к: Шогирдларингиз барчаси улуғ олимлар-ку, пирим. Аларнинг ҳаётини хатарга қўймоқ раво эрмас. Сизнинг хизматингизда қолаверишсин алар.

Н а ж м и д д и н К у б р о: Алар ўзлари илмий машғулотларини тўхтатиб, кураш жабҳасини танлашди. Ҳозир деҳқон, косиб, олим ва шайх — бари сабоз бўладиган замон келди. Менга келсак, етмиш олти ёшга киргон мендек бир чолнинг ягона орзуси қолди. Буюк имом Рукниддин Имомзода ожиза аёлларни мўғуллар

тажовузидан ҳимоя этаётғонида шаҳодат топибдур. Қандоқ шарафли ўлим бу! Энди Оллоҳдан тилагим шуки, кўзим очиклигида юртим озодлигини кўролмасам, мени ҳам шаҳидлик мартабаси билан сарафроз айласин.

Ўн бешинчи кўриниш

Мўғуллардан озод қилинган Янгикент шаҳри. Қўрқут ота мозори олдидаги даштда Темур Малик лашкари зафардан сўнғ шодиёна қилмоқда.

Т е м у р М а л и к: Фатҳу зафар сизга муборак бўлсин, ботир аскарларим! Қўрқут ота ва барча қадимий турк баҳодирлари руҳлари қўллади бизни. Ниҳоят, илк бор ғалаба отлиғ қўтлуғ бир нарсани ғанимнинг темир чангалидан юлиб олдик. Юртимизда кўп ёвузликлар қилғон Сақту нўён бу жангда ўлдирилди. Биз бу жабҳада ёвнинг қонли юришини тўхтатиб, улоқтириб ташлагон бўлсак, султон Жалолиддин Мангуберди бошқа жабҳада ғалаба қозонмоқда. Мўғулларнинг гўёким енгилмас ғаним эрканлиги ҳақидаги чўпчаклар бари чиппакка чиқмоқда. Энди урушнинг барча жабҳаларида устунликни қўлга киритиб, Чингизнинг асосий кучларини маҳв этмоғимиз лозим. Ғалабамиз ҳақида султон Жалолиддин Мангуберди, шаҳзода Қутбиддин Ўзлоқшоҳ ва малика Туркон Хотунга фатҳномалар юборурмиз! Ғалаба ҳаққи бирлашайлик! Туркон Хотун ваъда қилғон мадад етиб келиши билан биз Сайхун ёқалаб юришни давом эттириб, Сигноқ, Жанд, Барчинлиқкент, Бинокент ва бошқа шаҳару вилоятларни озод қилиб, Хўжандгача борурмиз. Хўжанднинг тирик қолғон бор аҳолиси қайта бош кўтаришига мен аминмен. Шу тариқа, Сайхун соҳиллари бошдан-оёқ қўлимизга ўтса, мўғулларнинг орқага чекиниш йўли бутунлай кесиладур, биродарлар. Шунда биз ғарбдан, султон Жалолиддин шарқдан бор кучларимиз билан Чингиз устига юрсак, ёвуз мўғул хоқони қамарғадаги¹ йўлбарс ҳолига тушиб қолур. Ушбу ғалабамиз Чингиз устидан қозониладиган буюк музаффариятни бир қадам яқинлаштирди. Зафар муборак бўлсин, азизлар!

Б а р ч а: Зафар муборак бўлсин!

Шодиёна давом этади. Ясовул Хоразмдан қайтиб келган чопарни саркарда олдига бошлаб боради.

¹ Қамарға — ов пайтида ёввойи ҳайвонларнинг қуршовга олинishi. Ҳарбий атама сифатида ҳам қўлланилган.

Я с о в у л: Ҳазрат, Хоразмга юборилгон чопаримиз қайтиб келмиш.

Т е м у р М а л и к: Бир ўзими ёки мадад кучлар биланми? Ҳазрати олиялари қанча мадад йўллагон эркан бизга? Қани чопар ўзи айтсин.

Ч о п а р: Ҳазрат, нохуш хабар келтиргоним учун бир қошиқ қонимдан кечинг. Туркон хотун ҳарам ҳамда хазинаю дафиналарни олиб, Гурганжни тарк этмиш. Сизга лашкар беришдан мақсади сиз мўғулларни тўхта-тиб тургонингизда, хатар яқинлашгон Хоразмдан тинчгина қочиб қолиш эркан.

Т е м у р М а л и к: Ўзи қочгон бўлса ҳам, лашкар Хоразмда қолгандир, ахир!

Ч о п а р: Малика бир гуруҳ содиқ навқари билан тунда яширинча шаҳардан чиқиб кетгон. Лашкар эса эгасиз қолган. Шаҳарда Қутбиддин Ўзлоқшоҳни бола кўриб, ҳеч ким анга итоат қилмади. Туркон хотуннинг қариндошларидан Хумортагин ўзбошимчалик билан Гурганжга ҳоким бўлиб олгон. У на мўғуллар, на султон Жалолиддин ва Темур Малик — ҳеч бирларига дарвозаларни очманг, деб буйруқ бермиш.

Т е м у р М а л и к: Алар ҳатто султон Жалолиддинни ҳам шаҳарга киритгилари йўқми? Ўз ҳукмдорлари ва халоскорларини-я! Мен эса фитначи Туркон Хотун қочгон бўлса, энди саркардаларнинг Жалолиддин атрофига бирлашиши осон кечмоғи мумкин, деган хаёлга борибмен.

Ч о п а р: Қайдам, саркарда. Гурганжликлар айтишича, султон Жалолиддин лашкарбошиларни чақариб, кўп саъй-ҳаракатлар қилмиш. Навқарлар тўп-тўп бўлиб шаҳардан чиқиб, султон ўрдусига кета бошлагач, Хумортагин Гурганж дарвозаларини беркитиб, ташқари чиқишни таъқиқламиш. Девор оша яширинча кетмоқчи бўлганларни ушлаб, қатл эттирибдур. Султон Жалолиддин Гурганж ёнида бир неча кун туриб, ўз саркардаларимга қарши жанг қилгонимдан кўра мўғуллар билан савашгоним афзалдир, дея Қорақум томонга кетибдур. Гурганж аҳолиси бебош саркардаларни қарғаб, жонажон шаҳарларини ҳимоя қилиш учун дасталар тузиб, ўзлари ясагон яроғлар билан қуролланмоқдалар.

Т е м у р М а л и к: Бундоқ хабардан сўнг ғалаба шодиёнаси ҳам кўнгилга сиғмайдур. Бизни ҳалокат чоҳига тортаётгон нарса мўғул қиличидан ҳам кўра кўпроқ ўз орамиздаги ноиттифоқлик ва хиёнаткорликлардир.

Агар аҳвол шундоқ бўлса, эвоҳ, не тил билан айтайки, биз минглаб йигитларимиз қони ва жони эвазига қозонган бу галабанинг баҳорда ёққан қордан ҳеч қандай фарқи бўлмас.

Я с о в у л: Саркарда ҳазратлари, Жўжихон лашкари яна ҳужумга ўтмоқда. Еғийга мадад келгон шекилли, мўғул отлиқлари дала-тузни тўлдиргон.

Т е м у р М а л и к: Ҳайҳот, бу қандай қора замон бўлди-ки, мадад фақат ғанимларимизга келур. Аммо оҳу ноладан фойда йўқ. Жангга шунқорларим! Галаба учун жангга! Танимизда жонимиз бор эркан, галабадан умид узмагаймиз!

Лашкар жангга киришади. Душман сиқуви кучайгач, Темур Малик олдинги сафда туриб жанг қилади. Тенгсиз олишувда оғир яраланган Темур Маликни ясовул ва бир неча навкарлар кўтариб, жанггоҳ ташқарисига олиб чиқишади.

Т е м у р М а л и к: Жўжи..., қаердасен Жўжи? Сени ўзим ўлдирамен... Сақтуни ўлдирганим каби... Кел... кел... олишамиз...

Я с о в у л: Хайрият, хушларига келдилар. Ҳазрат, сув ичинг.

Т е м у р М а л и к: Сув керак эрмас... Жўжининг қонидан бошқа нарса керак эрмас менга... *(яна хушидан кетади)*

Я с о в у л: Ҳаммамиз ўлсак-да, саркардани султон Жалолиддин қароргоҳига тирик етказмоғимиз лозим.

О л т и н ч и қ и с м

Ўн олтинчи кўриниш

1238 йил. Сайхун ўртасидаги орол. Қайиқчи ва дарвиш либосидаги Темур Малик қайиқдан оролга тушишади. Темур Малик бир неча дақиқа оролни кўздан кечиради.

Т е м у р М а л и к: Сен оролни кимсасиз деган эрдинг. Аммо бу қабрлар кимники?

Қ а й и қ ч и: Сиз узоқдан келгонсиз, шекилли? Бу қабрлар Темур Малик сарбозлариникидур. Алар ғанимга қарши курашда ҳалок бўлишгон. Ҳалигача Хўжандда бу оролга яширинча ўтиб, қабрларга қараб, ён-атрофини супуриб-сидирадиган одамлар бор. Агар шаҳар

ҳокими бўлмиш мўғул нўёни уларни пайқаса борми — жаллод қўлига топширадур. Аммо шунга қарамай. Хўжанд аҳли бу оролда ётган марҳумлар хотирасини беҳад эъзозлашур.

Т е м у р М а л и к: Мен узлатда ибодат қилишни суядурмен. Оролда қолиб, ўтганлар руҳига бағишлаб оятлар ўқимоқчидурмен. Сен уч кундан сўнг келиб, мени яна қирғоққа ўтказурсен. Мана сенга хизмат ҳақинг.

Қ а й и қ ч и: Пулингиз керак эрмас. Мен қабристонга қараб турувчи ва марҳумлар руҳига бағишлаб Курьон тиловат қилувчи кишиларга ҳамиша текин хизмат қиламен.

Т е м у р М а л и к: Нега? Марҳумлар орасида қариндошларинг борми?

Қ а й и қ ч и: Бор, албатта. Қариндош бўлмағонлари ҳам Хўжанд ҳимояси учун ҳалок бўлгон ботир ҳамшаҳарларимиздир.

Т е м у р М а л и к: Гапинг рост, йигит. Бу оролдаги қабрларнинг ҳар бирида бир алп ором олмақда. Хунармандлар оқсоқоли уста Абдухалилнинг қабри ҳам шу ерда. Яна не-не азамат йигитлар... Аларнинг ёш, баҳодирона қиёфалари, ёғийга қарши ғазабдан ёнғон кўзлари, энг сўнгги дамда ҳам душманга нафратли нигоҳ ташлаб, қуроллари дастасини маҳкам сиқимлаб жон беришлари ҳамон кўз ўнгимда турибди.

Қ а й и қ ч и: Ҳазрат, мен сизни танидим! Демак умидбахш хабарлар рост ва сиз тирик эркансиз. Бироқ бу шунчалик қувончли учрашувки, мен ўз кўзларимга ишонмаяпмен.

Т е м у р М а л и к: Мен эса, мени танийдиганларнинг барчаси энди қабрда, деб ўйлағондим.

Қ а й и қ ч и: Сизни унутиб бўладурми, ҳазрат?! Ҳеч қачон кўрмағонлар ҳам номингизни гурур ва ифтихор билан тилга олур ва ёғийга қарши қилгон жангларингиз таърифини дўстларгина эмас, душманлар ҳам таҳсин айтиб сўзлашур. Тўғри, ҳозир шаҳарда одам камайиб кетган. Олдинги Хўжанднинг ўндан бири ҳам қолмағон. Шаҳарнинг катта қисми ҳозир одам яшамайдургон ва дайди ит-мушук ва бойқушларга макон бўлгон вайроналар. Аммо шундоқ эрса-да, сиз эҳтиёт бўлинг, ҳазрат. Шу оролда тураверинг. Қамишзорлар қалин бўлгон жойда бир қапа тиклаб берурмиз. Мен сизга егулик келтириб турамен. Шаҳар тарафга ўтмағонингиз маъқул.

Т е м у р М а л и к: Бир пайтлар Хўжандда ҳоким эрдим. Энди эса унинг кўчаларида кўриниш ҳам мен учун хатарли. Ғанимлар эса унда хўжайин бўлиб юришибдур. Во ажаб! Сен олдин не юмушга машғул эрдинг?

Қ а й и қ ч и: Мен кемасоз устанинг ўгли эрдим. Отам билан бирга сизнинг лашкарингиз учун ҳам кема ва қайиқлар ясашда иштирок қилгонмен. Мўғуллар шаҳарни эгаллагач, қирғиндан омон қолгон ҳунармандларнинг кўпчилигини қулликка ҳайдаб кетишди. Бир гуруҳ касибларни эса Хўжандда тургон мўғул нўени лашкари хизмати учун қолдирдилар. Начора, ўз ихтиёримизга қарши ўлароқ душман хизматидамиз. Мен қайиқчилик қиламен. Нўеннинг солиқчи, чопар ва бошқа одамларини дарёдан ўтказамен. Бўш қолдим дегунча, оролга тушиб, марҳумлар руҳига бағишлаб ўзим билгон оятларни ўқурмен. Бироқ ўз отамнинг қабри қаердалигидан воқиф эрмасмен. Баъзан, балки падарим тирикдирлар, деган ҳаёлга борамен.

Т е м у р М а л и к: Дарҳақиқат, сенинг чеҳранг ва овозинг менга бир кишини эслатмоқда. Оти ким эрди отангинг?

Қ а й и қ ч и: Уста Ражаб... Оддий кемасоз уста эрдилар падарим. Шу сабабли сиз уни танимасангиз ҳам керак.

Т е м у р М а л и к: Кемасозларнинг барини танирдим. Мен бу оролдаги қабрларнинг ҳар бирида ким ётгонини айтиб бера оламен. Аммо отангинг қабри булар орасида йўқ.

Қ а й и қ ч и: Бошқа жойдами? Айтинг, ҳазрат. Мен не қилиб бўлса-да борурмен. Қабрлари тупроғини кўзимга сурурмен.

Т е м у р М а л и к: Отангинг қабри Сайхундадир, ўғлим.

Қ а й и қ ч и: Сайхунда?! Дарёга чўкиб кетдиларми?

Т е м у р М а л и к: Биз Бинокент ёнида илк бор мўғул занжирига дуч келгонимизда олдинда бораётгон кема қаттиқ шикастланди. Душман манжаниқларидан отилаётгон катта тошлардан бир томонга қийшайиб, чўка бошлади. Биз дўлдек ёғилиб тургон ўқ ва тошлар остида бўлсаямки, ундаги одамларни бошқа кемаларга ўтказа бошладик. Бироқ оғир яраланган отанг уста Ражаб мендан ўтиниб, чўкаётгон кемада қолишга ижозат сўради. «Барибир ўламен, шундай пайтда бутун кема-

дан жойни бекорга банд қилмай, ўзим ясагон кемада ўлимни кутиб олай», деди ва мен қабул қилдим.

Қ а й и қ ч и: Эвоҳ, ўзлари ясагон кема ўзларига қабр бўлмиш.

Т е м у р М а л и к: Мен ҳам ўз жигарпораларим — хотиним ва ўғлим қабрлари қаердалигини билмаймен. Шундай эркан, Ватаннинг ҳар бир қарич ерини жигарларимиз ётгон муқаддас тупроқ деб билайлик.

Қ а й и қ ч и: Даригоки, бу муқаддас тупроқ ғаним оёғи остида хор бўлмоқда.

Т е м у р М а л и к: Аммо умидсиз бўлма. Бир пайтлар мен оний тушкунликка берилгонимда улуғ шайх Нажмиддан Кубро иймон жангида барибир биз ғалаба қилурмиз, дея менга далда бергон эрдилар. Ўзлари ҳам душман туғига чанг солиб, шаҳид бўлмишлар. Бироқ ҳазрати шайх башорат қилгонларидек, иймон жабҳасидаги жанг тинимсиз давом этмоқда. Эшитишимча, шайхнинг шоғирди Сайфиддин Бохарзий бир қанча мўғулларни дини исломга даъват этиб, баъзиларини ҳидоят йўлига киритишга муваффақ бўлмиш. Ахир, бу ҳам бизнинг бир ғалабамиз-ку! Демак, курашнинг йўллари кўп эркан. Тўкилган қонларимиз асло бекор кетмаяжак. Шаҳидлар қони билан суғорилгон Ватанимиз тупроғида кураш ва интиқом руҳи униб-ўсажак. Бир кун келиб, буюк озодлик кураши бошланадур. Унга бутун халқни ягона мақсад — озодлик йўлида бирлаштиришга қодир буюк сардор бош бўладур. Шунда истибдод кишанлари парча-парча қилиниб, юртимиз узра эрк, иймон ва улуғ зафар тантанаси янграяжак!

Ўн еттинчи кўриниш

Хўжанд шаҳри кўчаси. Дарвиш кийимидаги Темур Малик оломон орасида. Тўсатдан Хўжанд доруғаси нўён Мукажжек соқчилар қуришонида тахтиравонда келиб қолади. Темур Маликдан бошқа барча йўлида тўхтаб, тиз чўқади. Мўғул навкарларидан бири Темур Маликка қамчи ўқталади.

Н а в к а р: Хўв, кўзинг кўрми? Тиз чўкиб, ер ўп. Қаршингдан нўён ҳазратлари ўтаётирлар.

Т е м у р М а л и қ: Нўёнинг тугул, қонхўр Чингиз тирилиб келғонида ҳам мен анга бошимни эгмасмен.

Навкар қамчиламоқчи бўлганида, Темур Малик унинг қамчисини тортиб олиб, четга улоқтиради. Навкар мун-

киб йиқилади. Бошқалари қилич яланғочлашади. Мукажсек Темур Маликка диққат билан қарайди.

М у к а ж е к: Тўхтанглар, шошманглар. Бу беадаб дарвиш менга даҳшатли бир кимсани эслатди. Бу Темур Маликка ўхшайдур. Ҳа, ҳа... худди ўзи! Жанда кийғон бўлса-да, қанақасига дарвиш бўлсин бу! Бир кўзим билан ҳам мен уни танидим. Ушланглар дарҳол!

Навкарлар Темур Маликка ташланишади. Хўжандликлар орасида «Темур Малик», «Хўжанд ҳокими» деган нидолар янграб, ғалағовур кўтарилади. Бир неча киши ўрнидан туриб, саркардага ёрдамга отилади.

Т е м у р М а л и к: Тўхтанглар, биродарлар. Жасурлигингиз дилимни шод этди. Лекин қуролсиз ҳолда бу ғаддорларга қарши бир иш қилиб бўлмас. Бекорга ўзингиз нобуд бўласиз. Ҳаётингизни бўлғуси кураш учун асрангиз. Мен эса тақдиримда борини кўрурмен.

Кўмакка отилган кишилар истар-истамас тўхташади. Мўғул навкарлари Темур Маликнинг қўлларини орқасига қайириб боғлашади.

М у к а ж е к: Ҳаҳ, Темур Малик, неча бор бизга панд бердинг-а. Охирги марта энди етдим деганда, бир кўзимни ўқ билан кўр қилдинг. Аммо барибир, мана ўн саккиз йилдан кейин бўлса-да, ўз оёғинг билан келиб қўлимга тушдинг-ку, қари қоплон.

Т е м у р М а л и к: Ушанда садоғимдан учи синиқ ўқ чиқиб қолғони учун бир кўз билан қутулдинг. Бутун ўқ бўлғонда-ку, Қизилқумдаги қарға-қузгунга ем бўлардинг.

М у к а ж е к: Мен эса энди сенинг иккала кўзингни ўйиб олурмен. Ҳозир буюрсам, каллангни сапчадек узишадур. Лекин мен интиқом лаззатини кейинга суриб бўлса-да, сени Или дарёси соҳилига — Чигатойхон қароргоҳига олиб борурмен. Бир пайтлар сенинг ўелингни тутиб берғоним учун Сақту нўён менга бир минг олтин мукофот берғон эрди. Энди ўзингни ўлжа қилиб борсам, Чигатойхон ўн минг олтиндан кам бермас, дейман.

Ўн саккизинчи кўриниш

Или дарёси бўйидаги Чигатой қароргоҳи. Чигатой оқ ўтовдаги тахтда ўтирибди. Нўён Мукажсек унинг ҳузурига кириб, ер ўпиб тавзим қилади.

Ч и г а т о й: Хуш келдинг, менинг бир кўзлик нўёним. Мовароуннаҳрдан қанча ўлпон келтирдинг?

М у к а ж е к: Тўққиз бор тўққиз туяда келтирдим, ҳазрат.

Ч и ф а т о й: Яша, шоввоз-эй! Бу Мовароуннаҳр кони хазина эркан-ку. Биз уни ҳар йили шип-шийдам қиламиз, аммо келаси йили яна ўлпон унаверади. Албатта, бунда Маҳмуд Ялавочнинг тадбиркорлигию сенинг қамчингнинг хизмати кам эрмасдур.

М у к а ж е к: Марҳум отангизга қилич билан хизмат қилғон бўлсам, сизга ҳам қилич ва ҳам қамчи билан хизмат қилурмен, ҳазрат. Бугун сизга тўрт улуснинг ўлпониға арзирли бир ўлжа келтирдим.

Ч и ф а т о й: *(илжайиб)* Яна онаси ўпмағон маҳлиқолардан топдингму? Мовароунаҳрнинг қанча-қанча гулларини сўлдирдик, аммо унда анвойи гуллар яна етишаверар эркан-да.

М у к а ж е к: Карвонда тўққизта маҳлиқо сиз учун сочини тараб турибдур. Ёшлари тўққиз-ўн тўрт оралиғида. Аммо мен келтирғон энг қимматли совға булар ҳам эрмас. Мен сизга тирик Темур Маликни келтирдим.

Ч и ф а т о й: Темур Малик дейсанми? Яна тирик ҳолда-я! Ишониш қийин-ку бунга, биркўз! Ахир, Жалолиддин ва Темур Малик кабилар аллақачон номнишонсиз йитиб кетдилар-ку. Тўғри, бизга тобе ўлкаларда аларнинг ўлғониға ишонмайдурғонлар ҳам бор. Ҳатто баъзилар гўёким бу саркардалар яна қайта келиб кураш бошлашур, деган хомхаёлларга берилишар эркан. Аммо алар тирик эрмаслиги аён-ку. Тирик бўлғонларида бизни тинч қўйишармиди? Ўзини Темур Малик ўрнида кўрсатғон бир девонадур, балким?

М у к а ж е к: Олдин ани кўрмағонимда, ул мени бир кўзимдан жудо қилмағонида мен ҳам шу ўйға бормоғим мумкин эрди. Аммо анинг қиёфаси соғ қолғон иккинчи кўзимда мангуга ўрнашмиш. Шу сабабли дарҳол танидим. Жалолиддиннинг ўлимидан сўнг у дарвиш бўлиб, Шому Ироқда дайдиб юрғон эркан. Лекин юрт соғинчи уни қўймасдан, Хўжандга яширинча келишға мажбур этибдур. Бирон бузғунчиликни бошламасидан қўлга олғонимиз яхши бўлди, ҳазрат. Соқчиларни олатдагидан кўпайтириб, дарҳол сиз тарафға йўл олдим.

Ч и ф а т о й: Хизматинг муносиб тақдирланур, садоқатли нўёним. Хўш, олиб кирингиз эски ғанимимизни!

Қўллари бойланган Темур Маликни олиб киришади. У қаддини ғоз қилиб туради.

Ч и ғ а т о й: Мен у ҳақда кўп эшитган бўлсам-да, ўзини кўрмаган эрдим. Темур Малик шу эркан-да.

М у к а ж е к: Ҳа, аини ўзи, ҳазрат! Агар ишонмасангиз, ани олдин кўрган кекса навкарлар ҳам сўзимни тасдиқлашур.

Ч и ғ а т о й: Ишондим, менга таъзим қилмагани ҳам сенинг сўзингга далилдир. Дарвиш кийимида бўлсам, кўп йиллар қилич кўтариб юргони жуссаси ва қўлларидан маълум. Отам — улуғ хоқон ҳаёт бўлғонида сени бўйинг баравар зарга кўмарди-я. Буни даҳшатли қатлга буюриб, ўзи ҳузур билан томоша қилган ўларди. Бу йил Хўжанд вилоятидан йиғилган барча ўлпон сенга сийлов, Мукажек.

М у к а ж е к: То ўлғунимча хизматда камарбастадурмен, ҳазрат. Сийловингиздан боши осмонга етган навкарингизнинг яна бир ўтинчи бор сиздан.

Ч и ғ а т о й: Хўш, сўйла.

М у к а ж е к: Баттол Темур Маликни қатл этишни менга буюрсангиз. Ўз қўлим билан бўғизлаб, кўзим учун, анинг қўлида ҳалок бўлган навкарларимиз учун қасос олсам. Бурдалаб, қонини ичишга тайёрмен.

Ч и ғ а т о й: Темур Малик ўлимга маҳкум. Аммо анинг ўтмишдаги жасоратларини эътироф этурмиз. Ахир, отам — улуғ хоқон Чингизхон мана шу Темур Маликнинг шогирди Жалолиддин жасоратига тан бериб, ўғил деган мана бундоқ бўлиши керак, деб бизни — ўз ўғилларини изза қилгани ҳалигача қулоғимда турибди. Ҳатто душманнинг мардлигига тан бериш бизга ота меросдир.

Темур Малик, бизга садоқат билан хизмат қилган Маҳмуд Ялавоч қандоқ мартабаларга эришганини эшитгандирсан. Ҳозирда кимсан Мовароуннаҳр ноибидур у. Ҳозир Мўғулистонда улуғ хоқон бўлиб турган укам Ўқтойхон ани Хитойга ноиб қилиб қўймоқчи ва шу мазмунда менга мактуб битиб, Ялавочни Мўғулистонга юборишимни сўрабдур. Улуғ хоқон амри вожиб. Майли, энди Маҳмуд Ялавоч Хитойга ноиб бўлиб даврини сураверсин; у шунга яраша хизмат қилди. Аммо анинг ўрнига бизга Мовароуннаҳр ноиблигини эплайдурган, бу ўлканинг пасти-баландидан хабардор бошқа бир одам керак. Сенинг бу ишни уддаламоғингга шубҳамиз йўқ. Жами бўлиб ўтган ишлар ўтмишда қолди. Рози бўлсанг, сени жаллод қўлига топшириш ўрнига, Мовароуннаҳр тахтига ўтқазурмен. Дарвиш бўлиб, тиланчилик қилиб яшаганингдан кўра шу маъқул эрмасми сенга? Эски

қадрдонинг Мукажек билан Мовароуннаҳрни баҳам-жиҳат идора этурсизлар. Шундоқми, Мукажек?

М у к а ж е к: Ҳар бир амрингиз бошимизга тож, ҳазратим. Агар Темур Малик биз томонга ўтса, кўзимнинг товонидам кечғоним бўлсин.

Ч и ф а т о й: Хўш, ўзинг не дерсен, Темур?

Т е м у р М а л и к: Отанг Чингизхондан шундай манфур тақлиф бўлғонини Сақту нўён менга етказғонида мен ўз жавобимни айтғоним сенга маълум бўлса керак. Ўша сўзим сўздир.

Ч и ф а т о й: Лекин у пайтлар вазият бошқача эрди. Унда ҳали сенинг ўз мамлакатинг, султонинг бор эрди. Ўз салтанатига садоқатни биз қадрлай оламиз. Энди ер юзида бизнинг салтанатимиз ҳукмрон. Шу йилларда менинг жияним, марҳум оғам Жўжихоннинг ўғли Ботухон Рус ерларини забт этмоқда. Резан ва Масқўп аллақачон олинди. Киев ва Новгороднинг тақдири ҳам шундоқ бўлур. Ундан сўнг фаранг ерларини забт этурмиз. Тез орада бутун дунё мўғулларга қарам бўлур. Бошқа элларнинг саркарда ва аъёнларидан фақат мўғуллар хизматини қиладурғонларгина ёруғ жаҳонда яшай олур. Бизнинг салтанатимиз абадийдур.

Т е м у р М а л и к: Искандар ва Қутайба каби фотиҳлар ҳам бизни абадий бўйсундирмоқни хаёл қилгон эрдилар. Аларнинг бу машъум режалари сароб бўлиб чиқиб, охир-оқибат бу юрт яна ўз эгалари қўлига ўтди. Сизларнинг манфур ҳукмронлигингиз ҳам вақтинчалиқдур. Турон халқи бир кунмас бир кун бош кўтарур ва Туронзамин узра интиқом ва озодлик туғлари мағрур ҳилпираяжак.

Ч и ф а т о й: Хом хаёлларга берилма, Темур Малик. Биз халқингни батамом қул қилдик, ундан фақат соя қолди, холос. Бошини кўтариб, бизнинг кўзимизга тик қарай оладурғон одам йўқ. Битта сендан бошқа, албатта. Аммо сен энди ўласен. Шу билан бизга қарши курашмоққа журъати етадиган охирги туронликдан халос бўламиз. Жаллод!

Жаллод билан изма-из ўтовга ясовул ва чопар ҳам киришади.

Я с о в у л: Ҳазрат, Мовароуннаҳрдан, шахсан Маҳмуд Ялавочдан ошиғич хабар билан чопар келди. Шу сабабли ҳаялламай, ани ҳузурингизга олиб киришни лозим кўрдим.

Ч и ф а т о й: Ялавочнинг чопари учун даргоҳимиз эшиги ҳамиша очик. Садоқатли ноибимиз доим бизга хушхабарлар жўнатур.

Ч о п а р: Бир қошиқ қонимдан кечинг, ҳазрат. Бу гал нохуш хабар келтирдим. Мовароуннаҳрда исён! Бухоро шаҳри ва вилоят аҳолиси Маҳмуд Торобий деган бир элаксоз уста бошчилигида исён кутармиш. Исёнчилар Бухорони эгаллашган.

Ч и ф а т о й: Наҳот! Вилоятда турган қўшин нега исённи бостирмабдур?

Ч о п а р: Қўшин тор-мор этилибдур. Чунки, Шомдан келган карвон орқали исёнчилар жуда кўп қуроляроғ олишган эркан. Бизникилар аларни калтак кутарган оломон, деб бепарво ўтиришганида, қўшин қароргоҳига бостириб киришибдур.

Ч и ф а т о й: Неларни вайсаяпсен? Дейлик, аларнинг қуроли бўлганда ҳам бир ҳовуч ялангоёқ деҳқон ва ҳунармандлар тажрибали отлиқ қўшинни мағлуб этишига ақл бовар қилмайди-ку!

Ч о п а р: Аччиқ ҳақиқат шудир, ҳазратим.

Ч и ф а т о й: Лашкар сафарга ҳозирлансин! Мовароуннаҳрга юриш қилурмиз. Утган урушда Бухороннинг вайронасини қолдирганимиз хато бўлибдур. Энди ўша вайроналарни ҳам ер билан текислаймиз. Тоқим, бу халқда ўз ўтмишини эслатадургон ҳеч нарса қолмасин. Темур Малик лашкар кўз ўнгида қатл этилсин. Энди унинг тирик юриши биз учун ғоят хатарли. Туроннинг афсонавий саркардаси Темур Малик ўлдирилди, деб бутун Мовароуннаҳр бўйлаб жар солинсин. Бу хабар исёнчиларга ёниб турган оловга сув сепгандек таъсир қилур.

Т е м у р М а л и к: Янглишдинг, Чифатой. Менинг номим ўлимимдан сўнг ҳам исён ва кураш оловига мой сепгандек таъсир этишига аминмен. Бу юрт оташнафас авлиё, буюк олим ва довюрак саркардаларни етиштираверадур. Ҳатто қирғин ва истибдод ҳам менинг халқимнинг жон томирини узиб ташлаёлмас. Темур Маликни ўлдирсанг, кўриб турганингдек, элакчи ҳам саркарда бўлиб, элни курашга бошлайверади. Маҳмуд Ялавоч ёғийга сотилгани учун анинг номи абадулабад лаънатга учрағай. Аммо мана шу бошқа Маҳмуд — оддий элакчи истибдодга қарши бош кўтариб, ўз номини мангу шон-шарафга буркади.

Жаллодлар Темур Маликни олиб чиқиш учун киришади. Темур Малик уларни итариб ташлаб, ўтовдан чиқаркан баланд овозда хитоб қилади:

— Зафар сенга ёр бўлсин, тороблик баҳодир!

СОҲИБҚИРОН ВА АЛЛОМА

Олти қисмдан иборат драматик қисса¹

Қ а т н а ш у в ч и л а р :

Амир Темур — буюк саркарда ва давлат арбоби
Ибн Халдун — улуғ араб муаррихи, жамиятшуноси ва давлат арбоби

Бибихоним — Амир Темурнинг хотини
Шоҳруҳ Мирзо — Амир Темурнинг ўғли
Муҳаммад Султон — Амир Темурнинг валиаҳд невараси
Хусайн — Амир Темурнинг қизидан туғилган невараси
Шоҳмалик — Амир Темурнинг саркардаси
Абдужаббор — Амир Темур саройидаги имом ва олим
Жаяҳарий — Амир Темур саройидаги шоир
Отилмиш — Амир Темурнинг қариндоши ва амири
Фараж — Миср ва Шом (Сурия) султони
Шадун — Миср саркардаси
Райҳона — Фаражнинг синглиси
Ибн Муфлиҳ — Дамашқ ҳозиси
Адлу — Дамашқ муҳтасиби
Дилрабо — дамашқлик ёш шоира
Дилбоз — ёш Дамашқ фуқароси
Зейли — фарангистонлик рассом
Франческо — Византия элчиси
Биринчи элчи
Иккинчи элчи
Алоуддин — моҳир шатранж ўйинчиси
Амир ул-умаро — Амир Темур амири
Мингбоши

Воқеалар милодий 1401 йил баҳорида Дамашқ ва Қоҳира шаҳарларида бўлиб ўтади.

¹ Ушбу асар Ҳайитмат Расул ва Акрам Ҳабибулло билан ижодий ҳамкорликда яратилган.

Биринчи қисм

Шом (Сурия) мамлакатидаги саҳро. Хўмсни забт этиб, Дамашқ сари йўл олган соҳибқирон Амир Темур лашкарининг илғор қисмлари саҳро бўйлаб бормоқда. Улар мукаммал қуролланган отлик аскарлар. Орқароқда той-той юк ортилган туялар ва аравалар кўринади. Бир жойга етганда, саркарда Шоҳмалик ишорасига биноан аскарлар от жилловларини тортиб, тўхташади. Шоҳмалик от чоптириб, яқинроқдаги тепалик устига чиқади.

Ш о ҳ м а л и к: *(тепалик пастидаги аскарларга)* Хумоюн қароргоҳ учун бундан мақбулроқ жой топиш мушкул. Онҳазрат юксакликни суядурлар. Соҳибқирон чодирини ушбу дўнглик устига тикингиз. Кўчма масжид анави ерда қурилсин *(қамчиси билан кўрсатади)*. Ошхона асбоб-анжомларини нарироқда — шамолга терс тарафга туширинг, токи тутун ҳиди бу ерга келмайдургон бўлсин. Ҳаялламасдан тез бўлинг, ҳализамон ҳазрат етиб келурлар.

Бир гуруҳ қоровуллардан бошқа навкарлар отдан тушишади. Туялардан юклар, аравалардан ошхона асбоб-анжомлари туширилади. Тезда тепаликда серҳашам чодир қад кўтарлади. Тепаликнинг нариги томонида кўчма масжид қурилади. Унинг ёнида азон айтиш учун ёғочдан ясалган энгил минора. От туёқлари дупури эшитилиб, соҳибқирон Амир Темур ўз аъёнлари ва шахсий соқчилари ўротида етиб келади. Ортда келаётган лашкарнинг ҳам олдинги сафлари кўринади. Соҳибқирон ва саркардалар отдан тушишганида, аскарлар отлар жилловидан ушлашади. Тугбардор Амир Темур тугини чодир олдига тикади. Соҳибқирон чодирга кириб, бир қур уни кўздан кечиради. Чодир деворларига нақшинкор қалқонлар ва бошқа безакли қурол-аслаҳалар осилган. Ерга гиламлар тўшалиб, ўртада тахт қўйилган. Эшик тарафда қўлида обдаста ушлаган мулозим кўринади ва таъзим қилади.

Масжид минорасидан муаззин пешин намозига азон айта бошлайди. Азон эшитилгач, соҳибқирон ва саркардалар ҳамда аъёнлар масжидга киришади. Масжид саҳнига гиламлар тўшалган. Абдужаббор ибн Нуъмон имолик қилади ва намоз ўқишади. Оддий аскарлар ташқарида ҳар бири ўз отига яқинроқда, тўнини ерга тўшаб, қурол-яроғини ечиб ёнига қўйиб, намоз ўқишади. Қўшиннинг биринчи ярми намозни адо этиб, қурол-яроғларини тақиб, отларига миниб олишганидан сўнггина, қолганлар отларидан тушиб, намоз ўқий бошлашади.

Сохибқирон ўз чодирода тахтда ўтирибди. Тахтнинг икки тарафида икки забардаст соқчи қуролланган ҳолда турибди. Ясовул кириб таъзим қилади.

Я с о в у л: Олампаноҳ, Дамашққа — Миср султони Носириддин Фараж ҳузурига юборғон элчимиз ҳумоюн ўрдуга қайтиб келмиш.

А м и р Т е м у р: Ҳузуримизга кирсин.

Я с о в у л: Бош устига.

Ясовул таъзим билан тисарилиб чиқиб кетгач, элчи кириб тиз чўкади.

А м и р Т е м у р: Хўш, сўйла. Фараж ҳузурида бўлиб, анга бизнинг мактубимизни етказдингми? Миср султони мактубга не жавоб қилди?

Э л ч и: Аълоҳазрат, султон Фаражнинг қабулига эришмоқ қулингиз учун кўп мушкул бўлди. Олампаноҳнинг ҳумоюн мактубларига ҳам Миср султони лозим даражада эътибор кўрсатмади. Сабаб — у бир ёш йигитдир. Атрофини димоғдор мамлук беклари ўраб олмиш. Алар султондан «Амир Темурнинг мактубига фақат қилич билан жавоб қайтаринг», — деб талаб этишмоқда. Назаримда, султон ҳам ўз ақлига кўра эрмас, мана шу бекларнинг фисқи фасодига биноан иш кўрмоққа мажбур. Беклари эса сулҳ сўзини эшитишни ҳам иштамайду.

А м и р Т е м у р: Фараж билан бирга Мисрдан катта лашкар келгони?

Э л ч и: Имкон қадар шаҳар ва унинг ташқарисидаги лашкарга саросол солиб қузатдик. Лашкар шаҳарга сигмай, унинг атрофидаги дала-даштни ҳам тўлдирғон. Овозаларга қараганда, Қоҳирадан султон билан бирга Мисрнинг энг номдор саркардалари келмиш. Миср кўшинида жангга ўргатилгон шерлар ва филлар ҳам бор. От ва туя минган юзлаб жарчилар шаҳар бозори ва кўчаларида жар солиб, ўзларича султон Фаражнинг бўлажак ғалабасидан башорат қилиб, ушмундоқ дейишмоқда: «Амир Темур Шомнинг Ҳалаб ва Хўмс каби шаҳарларини олғони билан ҳали у мамлук лашкарининг зарбини татимаган. Миср ва Шом ҳудудларида олтмиш минг қишлоқ ва қасаба хатта олинғон. Ҳар бир манзилдан ўнта жангчи олинса ҳам олти юз минг бўлар. Бу кучнинг ярми ҳам Амир Темурни ҳайдаб, қўлдан кетгон вилоятларни қайтариб олишга етарлидир». Мамлук беклари менга ҳам таҳдид қилиб, шундай дейиш-

ди: «Хукмдорингга бориб айт. Мамлуқларни мўғуллар ёки Тўхтамиш каби хаёл қилмасин. Биз ўз пайтида жаҳонни олғон мўғулларнинг ҳам, ўзларию отлари темир либосга бурканишғон фаранг солибчиларининг ҳам додини бергонмиз. Бир гал хукмдорингнинг ўзи ҳам Шом ҳудудига яқин келиб, марҳум султон Барқуқ Мисрдан анга қарши лашқар тортиб борғонида, жангу жадалга журъат қилмай, оқсоқланиб қочиб қолғон эрди. Энди Миср тахтида ёш бола ўтирибди, деб ўйламасин. Мамлуқлар ҳар қандай лашқарга қарши тура олурлар. Бизга на Амир Темур, на Йилдирим Боязид писанд эрмас.

А м и р Т е м у р: Амир Отилмишни банддан халос этиб, биз тарафга жўнатиш ҳақидаги илтимосимизга не дейишди?

Э л ч и: Бунга алар, «агар амир Отилмиш банддан чиқиб, бирон томонга йўл олса, у ер фақат нариги дунё бўладур. Амир Темурнинг бошқа саркардаларини ҳам банди қилиб, Отилмишнинг ёнига зиндонга тикурмиз», — дейишди.

А м и р Т е м у р: Қоҳирадан Дамашққа султон билан фақат саркардалар келишғонми? Султоннинг бошқа аъёнлари ҳақида не маълумотлар бор? Миср қозикалони, машҳур аллома Валиуддин Абдураҳмон Ибн Халдун ҳақида ҳеч бир хабар эшитмадингми?

Э л ч и: Ибн Халдун Султон Фаражнинг устози эркан. Мархум султон Барқуқ даврида ҳам Мисрда анинг обрў-эътибори жуда баланд бўлғон эрмиш. Котиб султон ва аркони давлати ҳузурида ҳумоюн мактубни ўқиётғонида уни эътибор билан тинглағон ва сулҳни ёқлаб гапирган одам ёлғиз ўша бўлди. Аслида мен қулингизнинг жонига аро кирғон киши ҳам шу — Ибн Халдун. Барча беклар бақир-чақир қилишиб, султондан мени қатл қилишни талаб этишди. Ибн Халдун «Элчига ўлим йўқ, бундай иш қабиҳликдир», — деб султонни зўрға тийиб қолди. Акс ҳолда, мени жаллод қўлига топширишдан ҳам тойишмасди.

А м и р Т е м у р: Ҳаммаси равшан, сенга ижозат.
(Элчи таъзим қилиб чиқиб кетади. Соҳибқирон тахтдан тушиб, уёқ-буёққа юриб, ўз-ўзига дейди.)

Эҳ, Отилмиш, Отилмиш. Султон Аҳмад найранги туфайли бандга тушиб қолғон садоқатли саркардам. Менга қанчалик азизлигингни маккор Султон Аҳмад билғони учун ҳам сени Фараж ҳузурига юборди. Шу билан орада низо чиқармоқчи бўлди ва бунга эришди.

Энди сени озод қилиш учун бутун лашкар билан Миср остонасида турибмен. Мен ўзгача йўл тутолармидим... Йўқ, Отилмиш, асло йўқ!... Кўрнамак Тўхтамиш Мо-вароуннахрга — менинг салтанатимнинг юрагига хиёнаткорона бостириб кирғонида сен Бухоройи шарифдек улуғ шаҳри азимни қаҳрамонона мудофаа қилдинг. Ўшанда вилоятнинг кўпчилик аҳолиси шаҳарга қамалиб олғон, агар душман мудофаани ёриб ўтолса, даҳшатли хунрезлик бўлиши, қирғиндан омон қолгонлар узоқ Олтин Ўрдага ҳайдаб кетилмоғи мумкин эрди. Аммо сен ўз тадбиркорлигинг ва жасоратинг, ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд қаддасоллоҳу сирраҳу эса ўзларининг мўъжизавор дуолари билан бухороликларни сон-саноқсиз ёвга қарши курашга руҳлантириб турдингизлар. Натижада Тўхтамиш ноумид бўлиб, Бухоро остонасидан чекинишга мажбур бўлди. Сенинг бу хизматларингни, мен учун эмас, балки улуғ Турон учун қилгон хизматларингни унутишга ҳаққим борми?! О, Отилмиш, Отилмиш, жигарим Отилмиш! Бандда бўлсанг ҳам бардам бўл, асло кўнглингни чўктирма. Сендек битта ботирнинг жонини қутқармоқ учун Амир Темур ҳатто ўз жонидан кечмоққа тайёр!.. Эй Оллоҳим, бу йўлда мен ожиз бандангга ёлғиз ўзинг мададкор бўлгайсен, Оллоҳу акбар!

* * *

Амир Темурнинг невараси Ҳусайн ўз ўтовида у ёқдан-бу ёққа бориб-келганча ўз-ўзига гапирмоқда.

Ҳ у с а й н: Муҳаммад Султон, Муҳаммад Султон демакдин ўзга каломни нечун билмайдурлар жаҳонгир бобом!... Валиаҳд қилурмушлар ул эркатойни!.. Хўш, мен-чи, мен?.. Қизларининг фарзанди бўлғоним боис маҳрум эрканменму суюрғоллардан?!.. Қандай чидайдурмен бу ноҳақликка?.. Қандай чидайдурмен?... *(Ташқарида шовқин-сурон кўтарилади).* Не гап, ясовул?

Я с о в у л: *(кириб)* Мамлук бекларидин биттаси сиз овламоқчи бўлгон жайронларга қирон келтирибди битта-битталаб! Ул нобакорни ушлаб олиб келдик ҳузурингизга!

Ҳ у с а й н: Олиб кириб!

Я с о в у л: *(ташқарига қараб)* Асирни олиб кириб! *(юзига ниқоб тортилган, қўли орқасига боғлиқ мамлук жангчиси (Райҳона)ни олиб киришади).*

Ҳ у с а й н: Қўлларини ечинг! *(Ясовул унинг қўлини*

ечиши билан, жангчи ёнидаги ясовулни бир тепиб йиқитиб, унинг қиличини тортиб олади-ю, ҳамлага ўтади. Ўртада қиличбозлик жанги бошланади. Ҳусайн бу ҳолни ҳайратда кузатади. «Мамлук жангчиси» ясовулни яра-лаб йиқитгач, Ҳусайнга ҳамлага ўтади. Иккови ўртасида кескин қиличбозлик бошланади. Анча олишувдан сўнг Ҳусайн жангчи қиличини уриб ерга туширади). Хўш, қайсар Фараж султоннинг одамхўр ити, жайрон гўшти егулари келиб қолдимۇ... (жангчи жим). Қанча жайроннинг бошига етдинг?.. Сендан сўрайдурмен кўппак мамлук?... (жангчи сукут сақлашда давом этади). Ҳозир сен ярамас ўшал ўлдирғон жайронларинг ортидан қора жаҳаннамга сафар қиласен!.. Қани, ўлимнинг олдидан бир жавоб бер-чи! Султон Фаражнинг дилбар синглиси, доврўги Шом ила Ироқда дoston, гўзалликда тенгсиз, парирў, сарвқомат, гулбадан Райҳонани кўрғонмисан ҳеч?... (жангчи жонланиб «ҳа» деган маънода бош ирғайди). Демак кўрғонсан-а, кўрғонсан? (у яна бош ирғайди) Айт-чи, айтчи менга мамлук! Ўшал... ўшал Райҳона ҳеч бир йигит зотин хушламас эрмуш?... Шу гаплар ростму, а? Ростму?... (жангчи бош ирғайди). Борди-ю.. борди-ю мен анга муҳаббат изҳор қилсам, ижобат бўлурму изҳори дилим?... (жангчи «қайдам» деган маънода қўлларини ёзади. Ҳусайн ҳамма нарсани унутиб, оғир бир дард билан сўзлай бошлади). Мен ўшал гўзалга ғойибона ошиқ бўлиб қолгонмен! Битта сайёҳ анинг таърифин қилгонда, кўйида телбаваш бўлай деганмен!.. О, сайёҳ, сайёҳ, не қилардинг ани таърифлаб менга?... (унинг кўз олдида Райҳонани таърифлаётган Сайёҳ намоён бўлади).

С а й ё ҳ: Ўрусия, Ажамни кездим, Фарангу Хитойда, дилбар Византия, Олмон заминида юрдим узоқ йил, аммо Райҳонадек, қуёшистон Миср паризоди гўзал Райҳонадек ҳусни аълони учратғон эрмасмен, валлоҳу биллоҳ!

Ҳ у с а й н: Ул.. ўшал қиз шу қадар тенгсизму ҳусн бобида?

С а й ё ҳ: Менимча шундай! Анинг ҳур чеҳраси ойдан-да, ҳаттоки кундан-да гўзал!

Ҳ у с а й н: Сен уни чиндан кўрганмусен ўз кўзларинг-ла?

С а й ё ҳ: Зиёфат чоғида кўрганмен бир бор!.. Анда... анда ҳам чеҳраси бутунлай очик эрмасди. Ҳарир парда орқасига яшрунғон офтоб жамолидин шуъла таралғонди қасри олийга!.. О, ўшал он фақирнинг аҳволин бир

кўрсангиз эрди, бир кўрсангиз эрди... Лекин Райҳона қайда-ю, мен фақир — сайёҳ қаёқда!.. Райҳона фақат сиздек алпқомат, баҳодир зотларга муносиб, ҳа, амирзодам, Сиз каби алпқомат зотга муносиб!..

Хусайн ўзига келиб, унга ҳайратомуз тикилиб турган «жангчи» ёнига беихтиёр боради.

Х у с а й н: Анинг чехрасидин атрофга худди куёш шуъласидек нур ёғилиб турармуш! Шу гаплар ростму, а? Ростму?.. *(жангчи безовта, Хусайн унинг юзидаги ниқобни аста-секин еча бошлайди).* Мендин кўрқма!.. Мен сенга... мен сени ҳеч нима қилмаймен!.. Ҳа, асло кўрқма!.. фақат Райҳонадин, анинг ҳусну камолидин менга сўйлаб берсанг бас!.. *(унинг юзидан ниқобни ечади, Райҳона кафти билан юзларини бекитади, Хусайн бир оз ўзини йўқотганча қизга тикилиб қолади).* Ё раҳмон!.. Бу не ҳол?.. Ҳой жангчи, ҳали сен қиз киши-дурмусен?.. Юзингдин қўлингни олсанг-чи!.. *(Хусайн унинг қўлига қўлларини чўзиши билан қиз унинг қўлларига бир уради-ю кўзларига ажиб ҳолатда тикилади. Хусайн қарахт ҳолатда).* Сен... сен кимсен?.. Бу ерларда... бу сарҳадда нима қилиб юрибсен?.. Асли насабингни баён эт, гулрў?

Р а й ҳ о н а: Нечун керак сенга менинг насабим?..

Х у с а й н: Мен билмоқ истаймен асли зотингни?

Р а й ҳ о н а: Қондор душманинг синглисидурмен, десам, ишонурмусен?

Х у с а й н: Душманим синглиси?

Р а й ҳ о н а: Райҳонани ҳўп эсладинг ўртаниб-ёниб!

Х у с а й н: Ё раббий... ё раббий... сен ўшал... гўзал Райҳона?..

Р а й ҳ о н а: Ўхшамайменму?

Х у с а й н: Йўқ, йўқ, ўхшайсен! Тамом ўхшайсен!.. Сайёҳ таърифини келтирғон пари сенсен, дилбарим!

Р а й ҳ о н а: Дилбарим?

Х у с а й н: Райҳона!.. Ҳусн маликаси!.. Кўзларимга ишонмаймен! Бу бир туш!.. Ҳа, ҳа туш кўряпмен, туш!..

Р а й ҳ о н а: Тушда нелар кўрмуш шаҳзодамиз?

Х у с а й н: Тушумда... Тушларимда офтоб синглиси дилбар тўлин ой инсонсифат битта гўзални туғиб, ани сингил қилиб берибмуш Фараж султонга!.. Фаражнинг... Фаражнинг қасри олийси шу моҳичехранинг ҳур зиёсидин мунавварлар эркан кундуз ва оқшом!... Анинг нафасидин мумлар ҳам эриб, сочию бастидин райҳоний бўй таралурмиш жумла заминга!.. Шу кўйи... шу

қўйи Миср акобирлари анга от қўймушлар Райҳонаой деб!.. Ўшал ой... ўшал моҳи офтобизода, бугун менинг тушларимга кирганмуш! Ҳа, ҳа, ухлмасам-да туш бўлиб кирганмуш...

Р а й ҳ о н а: Борди-ю, ўнг бўлиб чиқса-чи шу туш?

Ҳ у с а й н: Йўқ, йўқ, ундай бўлиши мумкин эрмас!.. *(унинг чехрасига аста қўлини теккизади)*. Асло... асло мумкин эрмас!.. *(Райҳона ҳам беҳуш ҳолатга туша бошлайди)*.

Р а й ҳ о н а: Шаҳзода...

Ҳ у с а й н: Райҳона!.. *(қиз беихтиёр Ҳусайн оғушига ўзни топширади)* Гўзал Райҳона!.. Парилар париси сулув Райҳона!.. Мен сени кутгандим! Ҳа, ҳа, жуда-жуда орзиқиб кутгандим, сени, дилбарим!

Р а й ҳ о н а: Бу бахт!.. Фойибдан ато бўлгон бахт!..

Ҳ у с а й н: «Ошиқлар аҳли дил очиб йиғласа яратғонига, анинг тилаклари сўзсиз ижобат бўлғуси» дейишар эрди. Мен эрса... мен эрса ҳар кун, ҳар соат Райҳонам висолиға етказгин, дея илтижо қилардим, йиғлаб ёлборардим яратғонимга! Минг шукур... минг шукур, сўравим бўлди ижобат!.. Энди мен ани... мен ани ҳеч қайларга юбормаймен! Ҳа, ҳа, мен сени энди ҳеч қайларга юбормаймен, Райҳона, юбормаймен!

Р а й ҳ о н а: Йўқ, йўқ! Нималар деяпсиз, шаҳзодам? Бу асло мумкинмас! Ҳа, ҳа, асло мумкинмас!

Ҳ у с а й н: Мумкин, мумкин, Райҳона, жоним?

Р а й ҳ о н а: Бизлар рақиблармиз бир-биримизга!

Ҳ у с а й н: Йўқ, йўқ, бизлар эрмас, бобом, акангиз рақиб бир-бирлари-ла! Бизлар ошиқлармиз, рақиблар эрмас!

Р а й ҳ о н а: *(Ҳусайннинг оғушидан чиқиб)* Оҳ, шаҳзодам!.. Нелар бўлаяпти бевафо дунёнинг носоз хулқидин? Ошиқнинг бобосиға маъшуқанинг акаси душман?!.. Аларнинг низоси касофатидин ўртада муҳаббат сарсону хазон!.. *(кетшига шайланади)*. Яхши қолинг, амирзода!

Ҳ у с а й н: Қаёққа, Райҳона?

Р а й ҳ о н а: Қасри олийға! Акам Фараж султон ҳузурига!

Ҳ у с а й н: Кетмайсен, Райҳона! Ҳеч қаёққа кетмайсен, тамом! Мен сени бобом ҳузурига элтурмен ҳозир! Андин ризолик олиб, оқ фотиҳа тилаймиз, Райҳона!

Р а й ҳ о н а: Йўқ, йўқ! Бу фикрингиздин қайтинг,

шаҳзода! Бобонгиз Амир Темур феъли бизга беш қўлдек аён! Хазон оловига отса отару, аммо тўйимизга ризолик бермас у икки дунёда!

Ҳ у с а й н: Бўлмаса... бўлмаса нима қил дейсен, Райҳона?

Р а й ҳ о н а: Узоқ ўйлаш керак бу ҳақда, жоним!.. Энди эса яхши қолинг, шаҳзода!..

Ҳ у с а й н: Яна қачон учрашурмиз, Райҳона?

Р а й ҳ о н а: Бу томони сизга боғлиқ, азизим!.. «Излаган қаъбани топади», дерлар!.. Яхши қолинг!.. Мудом садоқатим ёр бўлсун сизга! Унутманг! Ахтарган топар қаъбани! (*кетади, Хусайн азоб исканжасида тўлғанади*).

Ҳ у с а й н: Райҳона... Райҳона... қайларга кетдинг? Уқубат занжирин бўйнимга солиб, нега йироқ кетдинг мен шайдойингдин? Энди қай алпозда ўтар туну кунларим? «Ахтарган қаъбани топар» дедими? Ахтарамен!.. Ҳа, ҳа, мен сени ахтарамен!.. Токи топгунча ахтарамен сени, эй, гўзал Каъбам!

* * *

Саркарда ва аёёнлар Соҳибқирон чодирига машваратга йиғилишган. Тахтнинг ўнг томонида шаҳзода ва саркардалар, чап тарафида Абдуҷаббор ибн Нуъмон, Жавҳарий, Алоуддин каби уламо ва аёёнлар.

А м и р Т е м у р: Муҳтарам аркони давлат! Маълумингизким, шаҳзода ва амирларнинг барчаси бу ерда ҳозир эрмаслар. Амирзода Мироншоҳ, амирзодалар Абубакр, Пирмуҳаммад, амирлар Худойдод, Шайх Нуриддин ва Менглихожа бошчилигидаги туманлар ҳали етиб келмагон. Аммо, альон Миср султони Носириддин Фараж мамлук лашкарига бош бўлиб, Дамашққа етиб келгони, Мисру Шомнинг барча асосий ҳарбий кучлари анинг туғи остига жам бўлишгони ҳақидаги хабар ишончли далиллар билан тасдиқ этилди. Биз голиб бўлатуриб, сулҳ истагида анга элчи юборгон эрдик. Аммо султон сулҳ ҳақидаги таклифимизни ҳатто эшитишни ҳам истамабдур. Биз ҳам ҳозир унибу шаҳардан бор-йўғи уч манзил масофада турибмиз. Бинобарин, бундан буён қандай йўл тутмоқни кенгашиб олмоқ зарур. Масала шундай: олға юришда давом этурмизми ёки йўқми? Юришни давом эттириш, албатта Миср лашкари билан жанг майдонида тўқнашмоққа олиб келур. Шундай эркан, бу хусусда ҳар бир амир ўз раъй-

мулоҳазасини хотиримизга маълум этсин. Бошлаб амир ул-умаро сўйласин.

А м и р у л - у м а р о: Барча нарсага қодир Оллоҳ таоло улўф соҳибқиронга узоқ умр, азим салтанатларига боқийлик ато этсин! Музаффар лашкарингиз ҳамisha сизнинг измингиздадир, олампаҳо. Ҳозирги вазият тўғрисида ўз фикри ожизимни айтсам, анинг анча мураккаб эрканлиги, назаримда, барчага аён эрур. Миср султони лашкар билан келмағонида ҳам, ғолибона юришимизни давом эттирмоғимиз мумкин эрди. Маълумки, Носириддин Фараж Мағриб ўлкаларидаги энг қудратли подшодир. Лашкари бизникидан кўп бўлса кўндир, ҳаргиз кам эрмасдир. Бизнинг лашкаримизнинг талай қисми Ироқ, Озарбайжон, Гуржистон ва Шом ўлкаларига сочилган. Бунинг устига, Гуржистон дараларидаги оғир жанглар лашкарни анча ҳоритди. Тош қўрғонли Ҳалаб шаҳрини забт этиш ҳам осон кечмади. Кўшин сафида ярадорлар кўп. Шуларни ҳисобга олиб, биз Дамашқ фатҳини кечиктириб, шимоли-ғарбга — Таробулис дарёси соҳилига йўл олсак. Ушбу дарё соҳилидаги яйловлар баҳорда ғоят серўт бўлур. У ерда жангчилар нафасини ростлаб, лашкар отлари қувватга кирса. Бу орада қолган туманлар ҳам етиб келур. Шунда Фаражни тор-мор келтириш учун отланса бўладур.

А м и р Т е м у р: Амир Шоҳмалик бу хусусда не дер?

Ш о ҳ м а л и к: Фикри ожизимча, амир ул-умаро жаноблари жами амирлар кўнглидаги гапни айтдилар.

А м и р Т е м у р: Амирзода Шоҳрух не дер?

Ш о ҳ р у х: Жаноб амир ул-умаро далиллар келтириб сўйладилар. Аммо менда бир мулоҳаза бор эрди. Бундан бир неча йил муқаддам, Шом сарҳалида ҳозиргига ўхшаш бир вазият юзага келгон пайтда, макр билан Озарбайжонга ҳамла қилишга чоғлангон Тўхтамиш фитнасини даф этиш учун, валинеъматимиз зарурат юзасидан ортга қайтгон эрдилар. Ўшанда бу Фаражнинг отаси, Мисрнинг марҳум султони Барқуқ буни ўзича қўрқоқликка йўйиб, Турон лашкари бизнинг тигимиз зарбидан чўчиб қочди, деб бутун жаҳонга жар солгон эрди. Агар бу гал ҳам биз мамлуклар лашкари билан тўқнашмасдан изга қайтсак, султон Фараж ҳам отаси каби мақтанчоқлик қилиб, бизни қўрқоққа чиқармасми?

Ҳ у с а й н: Марднинг гапи бундоқ бўладур. Орқага қайтиб эмас, балки олға юриб, мамлукларни зеру за-

бар қилгач, Дамашқ кўшқларида истироҳат қилайлик.
Фараж аёнлари билан бизнинг хизматимизда бўлсин.

Ж а в ҳ а р и й:

*Музаффар сипоҳлар бошласалар жанг,
Фаражнинг аҳволи бўлур албат танг.*

А м и р у л - у м а р о: Баракалло, шоир. Аммо бунинг учун қаламни эмас, қиличларни ишга солиш лозим бўлғуси.

А м и р Т е м у р: Машваратда айтилғон ҳар бир фикр-мулоҳазада жон бор, албатта. Зафарёб лашкари-миз узоққа чўзилғон оғир сафарда бироз толиққани рост. Аммо, ўзларинг ўйланғлар. Биз дарё соҳилида дам олгунимизча, ғаним бекор турурми? У ўзига берилғон фурсатдан фойдаланиб, куч-қудратини янада оширмайдур, деб ким айта олур? Биз Турондан анча узоқдамиз. Бу олис ўлкаларда Султон Аҳмад изғиб юрибди. Бағдодга чанг солиш учун қулай фурсат изламоқда у! Бу икки ғаним бизга қарши бирлашишига йўл қўйиб бўлмайдур. Дам олган лашкар билан икки жабҳада жанг қилғондан кўра, чарчаган лашкар билан бўлса ҳам бир жабҳада жангу жадал қилмоқ осон ва нисбатан беҳатарроқдир. Албатта, биз ўз аскар ва саркардаларимизни бекордан бекорга жанг оловига ташлаш ниятида эрмасмиз. Миср мамлакати билан сулҳ тузмоқ мақсадимизда ҳамиша собит қолурмиз. Султон Аҳмад макр билан асир этиб, Мисрга юборғон ва неча йилдирки Қоҳирада ҳибсда сақланаётғон амиримиз Отилмишни озод этиб, бизга юборса ва адовату душманликни тарк этмоққа аҳд қилса, биз Фараж билан муқаррар сулҳ тузиб, вилоятларига дахл этмай, орқага қайтурмиз. Акс ҳолда эса, биз учун фақат олдинга йўл бор. Агар мамлуклар лашкари йўлимизга ғов бўлса, ғалабадан кўприк ясаб, ундан ошиб ўтурмиз.

А м и р у л - у м а р о: Иншооллоҳ, олампаноҳнинг бу маънодор суханидан сўнг камина ўз фикрим янглиш бўлғонини эътироф этурмен. Энди ҳар бири-миз ҳиммат камарини белимизга маҳкам боғлаб, тadbир қиличи билан соҳибқироннинг оқилона режасини амалга оширишга ҳозир бўлурмиз.

А м и р Т е м у р: Баракалло! Ҳозирча олдимизда сулҳ ёки жанг кутиб турғони ёлғиз Оллоҳга аёндр. Аммо душман яқинимизда. Шу сабабли қароргоҳ атрофига хандақ қазилиб, унинг чеккасида одам бўйи баравар тўсиқлар ясалсин. Ҳар бир амир ўз бўлуки

қаршисида тўсиқ тиклашга жавобгардир. Бутун тунда соқчилик қиладурғон жангчиларга бир неча соат дам олишга ижозат этилсин. Бөһқа барча сипоҳлар қароргоҳни мустаҳкамлашга банд бўлишсин. Сизларга ижозат! *(Амирлар қўл қовуштириб кета бошлашади)*. Амирзода Хусайн!

Х у с а й н: Лаббай, қиблагоҳ?..

А м и р Т е м у р: Сиз оз фурсат қолинг!.. *(Хусайн қаршисига келиб, унинг кўзларига тикилади)*. Нечун тушкундасиз?.. *(Хусайн жим)*. Қандайин бир ташвиш эзгандек сизни?.. Ғамноклик боиси недур?.. *(жимлик)* Сўйлангиз!.. Не синоат ўртайдир сизни?..

Х у с а й н: Ҳалиги... амирлар дейишдилар-ку... сипоҳлар толиқишғон деб... Биз ҳам... мен ҳам... *(Ясовул кириб таъзим қилади)*.

А м и р Т е м у р: Хўш, не гап, ясовул?

Я с о в у л: Битта мусофир қабулингизга изн сўрай-дур?

А м и р Т е м у р: У қайдин эркан?

Я с о в у л: Фарангистонликман дейдур!

А м и р Т е м у р: Кирсин! *(ихчам сурат дастгоҳи ва ўроғлиқ қоғозлар кўтарган мусаввир Зейли кириб, бир неча бор эгилиб, соҳибқиронга таъзим бажо келтиради)*.

З е й л и: Жумла олам хоқони, шул мунаввар замин офтоби, маърифат мулкининг нурли чироғи, соҳибқирони замонга аҳли Фаранг элидин, хусусан қироли аълодин дуойи салому бисёр таъзимлар *(ихчамгина Фарангистон қироли суратини унга ҳадя этади)*.

А м и р Т е м у р: Ким бўлур бул мардуми аъло?

З е й л и: Фарангистон қироли. Яъни бизнинг қиролимиз бўлур, соҳибқироним!

А м и р Т е м у р: Фаришталик инсон эркан! Кимнинг ишидур бул?

З е й л и: Каминаи камтарин мўйқаламин маҳсулидир, соҳибқироним!

А м и р Т е м у р: Ғоят соз, ғоят соз!.. Хўш, қандай юмушлари бор бизга фаранг сайёҳининг?

З е й л и: Фарангистон қиролин амрларини адо қилгали келганмен ҳузурингизга!

А м и р Т е м у р: Нени амир этмушлар сизга ул жаноб?

З е й л и: Суратингизни чизиб, ул жанобга элтмоқликни!

А м и р Т е м у р: Не учун керак бўлмиш менинг суратим ул зоти олийга?

З е й л и: Тасдиқламоқ учун биродарликни!

А м и р Т е м у р: Кўп маъкул, кўп маъкул!.. Хўш, қай аллоз чизурсиз менинг хўп кўпол, тунд келбатим-ни? Шақлу шамойили қай тақлид бўлур?

З е й л и: Хоҳласалар, катта ҳажмда! Хоҳласалар, мана бу тақлид! *(қўлидаги қоғозни ёзади. Амир Темур ундаги Райҳона суратига ҳайратда тикилиб қолади).*

А м и р Т е м у р: Кимдур бу санам?

З е й л и: Миср султони синглиси гўзал Райҳона!

А м и р Т е м у р: Миср султони? Фараж сингли-симу?

З е й л и: Шундай, соҳибқироним!.. *(Амир Темур Райҳона суратини берилиб томоша қила бошлайди. Хусайн беихтиёр сурат сари интилади-ю, яна ўзини ушлайди, аввалги учрашув онлари оний лаҳзаларда бот-бот намоён бўлади).*

А м и р Т е м у р: Қаранг, амирзода! Нақадар гўзал бу илоҳий хилқат?! Рақибимиз Фараж синглиси эрканлигига ишонгинг ҳам келмайди бу ҳурлиқонинг!.. *(Хусайн эса Райҳона суратини зимдан кузатиш билан овора).*

З е й л и: Мана бу эрса ўшал султон Фаражнинг асл сурати! *(Ёш, қадди-қомати аллардек, мағрур бир қиёфадаги Фараж суратига Амир Темур узоқ тикилиб қолади).*

А м и р Т е м у р: Аҳ-ҳа, ўшал сенмусен, мақтан-чоқ Фараж?! Айтқонларича бор эркан!.. Қаранг, келба-ти тоғ йиқитай дейди-я!.. *(ўзича)* Ҳа, Амир Темур, Фараж сенга муносиб рақиб кўринадур. Яккама-якка олишғонда ҳам, арслон билан олишдим, деб мағрур-ланишга арзигулик зот!..

З е й л и: Хўш, қандай шаклда чизишимни хуш кўрурлар, соҳибқироним?

А м и р Т е м у р: Жанговар либосда!

З е й л и: Маъкул!.. Бўлмаса... соҳибқироним ўша жанговар либосни кийсалар?

А м и р Т е м у р: Ҳозир эрмас! Уни биз яқин кунларда албатта кийурмиз! Сиз ўшанда чизурсиз суратимизни!.. Ҳозир эрса, яйраб дам олинг! Турклар-нинг мулкқини бир оз ўрганинг!.. *(Хусайнга)* Амирзо-дам, мусаввир жанобларига махсус жой қилинг! Ҳоли-дин хабардор бўлинг эрта-кеч!.. Муҳтожлик сезмасун то кетгунича!

Ҳ у с а й н: Амрингиз бошга тож, қиблагоҳим!.. *(кетishiади. Амир Темур чуқур хаёлга чўмади).*

А м и р Т е м у р: Фанимнинг жонсиз суратин кўриб, ҳаяжонда қолдим. Бевовта бўлдим!.. Борди-ю ўзи-ла жанггоҳда дуч келганимда, қай ҳолатга тушаркин-мен ўша кез?

* * *

Амирзода Хусайн қароргоҳи. Тикка турганча Хусайн Зейлини сўроқ қилмоқда.

Х у с а й н: Тўғрисини гапир! Сен не мақсадда келдинг бизнинг даргоҳга?

З е й л и: Соҳибқирон суратин чизгани дедим-ку! Яна қанча қайтаришим керак?

Х у с а й н: Йўқ, сенинг мақсадинг бутунлай бошқа! Мен буни аллақачон сезганмен! Элчига ўлим йўқ, гапир чинингни!

З е й л и: Гапирсам... Гапирсам... Сизга Райҳонадан ошиғич салом!

Х у с а й н: Ошиғич!.. Нега ошиғич?

З е й л и: Уни эрга бермоқчилар!

Х у с а й н: Эрга?

З е й л и: Ҳа!

Х у с а й н: Кимга?

З е й л и: Бир ёш саркардага!..

Х у с а й н: Райҳона... унга тегишга розилик берди-му?

З е й л и: *(қўйнидан хат чиқариб, эҳтиёткорона Хусайнга чўзади)*. Ҳаммаси мана бу номада айтилган!.. *(Хусайн ошиғич номани очганча ўқий бошлайди)*... «Мотамсаро Райҳона кўзлари йўлингизга нигорон... Тўй фурсатига саноғли кунлар қолди... Кечиксангиз, мен сизга бир умрга йўқмен... Сизнинг Райҳонангиз!..» *(хатга қайта-қайта тикилади, саросимага тушади)* Райҳона... Райҳона... *(унинг кўз олдига Райҳона намоён бўлади)*. Наҳот-ки бу гаплар рост, Райҳона?

Р а й ҳ о н а: Кошки эрди ёлғонга дўнса!

Х у с а й н: Энди не қилурмиз, жоним?

Р а й ҳ о н а: Маълум фурсат кутармен сизни!.. Гар висол дамлари насиб этмаса...

Х у с а й н: Йўқ, йўқ, Райҳона!.. Сабр қил!.. Сабр қил!.. Фурсат бер мента?.. Оз дам фурсат бер? *(Райҳона унга бесўз тикилиб қолади, Хусайннинг қулоғи остида унинг аввал учрашган дамдаги сўзлари янграйди)*.

Р а й ҳ о н а: *(Хусайн хаёлида)*.. «Излаган Каъбани топади, дерлар!.. Мудом садоқатим ёр бўлсин сизга!..

Унутманг!.. Излаган топар Каъбани!..» (акс садо: Топар Каъбани!.. Топар Каъбани!.. Топар... Топар... Топар...)

Ҳ у с а й н: Оҳ, сайёҳ, мен телба бўляпмен!.. Бул алпоз... бул алпоз эрта ё индин бўйнимга боғлангай жунунлиқ занжири! Тез фурсат солингай телбалик кишани оёқларимга!..

З е й л и: Кишанбанд бўлмаслиқ чораларини наҳот тополмаслар ошиқи шайдо амирзодамиз?

Ҳ у с а й н: Чора тополмаслар?.. Йўқ, йўқ! Топамен!.. Албатта топамен анинг чорасин!..

* * *

Чодирда соҳибқироннинг ёлғиз ўзи. Шоҳмалик кириб, таъзим қилади.

Ш о ҳ м а л и к: Аълоҳазрат! Муҳим бир хабарни арз қилмоққа ижозат этинг.

А м и р Т е м у р: Не хабар эркан? Сўйла!

Ш о ҳ м а л и к: Миср султони Носириддин Фараж элчиси икки ҳамроҳи билан ҳозиргина ҳумоюн қароргоҳга кириб келди.

А м и р Т е м у р: Миср элчиси?! Наҳот, мамлуклар кўксидаги ғайирлик музлари эриётган бўлса? Шу пайтгача сулҳ ниятида неча бор элчи жўнатгонимизда, алардан бир чопар ҳам келмагон эрди. Фаражнинг отаси Сайфиддин Барқуқ бир гал бегуноҳ элчиларимизни қатл этди. Энди Фараж отасидан кўра бошқачароқ сиёсат юргизишни истаб, элчилар юборгон эркан, биз иззат билан қабул этурмиз. Шамдонлар ёқилиб, аёну умаролар жам бўлишсин.

Ш о ҳ м а л и к: Бош устига.

Шоҳмалик таъзим қилиб чиққач, хизматкорлар кириб, шамдонларни ёқишади. Чодир чарогон бўлади. Шу пайт ташқарида олағовур товушлар эшитилади. Бир оздан сўнг ҳаяжонланган ҳолда Шоҳмалик қайтиб киради.

А м и р Т е м у р: Не гап? Нега рангинг ўчгон? Аркони давлат нега киришмаяпти?

Ш о ҳ м а л и к: Валинеъмат, Фаражнинг элчиларини ажал етаклаб келгон эркан. Ҳумоюн чодир олдига бошлаб бораётиб, аларнинг бежо қадам олишларидан кўнглим бир нохушликни сезди ва аскарларга учаласини ҳам ушлаб, тинтув қилишни буюрдим. Мана шу захарли тиф элчининг этиги кўнжидан топилди. Ул даюс шу қаттол тиф билан ҳузурингизга кирмоқчи эркан. Аларнинг суиқасд мақсадида келгонлари аён бўлди.

А м и р Т е м у р: Чаён боласи чаён бўлар эрканда. Отаси элчиларни ўлдирса, ўгли элчи ниқоби остида қотил йўллабдур. Қинғир ишнинг қийиғи чиқишини наҳот англамасалар?! Ҳушёрлигинг таҳсинга сазовор. Аларга зиён-заҳмат етказилмадимми?

Ш о ҳ м а л и к: Учаласи ҳам кишанбанд қилинди. Бошларини танидан жудо қилиш учун жаллодлар ҳумоюн фармонга маҳталдирлар.

А м и р Т е м у р: Минг афсус, адолатли таклифларимизга хиёнаткорона жавоблар олмоқдамиз. Элчи номи билан келгөн бу бадкирдор ва ҳамроҳлари девони ярғуда сўроқ қилинсин. Гарчи бизнинг ясоғимизда элчини ўлдириш бўлмаса-да, қилмиши исбот этилса, у ҳар қандай ҳимоядан маҳрум бўлур. Жазо қиличи билан боши кесилур.

Ш о ҳ м а л и к: Ҳар учаласинингми?

А м и р Т е м у р: Йўқ, қолгөн иккитаси қўйиб юборилсин. Гарчи алар ҳам бунга шерик бўлсалар-да, аммо далил билан қўлга олинмабдурлар. Шу сабабли, ул иккаласини қатл этмоқ раво эрмас.

Ш о ҳ м а л и к: Бош устига.

* * *

Мирзо Хусайн чодир. Қоронғи тушганига қарамай, биттагина шам ёқилган ва чодир ичи ним қоронғи. Наматда чордона қуриб ўтирган Хусайн қандайдир мактубни ўқимоқда. Қаршида мингбоши чўккалаб ўтирибди. Хусайн мактуб сўзини овоз чиқариб ўқийди.

Ҳ у с а й н: (ўқийди). «Висол онлари яқин деб умид қиламен. Оллоҳ сизга мадад берсин». Ҳа, висол онлари яқин қолди, назаримда. (мингбошига). Юзбошилар билан ишни пишитдингми?

М и н г б о ш и: Ҳа, амирзодам. Тайинлагонингиздек минг аскар ҳозирланиб туришибдур. Тўғри, аскарлар асл мақсадимиздан беҳабардурлар.

Ҳ у с а й н: Алар ҳозирча беҳабар бўлишғони тузук. Ошкор иш кўрадурғон фурсат келгунча, бу гап содиқ одамлардан бошқа бировнинг қулоғига етмасин. Ҳар бир аскар битта қиличдан бошқа қурол олишмасин, лекин иккитадан от олволишсин. Бир от чарчаса, бошқасига ўтириб, шамолдек елурмиз. Изимиздан қувмоқлари ҳам мумкин.

М и н г б о ш и: Амирзода ҳазратларига бўйсунамиз. Аммо ҳеч кимга сездирмасдан минг отлиқ аскар

билан ҳумоюн қароргоҳни тарк этиш кори мушкул-ку. Лашкаргоҳ соқчилари бошлиғи фақат соҳибқирон ҳазратларига бўйсунадур. Ҳумоюн фармон бўлмаса, ҳеч кимни қароргоҳ худудидан ташқари чиқармас, дейман.

Ҳ у с а й н: Мана фармон! *(қўйнидан олиб кўрсатади)*. «Мирзо Ҳусайн минг аскар билан тунда Дамашқ атрофига бориб, тил ушлаб келсин», — деб битилгон бунда. Муҳрини бобомниқидан ҳеч ким ажратолмай-дур.

М и н г б о ш и: Барча иш пухта қилинибдур, амирзодам.

Ҳ у с а й н: Ҳа, энди пишиқ-пухта бўлмасак, оғзимиздаги ошимизни ҳам олдирадургон кўринамиз. Бобом суюкли невараси Муҳаммад Султонни ўз тожу тахтига валиаҳд қилиб тайинлади. Туғ, ноғора, туман-туман қўшин берди унга. Вилоятларининг сараси, шу пайтгача фақат ўз номида бўлиб келгон Мовароуннаҳрни ҳам Муҳаммад Султонга атаб қўйгон эрмишлар. Хутбада унинг номи бобом номидан сўнг зикр этилур. Номи ҳатто тангаларга нақш этилмоқда *(ҳамёнидан танга олиб ўқийди)*. «Амир Темур Кўрагон номидан валиаҳд Муҳаммад Султон». Бу танга менинг кўлимни чўғдек куйдирмоқда. Чиндан тортиб Румгача, балки ундан кенг-роқ жойда бу тангалар муомалада юрадур. Саркарда-ю аъёнларнинг муомаласи ҳам шунга қараб-да! Муҳаммад Султонни кўришса, бир чақиримдан соясига салом беришадур. Биздақаларни эса назар-писанд ҳам этишмай-дур. Лекин шукрки, менинг ҳам сен каби содиқ одамларим бор. Сенинг садоқатингни қадрлаб, юз-бошилиқдан мингбошилиқка кўтардим.

М и н г б о ш и: *(таъзим қилиб)* Куллуқ, амирзодам.

Ҳ у с а й н: Туманбоши ҳам қилардим-у, ҳозирча қўлим қисқароқ. Аммо, тез орада имконларим ошадур. Энди аларга бўйсуниб эрмас, ўз бошимча иш қилур-мен. Ахир, бобом Амир Темур Кўрагон ҳам энг аввал ўз ишини бир неча юз навкар билан бошлагон. Ижтиҳодлари туфайли ҳозирги даражага эришгон. Мен гарчи қизидан туғилгон бўлсам ҳам, бобомнинг бошқа невараларидан қаерим кам? Унинг тожу тахти ва салтанатига менинг ҳам ҳаққим бор-ку! Аммо ўз ҳақ-ҳуқуқимни қўлга киритиш учун курашда менга кучли иттифоқчилар керак. Тожу тахт йўлида агар зарур бўлса, ҳатто бобомнинг душманлари билан ҳам иттифоқ тузурмен.

Иккинчи қисм

Дамашқ саройидаги муҳташам хоналардан бирида Мисрининг ёш султони Фараж тахтда ўтирибди. Тахтнинг икки тарафида соқчилар туришибди. Тахт олдида яроғ-аслаҳали саркарда Шадун тик турибди. Ибн Халдун киради ва султонга таъзим қилади.

И б н Х а л д у н: Миср ва Шом ҳукмдори қудратли султон Фараж ибн Барқуқнинг умрлари узоқ ва салтанатлари абадий бўлғай!

Ф а р а ж: Марҳабо, устоз, марҳабо, ўтиринг (*ўнг тарафдаги зарҳал курсини кўрсатади, Ибн Халдун ўтиргач*), эсингиздадир, устоз, доруссалтана Қоҳирада ҳар кун эрталаб сиз билан шундоқ ёнма-ён ўтириб, илмий масалалар ҳақида мароқли суҳбатлар қурадик. Дамашқда ҳам кўнглимиз ўша масрур пайтларни кўнсамоқда. Аммо бу ерда у мавзудаги суҳбатларга фурсат қаяқда?! Шаҳар остонасида Амир Темурдек даҳшатли ғаним турибдур. Шул сабаб даргоҳимиздаги суҳбатлар мавзуйи ҳам темир янглиғ совуқ бўлиб қолди.

И б н Х а л д у н: Оллоҳдан нажот тиламоқ лозим, султоним. У Ўзи юборгон балони Ўзи даф этмоққа ҳам қодирдур. Сиз музаффар лашкарингизга бош бўлиб, Мисрдан етиб келгач, Дамашқда ўринсиз хавотиру ғалаюворлар анча босилди. Райят кўнглида ғалаба ва нажотга умид пайдо бўлди.

Ш а д у н: Бу табиий ҳолдур. Чунки, султонимиз ёш бўлсалар-да, ҳазратнинг шижоати етти иқлимда маълум ва машҳурдир. Ҳазрат етиб келдиларми, демак, энди Дамашқ аҳли бошидан хавфу хатар тезда даф бўлур. Ахир, эсланг, қанча тождорларни маҳв этган шу Амир Темур ҳазратнинг отаси марҳум султон Барқуқ билан беллашишга журъат этмай, сарҳаддан қайтиб кетгон эрди. Энди тахтда ёш бола ўлтирибдур, деб хаёл қилиб, ҳазратнинг отамерос вилояти бўлмиш Шомга бостириб кирди. Аммо султонимиз жангу жадал учун Дамашққа етиб келгач, ўгил отага муносиблигини англаб, кўнглига ғулғула тушди, шекилли, бизни сулҳга ундаб, пайдар-пай элчилар жўнатмоқда. Жасур султонимиз эса анинг элчиларини даргоҳ эшигидан киритмай ҳайдамоқдалар.

И б н Х а л д у н: Фикри ожизимча, Амир Темурнинг сулҳ ва яраш ниятида узатгон қўлини аввалбошданоқ қайтармаслигимиз лозим эрди. Шунда анчагина вилоятларимиздан ажрамагон бўлармидик. Ва-

ҳоланки, Турон хоқони икки орада сулҳ тузилиши учун бизнинг олдимизга у қадар оғир шартлар ҳам қўймади. Атиги, Боязид ва Тўхтамин билан алоқаларни узиш ва Султон Аҳмад хиёнаткорона асирга олиб, сизнинг ҳузурингизга жўнатғон, ҳозирда ҳибсда сақланаётғон ўз қариндоши саркарда Отилмишни озод этишни талаб этди у. Султон Аҳмаднинг бу ишни қилишдан мақсади ҳам Амир Темур ва сизнинг орангизга низо солмоқлик эрди ва ул ғаддор бунга эришди.

Ш а д у н: Ғаним талабини адо этмоқлик унга тобеликни эътироф қилмоқлик демакдир. Бундай иснодга султонимиз асло йўл қўймас. Марҳум султон Барқуқ Амир Темурнинг элчиларини алар ўзларини ул олийсот даргоҳида ғоятда такаббур ҳолда тутғонлари учуноқ қатл эттиргон эрди. Темурнинг таҳдидли номасига жавобан султон Барқуқ томонидан ёзилғон муносиб мактуб тилларда дoston бўлиб, аллақачон тарих китобларига кирди. Энди эса Темурга нафақат мактуб, балки ўткир қилич билан жавоб берадурғон фурсат келди. Яна бизнинг усмонлилар султони Йилдирим Боязиддек қудратли иттифоқчимиз бор.

И б н Х а л д у н: Темур билан тўқнашғонда ҳатто қиличингиз тиғи қайрилиб кетгонининг гувоҳи бўлдику, саркарда. Ҳалабни нега чигатойларга тапплаб чиқдингиз? Олиб бўлмас кўргон эрди-ку у! Йиқилғон курашга ҳеч тўймас эркан-да! Боязиднинг Мисрга нисбатан юзаки хайрихоҳлиги эса Амир Темур лашкарларининг сарҳадларига яқинлашиб, ҳавф туғдиргачгина пайдо бўлди. Бундан олдин эса у зўравонлик ва сурбетлик билан бизга қарашли Малатия вилоятини ўз тасарруфига киритиб олғон эрди. Демак, усмонлилар султонининг бирон муруввати ё мададидан баҳраманд бўлишимиз жуда даргумон. Шу мулоҳазалар туфайли мен ўз фикримда собит қолурмен. Амир Темур ўз номи билан темирдир. Уни фақат сулҳ қуёши билангина эритиб юбориш мумкин.

Ф а р а ж: Марҳум падари бузрукворимиз илм ўргатишингиз ва давлатни бошқаришда маслаҳатлар беришингиз учун сизни менга устоз сифатида тайинлағон эрдилар. Дарҳақиқат, ушбу юмушларда сиз беназирсиз, устоз. Бироқ, жангу жадал ишида алломалар эмас, балки саркардалар раъйига қараш бизга жоиз кўринадир. Ахир, бутун жаҳонни ларзага солғон мўғул чавандозлари бир пайтлар Миср сарҳадида тўхтатилғон эрдикун! Мамлуқлар лашкарининг енгилмаслигига яққол бир

далил эрмасму бу? Ўшанда Чингизхоннинг невараси Ҳалоқунинг беадад лашкарини тор-мор келтириб, ўз вилоятлари сарҳадларидан улоқтириб ташлагон аждодимиз Миср султони Бойбарснинг номи тарихлардаги энг машхур қаҳрамонлар сифатида нақл этиладур. Сиз ҳам ўз тарих китобингизда анинг жасоратини гоятда завқу шавқ билан битиб, таҳсинлар ёғдирғонсиз-ку!

Ш а д у н: Ҳалаб ва яна бир қанча вилоятлар қўлдан кетгон бўлса, у пайтда ҳали султон ҳазратлари Шомга етиб келмагон эрдилар. Энди аълоҳазрат ўзлари лашкарни жангга бошлаб кирсалар, аҳвол ўнглиниб, ғалаба насими бизнинг туғимиз томон эсажак. Улуғ султонимиз бугун-эрта Турон хоқони устидан қозонажак зафарлар, шак-шубҳасиз, Бойбарснинг ғалабаси шуҳратини хиралаштириб, башар хотирасидан ўчириб ташлагай. Билишимча, Ибн Ҳалдун жаноблари катта тарих китоби битган ва шу йилларда ани яқунлаш арафасида эркан. Китоб хотимасини мислсиз бир тарихий воқеа, яъни аълоҳазратнинг душман устидан қозонгон шонли ғалабаси билан безамоқ янглиф нодир бир имконият бор энди унда. Бу ишни боқлайдур у. Алломаларнинг жангу жадалга ҳушлари бўлмаса-да, аммо уни китобга ёзишга келғонда шунақаям завқу шавқ билан тасвирлашадурки, гўёки ўзи олдинги сафда туриб жанг қилибдимикин, деб ўйлайсен одам. Албатта, қалам қиличдан кўра анча енгил ва мадраса хужраси жанг майдонидан кўра бирмунча бежавотирроқ жой.

И б н Х а л д у н: Ҳалоқу бир мўғул бўриси бўлса, Амир Темур Турон йўлбарсидир!

Ф а р а ж: Демак, бизнинг ғалабамиз янада шуҳратли бўлур. Бизнинг отларимиз арабий, қиличларимиз Дамашқ пўлатидан ясалгон. Амир Темур лашкарини да Ҳиндистон филлари бўлса, бизнинг лашкаримизда Африқо филлари бор. Ўзим ҳам анчадан буён тарих китобларига киришга арзирли тadbирларни амалга оширишни орзу қилиб юардим. Сизнинг китобингизда минг йиллар тарихи битилгон, устоз. Аммо, саркарда айтғонидек, ундаги энг улкан тарихий воқеа бизнинг Темур билан қиладургон жангимиз ва ғалабамиз тафсилотлари бўлур.

И б н Х а л д у н: Шундай султоним. Филҳақиқат, агар сиз Амир Темурни мағлуб этсангиз, бу ҳалигача ҳеч бир султон эришолмагон улуғ бир зафар бўлур эрди. Аммо китобимда дарж этмоғим учун, бу иш аввал содир бўлмоғи керак. Менинг орзум эса қирқ йил-

лик меҳнатим натижаси бўлгон ушбу китобни сулҳ шодиёнасини тасвирлаш билан якунламоқликдур. Зеро, урушнинг натижаси қандай тугашидан қатъий назар, унда ҳар икки тарафдан минг-минглаб мусулмонлар ҳалок бўлур.

Ф а р а ж: Темур билан урушмоқ ғазотдур. Унинг лашкарида мажусий мўғуллар кўп. Бунинг устига, у Чингиз авлодидан бўлгон бир кишини хон қилиб кўтаргонмиш. Темур билан сулҳ тузмоқ жоиз эрмаслиги шундан ҳам билинур. Ахир, бизни нафақат Шому Миср, яна икки ҳарам, яъни Маккайи мукаррама ва Мадинайи мунаввара султони деб ҳам улуғлашур.

И б н Х а л д у н: Аммо Амир Темур ҳам ўзи юборгон элчилар ва мактублари орқали чин ислом подшоҳи эрканлигини қайта-қайта таъкидламоқда. У Хўмсни забт этгониди, бу шаҳарда пайғамбар алайҳиссалом «Сайфуллоҳ», яъни «Оллоҳнинг қиличи» деб атагон улуг ислом саркардаси Холид ибн Валид разияллоху анҳунинг қабри бўлғони учун, шаҳар аҳолисига шафқат қилиб, мурувватлар кўргузди. Бундай ҳукмдор билан сулҳ тузмоқ сизнинг шаънингизга асло доғ туширмайдур. Бу билан қанча одамлар қурбон ва қанча шаҳару қишлоқлар вайрон бўлишининг олди олингон бўларди. Қуръони каримда ҳам айтилгон-ку: «Ва ин жанаҳу лиссилми фажнаҳ лаҳа ва таваккал алаллаҳи. Иннаҳу ҳува-с-самийл-алим.» Яъни: «Агар улар сулҳга майл қилсалар, сиз ҳам унга мойил бўлинг ва Оллоҳга таваккал қилинг! Албатта унинг ўзи эшитгувчи, билгувчидир».

Ф а р а ж: *(ноҳушлик билан)* Устоз, биз бугун бу ерга жанг режасини тузмоқ учун йиғилдик. Аммо, афсуски, сиздан бу хусусда бирон жўяли маслаҳат эшитмадик. Сиз тинчлигу хотиржамликка шу қадар мойил зот эркансиз, сизга ижозат берурмиз. Шабистонга бориб дам олинг! *(Ибн Халдун таъзим қилиб чиқади.)*

Ш а д у н: Бопладингиз, улуг султоним. Алломангиз бизни Мисрни иснодга кўядургон бир қадамни босишга ундамоқда эрди. Иззат билан мажлисдан чиқариб юбормагонингизда, сўзда бу жанобни ҳеч ким енголмас эрди. Амир Темурни эса сўз билан эрмас, қилич билан мағлуб этмоқ лозим.

Ф а р а ж: Қилич зарбасига макру ҳийла кучини ҳам қўшолғонимизда сиз бўларди-я! Аммо уюштиргон суиқасдимиз барбод бўлди. Эҳ, ландовур, Темурнинг ўтови остонасига етгонингда қўлга тушиб ўтирасенми!

Ш а д у н: Ўкинманг, ҳазратим. Суиқасд амалга

ошмағон бўлса, менда Темурга қарши ундан ҳам куч-
лироқ бир режа бор.

Ф а р а ж: Хўш, хўш... Сўйла, менга ғалаба йўлини
кўрсатсанг, бўйинг баробар олтинга қўмурмен сени!

Ш а д у н: Мен Темурнинг ўзидан чиққан балони
ўзига қарши қўймоқчимен, султоним!

Ф а р а ж: Қанақа бало эркан ул?

Ш а д у н: Отилмиш! Амир Темурнинг энг суюкли
саркардаси, зиндонингизда ётган амир Отилмиш!

Ф а р а ж: Қай тақлид анга қарши қўймоқчисен
амир Отилмишни?..

Ш а д у н: Бул борада яна сизнинг заковатингиз
иш бермоғидан умидвормиз!

Ф а р а ж: Яна нима қил дейсен?

Ш а д у н: Гар сиз томондин анга улуг ваъдалар
қилинса...

Ф а р а ж: Қандай ваъдалар?

Ш а д у н: Озодлик!

Ф а р а ж: Фақат шулму?.. Бундай ваъдага кўнадир-
му ул насли дажжол?

Ш а д у н: Кўнмаса... кўнмаса... катта қўшинга бош
бўлиб, Темурга қарши астойдил жанг қилса!.. Ғалаба-
дин сўнг бутун Мовароуннаҳрни анга топширмоқлик-
ни ваъда қилсангиз?! Энг аввало Амир Темурнинг биз-
нинг музаффар лашкаримиз томонидин енгилиб, жони
жаҳаннамга юз тутажаклигига ишонтирсангиз!

Ф а р а ж: Бу гапларга ишонмасачи?

Ш а д у н: Ишонмаса... ишонмаса...

Ф а р а ж: Хўш?

Ш а д у н: Гар бунга ҳам ишонмаса...

Ф а р а ж: Чайналмай гапир!

Ш а д у н: Аввал бир қошиқ қонимдан кечсангиз,
кейин гапирсам?

Ф а р а ж: Кечдим! Хўш, сўйла.

Ш а д у н: Олам офтоби... гўзалликда тенгсиз синг-
лингиз, паризод Райҳонани...

Ф а р а ж: Оббо, тулки-ей! Фикрингни англадим,
чакки эрмас. Амир Отилмишни хузуримизга олиб ки-
ринг.

*Шу дақиқа иккита сарбоз кишанбанд Отилмишни
олиб киришади. Фараж ва Шадун кўзлари ботир кўзи
билан узоқ тўқнашади.*

Ф а р а ж: Хуш келибсиз қасри олийға, амир Отил-
миш жаноблари!..

О т и л м и ш: Менда не юмушингиз бор, султон?..
Очиқ сўйлангиз!.. Ўлдирмоқчимусиз?.. Марҳамат, мен
ўлимга тайёрмен!

Ф а р а ж: Йўқ, ботир, бильакс, биз сизга ҳаёт ато
қилмоқчимиз! Ҳаёт бўлгонда ҳам унча-мунча ҳаёт эр-
мас, шоҳона ҳаёт!

О т и л м и ш: Муддаога кўчинг?

Ф а р а ж: Муддао шулким, сиз эски гиналарни
унутсангиз-да, яна саркардалиқни давом эттирсангиз!
Яъни бир туман лашкарга бошчилик қилсангиз-да,
ганимга қарши жангга кирсангиз!?

О т и л м и ш: Қайси ганимга?

Ф а р а ж: Қайси бўларди, бизнинг ганимга-да!

О т и л м и ш: Яъни соҳибқирон Амир Темурга
қарши?

Ф а р а ж: Ақлингизга балли, ботир!

О т и л м и ш: Шундай денг?.. Амир Темурга
қарши денг?..

Ф а р а ж: Ҳа, шундай!

О т и л м и ш: Яхши!.. Хўш, бундай номардлик,
сотқинлик эвазига амир Отилмишга нелар ваъда қилур-
лар Миср султони?

Ф а р а ж: Сотқинлик эрмас, адолат юзасидин...

О т и л м и ш: Не ваъда қилурсиз деяпмен?

Ф а р а ж: Бутун Туронзаминни!

О т и л м и ш: Туронзамин эгаси сизму ёким Амир
Темур?

Ф а р а ж: Ҳозирча ул!.. Аммо Турон замини қўли-
мизга ўтгач...

О т и л м и ш: Қўлингизга ўтишига ишончингиз
комилмудур?..

Ф а р а ж: Ҳа, ҳа, албатта, албатта комил! Сиздек
оламга донғи кетгон ботирлар анга қарши биз томонда
туриб жанг қилсалар, унда албатта Туронзамин бизни-
ки бўлишига асло ҳам шубҳа йўқ!..

О т и л м и ш: Йўқ! Битта Турон менга камлик
қиладур!

Ф а р а ж: Хоҳласангиз... Хоҳласангиз, Темурни
маҳв этгач, Йилдирим Боязид устига ҳам юриш қилур-
миз!.. Сўнгра бутун Румистон ҳам сизга...

О т и л м и ш: Бул ҳам камлик қилур!

Ф а р а ж: Шундайму?.. Бўлмаса ҳў-ў ана у томонга
бир қарасинлар!.. *(Отилмиш бир томонга назар таш-
лайди, ҳарир нарда орқасида ўлтирган Райҳона ўз гўзал-
лигини намойиш қилганча ботирга қайта-қайта табас-*

сум ҳада ятади. Бу гўзал малак қаршисида Отилмиш ўзини йўқотганча энтиқиш ҳолатига тушади, хаёлларга фарқ бўлади. Унинг хаёлида Райҳона пардаларни бурда-лаб, ботир оғушига отилади, бундай саховатдан Отилмиш масрур ҳолатда маликанинг сочларини силаб, юзларидан бўсалар олади... Шу пайт «энди сен меники... бизникидурсен... Мовароуннаҳрни унут!.. Туронзаминни унут!.. Амир Темурни унут» деган Райҳона сўзлари унинг қулоғи остида жаранглайди. Отилмиш ҳушёр тортиб, ўзига келади. Райҳона ҳамон нарда ортида туриб, унга турли қарашмалар билан муҳаббат изҳор этмоқда).

Ул менинг синглим бўлур — гўзал Райҳона! Синглим бутун Мисрда «хусн маликаси» номи билан машҳур! Сулувлиқда анга тенг келадурғон маҳваш ҳали онасидан туғилғонича йўқ!.. Истасалар Райҳона ҳам ўзларига инъом қилинур! Султон куёви сифатида мамлакатнинг гўзал вилоятларидан биттаси совға этилур! Миср хазинаси бойликларин энг катта қисми ихтиёрингизга берилур!.. Хўш, энди не дерсиз?.. (Отилмиш Фараж кўзларига узоқ тикилади ва яна Райҳона томонга нигоҳ ташлайди, Райҳона унга табассумлар изҳор этади. Отилмиш бир қарорга келгандек бўлиб, қаддини ростлаганча Фаражга боқади).

О т и л м и ш: Майли, мен шартларингизга розимен!..

Ф а р а ж: Ботир кишандин озод этилсин!.. (қўлоғидаги кишанларни ечиб олишади). Амир Отилмишга шоҳона либослар келтирилсин!

О т и л м и ш: Йўқ!.. Менга жанговар либосимни берсалар?..

Ф а р а ж: Ўшал... ўз либосингизниму?

О т и л м и ш: Ҳа!

Ф а р а ж: Ботирнинг ўз либосларини олиб келингиз!.. (Ясовул тез чиқиб кетади. Фараж шод ҳолатда тахтидан тушиб унинг ёнига келади). Бизнинг Темурга қарши жангимиз адолат жанги бўлур, ботир!

О т и л м и ш: Менинг ҳам бирдан-бир истагим фақат адолат учун жанг қилмоғдир, (кесатиб) султони жавон!

Ф а р а ж: Ақлингизга балли! Мана, энди ўзингизга келдингиз!.. (Ясовул Отилмишнинг жанговар либосларини олиб келади). Марҳамат, кийиб олингиз либосларингизни! (Отилмиш шошмасдан кийина бошлайди, Шадун саросимада).

Ш а д у н: *(шивирлаб)* Султоним, бунинг важоҳати бошқачароқ-ку?!

Ф а р а ж: Узингни бос!..

О т и л м и ш: Қиличим қайда?..

Ф а р а ж: Қиличин ҳам беринг!.. *(Ясовул қилич беради)*.

О т и л м и ш: Мана, султон, боқинг!.. Душман билан олишмоққа амир Отилмиш таппа-тайёр!.. *(Шадунга)* Қани, саркарда, мард бўлсанг, кучингни менага бир кўрсатиб қўй-чи! *(унга шердек ташланиб, ўртада қиличбозлик бошланади. Фараж ногаҳоний бу ҳолатдан гарангсиб, кўзларига ишонмасдан жангни кузатганча тურიб қолади. Шадун ва Отилмиш ўртасидаги жанг қизғин давом этади. Оз фурсатдан сўнг Отилмиш Шадунни яралаб йиқитади ва Фараж сари юриб кела бошлайди)*. Хўш, султон, мени сотиб олмоқчи бўлдиларми?.. Отилмишни-я?.. Ватанфурушлик касби бизга бир умрга ёт эрконин наҳот фаҳм этмагон бўлсалар султони жавон?.. Қани, ўзингни ҳимоя қил! *(Энди Фараж ва Отилмиш ўртасида қиличбозлик жанги бошланади)*.

Ф а р а ж: *(жанг қилаётиб)* Ҳой!.. Ушланг бунинг!.. Ушланглар! *(бир тўп навкарлар кириб, қилич яланғочлашганча Отилмишга ташланишади. Отилмиш гоҳ Фараж, гоҳ навкарлар билан узоқ, қизғин жанг қилади. Ногаҳонда битта навкар отган тўр-арқонга ўралганча Отилмиш йиқилади, навкарлар унга ташланиб, оёқ-қўлларига яна кишан солишади-ю, кўксига қилич санчмоқчи бўлади)*. Тўхта!.. Ўлдирма!

О т и л м и ш: Ўлдир!.. Ўлдир деяпмен!.. Нега қараб турибсен, номард, ўлдирмайсенму?

Ф а р а ж: Йўқ, ҳозир эрмас!.. Мен ҳали сени шундай қўйларга солайки, ана ўшанда ўз гўштингни ўзинг еб ўласен, йиртқич, газанда!..

Ш а д у н: *(инграб)* Оҳ, мен ўляпмен, султоним, ўляпмен!..

Ф а р а ж: Ани тезда олиб чиқиб, ярасига малҳам қўйинглар!.. *(навкарлар Шадунни кўтариб, олиб чиқиб кетишади. Мулозим шошилинч кириб, Фаражга таъзим қилади)*. Хўш, сўйла, нима гап?

М у л о з и м: Фаройиб хушхабар, аълоҳазрат!

Ф а р а ж: Хушхабар?

М у л о з и м: Шундай, аълоҳазрат!.. Фаним подшоҳи Амир Темурнинг Хусайн отлиқ бир невараси мингта навқари бирлан ҳозиргина биз томонга қочиб ўтди!

Ф а р а ж: Сабаб?

М у л о з и м: Бобосидин аразлабдур!.. Энди... энди сизнинг туғингиз остида туриб, унга қарши жанг қилиш ниятидамиш!

Ф а р а ж: *(Отилмишга).* Кўрдингизму, амир?.. Оллоҳнинг лутфу инояти биз томонга қаратилгонининг яна бир тасдиғидур бул!.. Бундай муждани сиз кутмагон эрдингизму?.. *(Ясовулга)* Ани бошлаб киринг ҳузуримизга!.. *(Ясовул чиқади. Ҳусайн жанговар либосда киб келади).*

О т и л м и ш: Марҳабо! Хуш келибсиз, қасри олийга, азиз шаҳзодам!

Ҳ у с а й н: *(ҳайрон)* Амир Отилмиш?

О т и л м и ш: Ҳа, амир Отилмишнинг ўзгинаси!.. Нима, танимадиларму?.. Ҳоин!.. Сотқин!.. Элфуруш!..

Ф а р а ж: Олиб чиқинг ани!.. *(Отилмишни судраб олиб кета бошлашади).*

О т и л м и ш: Лаънат! Минг лаънат сен каби хоин, ватанфурушга!.. Сени ота-боболарнинг руҳи урадир!.. Марҳума онангдин эмган оқ сутларинг ҳаром бўлсин, юзи қора фарзанд!.. Ҳаром бўлсин!.. Лаънат сендек сотқин темурзодага!.. Юз лаънат!.. Минг лаънат!..

Ҳ у с а й н: Бу не ҳол?.. Ахир, мен.. ахир, мен у бирлан юз кўришурмен, деб асло ўйламагондим-ку?!

Ф а р а ж: Қулогимиз сизда, шаҳзода?.. Мақсадга кўчинг?

Ҳ у с а й н: Шомнинг улуғ султониға сидқидилдан хизматга келдик!

Ф а р а ж: Ташрифингиз холис бўлса, ўшал холисликни тахтимизга таъзим қилиш бирлан тасдиқласалар бўларди. Борди-ю ташрифингиз замирида ўзга бир ният яширингон бўлса, ҳозир кўргонингиздек, амир Отилмиш бошиға тушгон савдо сизни ҳам четлаб ўтмаслиғи муқаррар! Фикрим уқдиларму, шаҳзодаи навқирон?

Ҳ у с а й н: Уқдим!.. Аммо биз temuрийзодалар бирон бир тождорга таъзим қилмоққа одатланмагонмиз. Билъак қанчадан-қанча тахт эгалари-ю шаҳзодаларнинг ўзимизга таъзим қилмоқлариға ўрганиб қолгонмиз!

Ф а р а ж: Мисрда ҳам ушбу ҳолни кўрамен, деб овора бўлманг!

Ҳ у с а й н: Менинг ниятим ҳам бундай эрмас! Мен сизга ўзаро иттифоқ тузишни таклиф этиб келдим!

Ф а р а ж: Сабаб?

Ҳ у с а й н: Чунки мен ўз бобомдин норизомен!

Ф а р а ж: Аниқроқ сўйланг! Боиси недур норизоликнинг?

Ҳ у с а й н: Боиси... боиси, бобом... суюкли набира-си Муҳаммад Султонни ўз валиаҳди деб эълон этди. Бошқа набираларига ҳам суюрғол сифатида еру мулклар. бутун бошли вилоятларни берди. Мен қизидин туғилғоним учунму, билмадим-у, аммо буларнинг баридин маҳрум, бенасиб қолдим. Жангу жадалларда қон кечишдин озод этилмадим-у аммо суюрғоллардин бенасиб қолдим. Мен энди ўз улүшимни курашиб қўлга киритмоқчимен! Токим, унга ўғай эмаслигимни, менинг томиримда ҳам ўзининг қони оқаетғонлигини бобом билиб қўйсин!

Ф а р а ж: Бобонгизга муносиб неvara эрконингиз-ни анинг ўзига қарши курашда исбот этмоқчимисиз?..

Ҳ у с а й н: Худди шундай!

Ф а р а ж: Фаройиб бир ҳол!.. Аммо бу гаплар биз учун бутунлай бепарқ. Амир Темурнинг бундоқ «муносиб» неваралари қанча қўпайса, бизга шунча яхши. Аммо сизнинг лашкарингиз қани? Мингта навкар бирлан бизга иттифоқчи бўлурсизму?

Ҳ у с а й н: Мингта навкарга бош бўлгон темурийзода бутун бошли лашкарга тенг туришига тезда июнч ҳосил қилурсиз.

Ф а р а ж: Офарин! Майли, яна бир неча минг аскарни сизга биз берурмиз. Аммо мамлуқлар ҳам мағрур қавм эрконлигини сизга билдириб қўймоғимиз лозим. Аларнинг ишонч ва ихлосини қозониб, жангга бошлаб кирмоқчи бўлсангиз, Миср либосини кийиб, Миср қурол-яроғини тақиб олишингизга тўғри келадур.

Ҳ у с а й н: Биз қурол ва либос танламаймиз. Биз учун нарсаларнинг энг мақбули ғалабага имкон қадар тезроқ элтадиғонидир.

Ф а р а ж: Мана бу чиндан ҳам темурога жавоб! Ҳўш, иттифоқчи бўлғонингиз эвазига биздин нима истайсиз? Эҳтимол, битта вилоят сўраш ниятидадурсиз?

Ҳ у с а й н: Мен вилоятларни курашиб қўлга киритурмен, тиланчилик қилиб эрмас.

Ф а р а ж: Бўлмаса биздин вилоятдин бошқа яна не истайсиз? *(Ҳарир нарда орқасида Райҳона пайдо бўлиб, Ҳусайнга табассум бажо келтиради. Унга кўзи тушган Ҳусайн анча саросимага тушиб, ўзини йўқотганча туриб*

қолади). Хўш, қулогимиз сизда!.. Яна не истайсиз деяп-мен?

Х у с а й н: (беихтиёр) Райҳонани!

Ф а р а ж: Нима?

Х у с а й н: Ҳа, ҳа, гўзал Райҳонани!.. Менга андин бошқа ҳеч нарса, ҳеч нима керак эрмас! Ҳа... ҳеч нарса керак эрмас!

Ф а р а ж: Сиз мабодо туш кўраётгонингиз йўқму?..

Х у с а й н: Йўқ, йўқ!.. Мен... мен... билсангиз... билсангиз синглингизга ошиқ бўлиб қолгонмен!

Ф а р а ж: Ошиқ?

Х у с а й н: Ҳа, ҳа, гўзал Райҳонага гойибона ошиқ бўлгонмен!.. Сиздин... сиздин ўз мададим... иттифоқим учун фақат ҳусида тенгсиз, соҳибжамол синглингиз Райҳонанинг қўлини сўраймен. Менга андин ўзга ҳеч нима, ҳеч нарса керак эрмас, керак эрмас!

Ф а р а ж: Ҳимм, шундай денг? Гап бу ёқда денг?.. Иштаҳангиз ёмон эрмас-ку, шаҳзода, а?.. Аммо бу жуда чигал масала!

Х у с а й н: Нечун, ахир? Не сабаб?

Ф а р а ж: Чунки синглим Райҳона фотиҳа қилин-гон!

Х у с а й н: Кимга?

Ф а р а ж: Содиқ саркардаларимдан биттасига!

Х у с а й н: Ўшал... ўшал содиқ саркардангиздан ҳам минг чандон содиқ қулингиз мен бўлиб чиқсам-чи?

Ф а р а ж: Анинг исботини ҳали биз кўргунимизча йўқ!

Х у с а й н: Бўлмаса... бўлмаса анинг исботини сиз бобом билан бўлгон жангда албатта кўрурсиз, султон!..

Ф а р а ж: (Ҳусайнга узоқ тикилиб қолади). Шундай денг?.. Жангда кўрурсиз, денг?..

Х у с а й н: Шундай султоним, шундай!.. Ҳозир менга фақат...

Ф а р а ж: Фақат... фақат бу масала ечимига бобонгиз Амир Темур устидин қозонилгон ғалабадин сўнг қайтурмиз, шаҳзода!.. Бу йўлда сизга ҳам, бизга ҳам яратгон Оллоҳим мададкор бўлмай!

* * *

Хусайн Миср либосини ва ҳарбий совутни кийиб бўлган. Бир неча дубулгадан бошига мос келадиганини танлаб кияди. Мисрлик мулозимнинг ишораси билан унга узун тўртбурчак қалқон беришади. Қалқонга Миср манзаралари чизилган. Хусайн уни

кўздан кечириб, маъқуллаб, яроқбардорига узатади. Сўнгра унга найза беришади.

Ҳ у с а й н: Найза учидаги қорамтир доғлар недур?

М у л о з и м: Саҳройи Кабирда бўладурғон хатарли бир илоннинг захри суртилғондир, шаҳзодам. Бу найза ғанимнинг баданини сал тирнаса бас. Унга нажотдан умид йўқдир.

Ҳ у с а й н: Жуда саз (*найзани яроқбардорига узатади*). Хўш, қилич қани? Мисрликлар қиличсиз жанг қилмасалар керак?

М у л о з и м: Асло, сиз ҳазратга дамашқ пўлатидан ясалғон кескир қилич ҳадя этилур. Аммо уни ўзга кўлдан олурсиз.

Енгил тантанавор мусиқа янграйди. Турдаги парда икки ёнга сурилиб, икки қўлида гилофидан ярим чиқарилган қилични кўтариб, Фаражнинг сингиси Райҳона киради. Унинг орқасида канизаклари. Ҳусайн олдига келгач, Райҳона енгил таъзим қилади, канизаклар икки букилишади.

Р а й ҳ о н а: Шаҳзода ҳазратлари, бу тиг сизга фақат музаффарият келтиришини Оллоҳдан сўраймен.

Ҳ у с а й н: (*қилични олиб, яланғочлайди*). Маликам, сиз ҳадя этғон бу қилич менинг қўлимда Мисрга шоншавкат ва унинг душманларига офат келтургуси. Афсус, ҳозир бисотимда сизга совға қилишга арзирлик бирон буюм йўқ.

Р а й ҳ о н а: Сиз бу қилич бирла қозонажак зафар мен учун энг қимматли ҳадя бўлур.

Ҳ у с а й н: (*қилични қинига солиб*) Ундай бўлса, жанггоҳ сари отланишга изн беринг.

М у л о з и м: Шаҳзодам, арабий арғумоқ эгарланғон ва депсиниб, чавандозга мунтазир бўлиб турибдур.

Р а й ҳ о н а: Мен канизаклар бирла соябон аравада бориб, жанггоҳ чеккасида турурмен.

Ҳ у с а й н: Кетдик, азизлар. Сўнгги қонимиз қолгунча ғалаба учун курашурмиз.

У ч и н ч и қ и с м

Жанг олди манзараси. Ҳар икки тараф лашкари жанговар сафга тизилишган. Жанггоҳнинг бир чеккасида Фараж ва Шадун ўз лашкарларига жангга киришга амр қилишади. Миср лашкарининг чап қанотида Мирзо Ҳусайн бош этиб тайинланган. У арабий либосда. Аскарлари аралаш: ҳам ўз навкарлари, ҳам араб жангчилари. Турон лашкари тарафга қараб Мирзо

Хусайн ҳаяжонланади. Миср лашкарининг ўнг қаноти ва маркази жанггоҳ томон юрган бўлса-да, Мирзо Хусайн ҳамон иккиланиб турарди. Ёнида турган мингбоши уни жангга ундайди.

М и н г б о ш и: Ортиқ ҳаялламоқ мумкин эрмас, амирзодам. Жанг бошланди!

Мирзо Хусайн орқа тарафга қарайди. Орқада Фараж чодири ёнида, соябон арава устида Райҳона канизлари билан турибди. У Мирзо Хусайн томонга қарамоқда. Бу ҳол Хусайннинг тараддуд ва иккиланишларига барҳам бергандек, у шаҳд билан қилличини қинидан суғуриб, Миср лашкарининг сўл қанотини жангга бошлаб киради.

* * *

Амир Темур қароргоҳи. Соҳибқирон жанговар либосда. Атрофида мингбоши, туманбоши ва амирлар. Даврада Шохрух Мирзо ҳам бор. Барча сукутда турган Амир Темурга тикилишганча туришибди.

А м и р Т е м у р: (ўзича) Бунчалик бешафқат бало гирдоби. Мен одамзоднинг аҳиллиги, қон тўкмаслиги ҳақида ўйласам, ўзгалар анинг мутлақо аксини қилур. Мен фарзандларим, невараларимнинг бир-бирлари ила жипелашиб, она замин, халқи, миллати тақдири ҳақида ўйлаб, заҳмат чекишларини истасам, алар валиаҳдлик, суюрғол йўлида бир-бирлари ила ёвлашиб, лаҳзалик шуҳратни кўзлашдин толмас!.. Ҳей, ажиб замона, ажиб замона!.. Жумбоқлар олдида қадди ёй бўлгон Амир Темур фикрига тескари, чаппа замона!.. Энди сенинг амру фармонларингга бўйин эгмасдин, ёлғиз ўзим не ҳам қила олардим, не ҳам қилардим...

Ш о ҳ м а л и к: (шошиб киради) Олампаҳо, султон Фараж лашкарлари биз томон ҳужумга ўтди! Амир этинг! Не қилайлик?

А м и р Т е м у р: (ҳушёр тортиб) Ҳужумга ўтди?

Ш о ҳ м а л и к: Шундай, соҳибқироним!

А м и р Т е м у р: Алар орасида Мирзо Хусайн кўринмайдирму?

Ш о ҳ м а л и к: Бир қошиқ қонимдин кечгайсиз, олампаҳо!

А м и р Т е м у р: Сўйлайбер!

Ш о ҳ м а л и к: Хусайн Мирзо... Мирзо Хусайн...

А м и р Т е м у р: Нега чайналурсен?.. Хўш?

Ш о ҳ м а л и к: Хусайн Мирзо... Миср лашкарининг сўл қанотини жангга бошлаб келмоқда!

А м и р Т е м у р: Уҳ, ноқобил зурриёд!.. Суюкли қизимнинг безбет фарзанди!.. Мен сенга қанчалик меҳр-

оқибатлар кўргузиб эрдим-а!.. Қалтис вазиятда қари бобонгга хиёнат этияпсенму?.. На чора бу ҳам яратғон иродасидур!.. Амирзода Шоҳрух!

Ш о ҳ р у х: Лаббай, олампаноҳ!

А м и р Т е м у р: Зудлик билан эҳтиёт кучларни олиб, ўнг қанотга мададга боринг.

Ш о ҳ р у х: Амрингиз бошга тож, падари бузруквор.

А м и р Т е м у р: Неварамга қарши ўғлимни жангга йўлладим! Қариган чоғимда бу қандай азоб?.. Наҳотки... наҳотки, жигар жигарин кўксига тиғ санчур?.. Наҳот, қилич солур бир-бирин бўйнига жигарпоралар?.. Эй Оллоҳим, Узинг қутқар мени бу сўнгсиз уқубат гирдобларидин?.. Қайдасен? Қайлардасен, жигарим Отилмиш?.. Сен менинг жанггоҳда синмас қанотим эрдинг! Йиқилсам суянчим, турсам таянчим эрдинг! Наҳот, Фараж зиндонида умрбод қолиб кетсанг! Йўқ, йўқ нималар деяпмен. Уни қолдирмаймен! Асло қолдирмаймен умрбод чоҳда! (*Шоҳмалик чопиб киради, унинг юзида хурсандлик аломатлари*). Хўш, гапир?

Ш о ҳ м а л и к: Аълоҳазрат, амирзода Шоҳрух Туғи Олийни кўтариб, жангга кириши бирлан ўнг қанотда аҳвол ўнглаймоқда. Аммо хоин Ҳусайн амирзода Шоҳрух сари ташланишни давом этдирмоқда!.. Лекин жанггоҳнинг талай жойларида бизнинг қўлимиз баланд келмоқда!

А м и р Т е м у р: (*жангни кузатаётиб*) Қўлимиз баланд келару, аммо менинг ўз неварам хиёнатидин эгилган қаддим тикланурмикин?

Ш о ҳ м а л и к: Сизга муносиб невараларингиз ҳам кўп ва алар сиз учун жонларини аямасдан, шижоат бирлан жанг қилишмоқда! Биттаси ноқобил бўлиб чиққанига кўп куйинманг, олампаноҳ!

А м и р Т е м у р: Нега шундай бўлди, а? Нега суюкли неварам ноқобил бўлиб чиқди, Шоҳмалик? Нега, ахир, нега?

Ш о ҳ м а л и к: Ишқ-муҳаббат одамни баъзан телба қилиб қўядур, олампаноҳ. Бунинг барчасига ўшал Фараж султоннинг синглиси Райҳона сабаб! Анинг гўзалликда танҳолиги сабаб! Тафсилотидин эрса ўзингиз воқифсиз, олампаноҳ. Мирзо Ҳусайн ўшал гўзаллик қаршисида ўзини йўқотиб, оқибатда бундай номақбулчиликни ихтиёр этгон!

А м и р Т е м у р: Наҳотки... наҳотки севги-муҳаббат халқ, Ватан тақдиридин устун бўлса?.. Бошқа

бир неварам Халил Султон бир зоти пастга ўзбошим-
чалик билан уйланиб олиб, юзимни ерга қаратгани
етмасмиди? Мен, ахир, буларнинг ёшида ўткир қили-
чу учқур отдин бошқасига муҳаббат қўймагон эрдим-
ку?.. Наҳот, ибрат олмагон бўлсалар менинг ўтмиш
ёшлигимдин ул нобакорлар?!

Ш о ҳ м а л и к: Олампаноҳ, жанггоҳни қуюқ
тўзон қолади. Қаранг, вазиятни англаш амримаҳол
бўлиб қоляпти!

А м и р Т е м у р: Ҳовлиқма! Вазият равшан!
Кўряпсенму, тўзон биздин тобора узоқлашмоқда, де-
мак ганим ортга тисарилмоқда!

Ш о ҳ м а л и к: Ҳа, ҳа, чиндан ҳам шундай,
олампаноҳ! Ана, боқинг, жануби-ғарб тарафда ҳам тўзон
нарига жилмоқда.

А м и р Т е м у р: Ҳа, балли! Қоҳира йўли ҳам
ўшал тарафдадур. Менимча Фараж дўппи тор келго-
нин кўриб, Миср томонга қараб жуфтакни ростлади!
*(битта навкар чошиб кирганча Амир Темур қаршисида
таъзим қилади)* Хўш, сўйла, навкар!

Н а в к а р: Ёғий қочди, олампаноҳ, ёғий қочди!

А м и р Т е м у р: Биламен, навкар, биламен!..
Аммо хў ана у қутургон итдек амирзода Шоҳрухга таш-
ланаётгон...

Н а в к а р: Ул... Ул Мирзо Ҳусайн, олампаноҳ!

А м и р Т е м у р: Қани, бор, Шоҳрух ул нобакор-
ни тириклай қўлга олсин!

Н а в к а р: Хўп бўлади, олампаноҳ! *(чошиб кетади)*.

А м и р Т е м у р: Уҳ қутургон кўппак, ўнгу сўлга
қарамай қилич сермашига қаранг!..

*Саҳна ўзгариб, Шоҳрух билан Ҳусайн ўртасида кес-
кин қиличбозлик кетаётгани намоён бўлади. Тоға-жиян
амирзодалар узоқ олишади.*

Ш о ҳ р у х: Қаршилиқни бас қилинг, Ҳусайн!

Ҳ у с а й н: Бу гапингни меҳрибон отанга гапир,
тоға!

Ш о ҳ р у х: Гапимга қулоқ солинг! Фараж жанг-
гоҳдан қочди!

Ҳ у с а й н: Аммо мен қўрқиб қочадургонлардан
эрмасмен!

Ш о ҳ р у х: Эсингизни йиғиб олинг, жиян! Омон
қолгон навкарларингиз барчаси бизга таслим бўлмоқ-
да!

Ҳ у с а й н: Аммо мен сенларга таслим бўлмаймен!
Ҳа, ҳа, таслим бўлмаймен!

Ш о ҳ р у х: Нодонлик қилманг! Тақдирга тан бериб, қилични қинга солинг! Яна эслатамен! Фараж қочди!

Ҳ у с а й н: Майли, Фараж қочса қочсин, аммо мен шу ердамен! Темурийзода учун таслим бўлиш оғир номус, тоғажон!.. *(Шоҳрух аскарларига)* Хўш, чигатой аскарлари, нега қараб турибсиз?.. Ҳали жанг тугағони йўқ!.. *(уларга ҳам навбатма-навбат қилич сермайди, улар ўзларини қалқон билан ҳимоя қилишади ва Шоҳрух ишораси билан Ҳусайн бўйнига сиртмоқ ташлашади. Аммо Ҳусайн сиртмоқни қилич билан кесиб, яна жангни давом этдиради, аскарлар энди унинг устига тўр ташлаб, қўллари орқасига боғлашади).* Қўлларимни ечинг! Ечинлар деяпмен!.. Амирзодамен, қаролнинг амирзода қўлини боғлашга ҳаққи йўқ, билдингизми, ҳаққингиз йўқ!

Ш о ҳ р у х: Алар хоиннинг қўлини боғлашдилар, жиян!

Ҳ у с а й н: Номардлик қилманг, тоға! Олишсангиз мен билан мардларча олишинг! Бўшатинг қўлларимни!

Ш о ҳ р у х: Хоинлик мардликка кирмайдур, амирзода! Мардлар доим Ватани, халқи томонда туриб курашадурлар, ёғий томонда туриб эрмас! Қани, олиб юрингиз бу нобакорни!

* * *

Амир Темури чодирди. Ҳар тарафда ғалабадан дарак бергучи бурғулар овози янграйди. Шоҳмалик ва амирлар Амир Темурга хушнуд боққанча туришибди.

Ш о ҳ м а л и к: Аълоҳазрат, жангоҳ бўйлаб ғалаба шодиёналари янграмоқда. Куч-қудратда Қамариддин ва Тўхтамишлардан қолишмайтурғон хатарли бир ғанимингиз султон Фараж бугун мағлуб этилди. Амирзода Шоҳрух Мирзо Ҳусайнни асирга олиб, ўз чодирига келтурди. Анинг минг навкаридан омон қолгон беш юзга яқин киши ҳам таслим бўлишди. Улуғ зафарингиз муборак бўлсин, олампаноҳ!

А м и р Т е м у р: *(азобда)* Ғалаба, улуғ зафар. Ҳеч бир ғалаба, ҳатто мағлубиятдин кейин ҳам мен бунчалик маҳзун ҳолатда бўлмағон эрдим. Ўз неварам ўз қўлимда асир! Не-не синовларга дучор қилмади-я мени Оллоҳим. Жангдан чиққан саркардалар бироз нафас ростлаб олгонларидин сўнг, амирзода Шоҳрух Мирзо Ҳусайнни ҳузуримга олиб кирсин. Уламо ва саркардалар ҳам чақиртирилсин!

Ш о х м а л и к: Бош устига! *(таъзим қилганча кетади. Амир Темур изтиробда)*

А м и р Т е м у р: Ё Оллоҳ, ўйлаб ўйим тагига столмаяпмен ҳеч. Ўз севикли неварам — қондор душманим. Бу ҳолни қай ақл ила изоҳлаш мумкин? Тушимми ё ўнггим? Билолмай қолдим!.. Ёинки бевафо фалак ўз йўлидин оғиб, энди тескари эврилмоқдами? Менинг бу азим салтанатимни эгалламоқ қасдида Қамариддин ёким кўрнамак Тўхтамишдин ҳам хавфлироқ ёв ўз қўйнимдин чиқса? Асал бериб парвариш қилғон жигарпорам менга заҳри қотил тутса!.. Алҳазар алҳазар, минг-минг алҳазар!.. *(ҳар ёнларга назар ташлайди)* Биби... Бибиҳоним... қалбим юпанчи... кўнгил мулкининг хону султони, қайлардасиз, қайдасиз?.. Шу дамда сиз мен учун нақадар зарур эрконлигингизни билсангиз эрди!.. Мен оғир изтироблар исканжасида қолдим!.. Ушбу андуҳли айёмда ёнгинамда туриб, ҳамдард бўлсайдингиз, балким тенгсиз меҳрингиз бирлан қалбим ярасига малҳам қўйғон бўлармидингиз!.. Оҳ, Биби, Бибиҳоним...

(Унинг қаршисида, хаёл кўзгусида Бибиҳоним пайдо бўлади) Бибиҳоним?.. Бу... Сиз?..

Б и б и х о н и м: Ҳа, мен!.. Ассалому алайкум, Буюк Соҳибқирон!

А м и р Т е м у р: Ваалайкум ассалом!.. Ахир... Ахир, сиз...

Б и б и х о н и м: Ажабланмасинлар, соҳибқироним! Биз жисман жудоликда бўлсак ҳам, қалбан ҳамisha биргамиз!

А м и р Т е м у р: Биби... Бибижон! Менга маслаҳат беринг! Мен бу лаҳза оғир азобдамен! Андуҳ гирдобига фарқмен, Бибижон!.. Неварам... неварамиз Мирзо Ҳусайн...

Б и б и х о н и м: Биламен, соҳибқироним, биламен! Ҳаммасидин хабардормен!

А м и р Т е м у р: Хабардорсиз?

Б и б и х о н и м: Шундай, соҳибқироним!

А м и р Т е м у р: Бўлмаса... бўлмаса менга маслаҳат беринг, Бибижон! Нима қилай? Не чора кўрай? Ҳеч қачон бундоқ оғир аҳволга дучор бўлмағон эрдим!

Б и б и х о н и м: Тушунамен, ҳазратим, бу кўнгилсиз воқеадан менинг ҳам қалбим ила чашмим гирён-дир. Аммо... Аммо Бибингизнинг маслаҳати эмас, балки илтижоси шудир: жигарпорангиз устидан ҳукм чиқараётғонда ғазабингиз эмас, балки меҳрингиз сизга

раҳнамо бўлсин. Неварангизга шафқат кўргузинг, соҳиб-қироним.

А м и р Т е м у р: Унга чексиз меҳр-шафқат кўргузғонимга ўзингиз гувоҳсиз-ку, Биби. Қизим вафот этғонида, унга бўлган оталик меҳру муҳаббатим шундоққина неварамга кўчган эрди. Аммо меҳрнинг меваси аччиқ бўлишини ким кўрибдур? Балки невараларимни талтайтириб юборғондурмен? Аммо доимо уларнинг тарбиясига эътибор билан қарадим-ку, ахир! Оналари ўз ўғилларини эрка ва тантиқ қилиб ўстирадурлар, деб ўйлаб, уларни чақалоқлигидаёқ бувилари тарбиясига топширардим. Ўз эл-улусига муҳаббат, хиёнатдан нафрат каби сифатларни касб этсинлар дея невараларимни ўз ота-оналаридан узоқлаштирмаслик лозим эрдими, балким?

Б и б и х о н и м: Наҳот, невараларингиздан биронтаси ҳам сиз орзу қилғонингиздек бўлиб улғаймаган бўлса, ҳазратим.

А м и р Т е м у р: Йўқ, йўқ, Биби, ундоқ демоқчи эрмасмен асло. Невараларим орасида ҳар жиҳатдан камол топғон ва ҳавас этса арзигуликлари бор. Кўпларига қараб, қўнглим тоғ каби юксаладур. Аммо баъзи бирларидан ўзбошимча ҳаракатлар содир бўлмоқда. Бу ҳол дилимни хира қиладур. Бундай нохуш ҳодисаларнинг олдини олиш учун мен энди қаттиқроқ чоралар кўришим зарурга ўхшайди. Хизматга яраша мукофот, қилмишга яраша жазо бериш бутун фаолиятим мобайнида мен учун бир қоида бўлиб келғон эрди-ку. Нега энди ўғил ёки невараларим бундан истисно этилар эркан?..

Ҳиндистондаги катта бир жангда ғанимнинг юзлаб филлари ўкириб, бизга томон ташланғонида тажрибали жангчилар ҳам бир зум саросимага тушиб қолишди. Шунда суюкли неварам Халил Султон отини елдириб, олдиндаги филга рўпара бўлди ва унинг хартумига найза санчди. Фил оғриқ ва даҳшатдан ёнбошига бурилиб, бошқа филга бориб урилди. Филбонлар ағдарилиб тушиб, ғанимнинг жанговар сафи бузилди. Буни кўргон бошқа жангчилар ҳам неварамдан ўртак олиб, филларнинг хартумига найза санча бошладилар. Довжорак неварамни ғалабадан сўнг муносиб тақдирладим...

Аммо Самарқандга қайтгач, Халил Султон менинг кекса сафдошим ҳожи Сайфиддиннинг ҳарамидоғи бир канизакни олиб қочиб, хонадонимизга иснод келтир-

ди. Мен неварамга бир сабоқ бўлсин деб ҳамда олдинги катта хизматлар ҳам бирон гуноҳ иш учун жазодан озод этмаслигини барча билиб қўйиши учун Халил Султонни ҳибс этиш ва у бешарм канизакни жаллод қўлига топширишни амр қилгон эрдим. Шунда сиз орага тушиб, неварангизни ҳибсдан, канизакни эса ўлимдан сақлаб қолдингиз, Биби. Ушангача менинг биронта ҳам фармоним бажо келтирилмасдан қолмагон эрди.

Б и б и х о н и м: Ҳазратим, ул қиз ўшанда оддий канизак эмас, балки ҳомиладор келин, она бўлғувчи аёл эрди. Эсингиздами, унинг вужудида сизнинг чеварангиз ниҳон эрқандлигини айтишим бирланоқ, дарров ғазабдин тушиб, меҳрингиз қаҳрингиз устидин ғолиб келғони?

А м и р Т е м у р: Аммо энди хоин неварам Хусайнга раҳм-шафқат йўқ! Мен бу салтанатни не азобларда бунёд этдим, энди анинг истиқболи ҳақида ҳам бош қотиришга бурчлимен! Салтанатим яхлитлигини бузишга журъат этгон ҳар бир кимса менинг ашаддий душманимдир! Ҳатто у ўғлим ёким ошиқи шайдо неварам бўлса ҳам!

Б и б и х о н и м: Ҳазратим, сизнинг олийҳимматлигиниз таърифи тилларда дostonдур. Ҳатто неча бор ўз душманларингизга шафқат кўзи бирлан қараб, гуноҳларини бағишлагонсиз. Неварангиз Мирзо Хусайн сизга душман бўлмоғи мумкин эрмас. Адашиб, хато йўлга кириб қолгон бир гумроҳдир ул!.. Яхшилаб ўйланг, соҳибқироним!.. Яхшилаб ўйланг!.. *(йироқлаша боради)*. Сўраймен, ҳазратим, сўраймен!.. Яхшилаб ўйланг!.. ўйланг!.. ўйланг!..

А м и р Т е м у р: Қаён кетурсиз, Биби?.. Кетманг, Биби, кетманг!.. *(Бибихоним кўздан ғойиб бўлади)*. О, Биби, Бибихоним!.. Ҳар доим Амир Темурнинг хаёл кўзгусида намоён инсон!.. Не-не мушқулларни осон қилғучи, оқиллик бобида якто фаришта!.. Азобда кечмоқда сиздин айро бўлгон, далғовли кунлар...

Муҳаммад Султон киради, унинг чап қўлининг елкадан пастроғи оқ сури билан боғланган. Амир Темур ҳамон хаёллар оғушида.

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Ассалому алайкум, қиблагоҳ!

А м и р Т е м у р: А?.. Ҳа.. Ваалайкум ассалом!

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Улуғ зафар сизга муборак бўлсин!

А м и р Т е м у р: Сенга ҳам қутлуғ бўлсин ушбу зафар!.. Қанчалик зўр жасорат бирлан жанг қилгонинг-ни кўриб турдим!.. Чап кўлингдан яраланибсен, шекилли?

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Асло хавотирланманг, қиблагоҳ! Фаним тиғи сал тирнаб ўтгон эрди, табиблар малҳам суриб, боғлаб қўйишди. Улар «тиғ суякка етмагон, ярангиз хатарли эрмас» дейишди. Худо хоҳласа, тезда битиб кетадур.

А м и р Т е м у р: Эҳтиёткорликни ҳеч қачон унутмагин, ўғлим. Зеро, сен мен учун мана шу улуг салтанатим келажағи тимсолисен. Ҳар қандай бало-қазодин Оллоҳ сени Ўзи асрасин. Бу чўнг салтанатнинг тоғдек залворли юкини менинг елкамдин фақат сенгина қабул қилиб олмаққа қодирсен, ана у хоин Мирзо Ҳусайн ёким Халил Султон эрмас.

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Ишончингизни оқлашга мудом ҳозирмен, қиблагоҳ. Сиз барпо этгон буюк Турон салтанати янада юксалиши учун хизматда камарбастадурмен.

А м и р Т е м у р: Иншооллоҳ... Сенинг отанг — фарзанди дилбандим Жаҳонгир Мирзо бевақт вафот этғонида, ёруғ кунлар зимистон бўлиб, тўсатдан момақалдироқ урғондек гангиб қолгон эрдим. Мен ўшанда ўз қайғум бирлан танҳо ўзим қолғондим. Шунда бева қолгон бечора келинимнинг кўзи ёригани хабарини айтишди. Ўша чақалоқ сен эрдинг. Афсус, отанг тўнғич ва ягона фарзандини кўришга муяссар бўлолмади. У сен оламга келишингдин бир неча кун бурун оламдин ўтгон эрди. Сенинг туғилиш хабарингдин сўнг, қора қайғудин зулмат бўлгон кўнглимнинг бир чеккаси хиёл ёришгандек бўлди. Ўғил тукқан, аммо эрига аза тутиб, мотам либосини кийган келиним олдига бориб, қўлимдин келгунча унга тасалли бериб, сўнгра сени қўлимга олдим. Ва ажабо... сен Жаҳонгирнинг чақалоқлик пайтига қуйиб қўйғондек ўхшардинг. Ўша қош-кўз, қирра бурун, ҳатто қарашларинг ҳам айни Жаҳонгирникидек эрди. Кўнглимга ажиб бир илиқлик югуриб, қайғу музини эрита бошлади. Мен мангуга йўқотгон ўғлимни гўёки қайта топғондек бўлдим. Ҳа, ўғлим, сенинг бу жаҳонга ташрифинг менинг оғир бир ғамни енгиб ўтишимга ёрдам берди. Мана, энди сен улғайиб, суянчиғимга айландинг!

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Мени хижолат қилияпсиз, қиблагоҳ! Барча фуқароларингиз, бутун ис-

лом ўлкаларининг суянган тоғи ёлғиз сиз ўзингиз, ҳазрати соҳибқирон!..

Аёёну ақобирлар бирин-кетин кириб келиб, таъзим қилишади.

А б д у ж а б б о р: Улуғ зафарингиз муборак бўлсин, олампаҳо! Фатҳу нусрат ила қутлаймиз сизни!

Б о ш қ а л а р: Зафар муборак!

А м и р Т е м у р: *(ноҳуш кайфиятда)* Барчамизга ҳам муборак бўлсин!.. Ҳайҳот, бугун бизга бир тарафдин зафар, бошқа тарафдин эрса мотам кунидир. Ўз жигарпорамиз, суюкли неварамиз юзимизга оёқ тиради. Ватанга, халқига хиёнат қилди.

Ш о ҳ м а л и к: У ўз қилмишидан пушаймондур, соҳибқироним?

А м и р Т е м у р: Хоин олиб кирилсин!

Ш о ҳ м а л и к: Мирзо Ҳусайнниму?

А м и р Т е м у р: Бошқа кимни бўларди?.. Олиб кингиз!

Ш о ҳ м а л и к: Бош устига *(ташқари чиқади, ҳамма сукутда. Бир оздан сўнг Шохмалик Миср сарбози либосидаги Мирзо Ҳусайнни олиб киради).*

А м и р Т е м у р *(ғазабда)* Уҳ нобакор махлуқ!.. Миср султонининг ялоқхўр ити?! Сен каби сотқиндин ҳатто илон-чаёнлар ҳам жирканур?..

Мирзо Ҳусайн Амир Темур қаршисида тиз чўкади.

Ҳ у с а й н: Бобо!.. Бобожон!.. Мени афв этинг? Тавбамга таяндим, бобожон!.. Кечиринг, мен беандишани, кечиринг!

А м и р Т е м у р: Сен учун бобонг аллақачон ўлган!.. Қаршингда эрса Туронзамин султони Амир Темур турибди!

Ҳ у с а й н: Ўшал, ўшал Туронзамин султони ҳазрати Амир Темурга илтижо қиламен! Севги-муҳаббат туфайли йўлдин адашгон мен осий бандасиға бир бора шафқат қилгайлар?..

А м и р Т е м у р: Севги-муҳаббат дедингму?..

Ҳ у с а й н: Шундай, бобожон!

А м и р Т е м у р: Сотқинда муҳаббат не қилсин?.. Қалбида Ватан, она замин севгиси бўлмагон муртадда муҳаббат ҳисси бўлур эрконму?.. Ватанни севмоқ иймондин эрконин унутгон олчоқ кимса аслида ҳақлиму муҳаббат каломин тилға олмоққа?

Ҳ у с а й н: Мен... мен Турон заминни... Ватаним-

ни... Она Ватанимни жондин ортиқ севамен, бобожон!..
Ҳа, ҳа, жуда-жуда севамен!

А м и р Т е м у р: Бас!.. Оғзингни юм, Миср дажжولي. Кечиккан севгининг энди ҳеч кимларга кераги йўқ!..

Ҳ у с а й н: Мен дажжол эрмасмен, амирзодамен!

А м и р Т е м у р: Ҳайф сендек сотқин фарзандга амирзодалик! Сен каби амирзодадин буткул жирканамен, ҳазар қиламен!.. Бу разил қилмишинг фақат менга эрмас, элу юртга, Ватанга хиёнат эрмасму, малъун? Оқ сут бериб сени камолга етказгон мархума онангинг арвоҳи чирқиллашини ўйламадингму, безбет?

Ҳ у с а й н: Қанчалаб ўгил, невараларингизга суюрғоллар бериб, яна битта эркатойингизга валиаҳдликни инъом этиб, мен ҳақимда зиғирча ҳам ўйламағонингиздан кейин, мен не учун ўйлашим керак эрди? Барча улушлардин қуруқ қолиш кимга алам қилмайди, дейсиз?

А м и р Т е м у р: «Сабр таги олтин» дейдилар. Сабр қилғонингда сен ҳам ўз улушингни олардинг-ку! «Инноллоҳа маассобирин», яъни: «Оллоҳ сабр қилгучилар бирлан биргадир», дейилган Қуръони каримда. Мен ўгил ва невараларимнинг ёши ва хизматига қараб, навбати бирлан улашмоқчи эрдим-ку суюрғолларни. Шунга ҳам ақлинг етмадиму, кўрнамак? (*Хусайн узоқ жимиб қолади*). Хўш, сўйла! Нега жимиб қолдинг?

Ҳ у с а й н: Мен... Мен муҳаббат дардига мубтало бўлдим! Ишқ дардига мубтало бўлдим. Ушал ишқ туфайли бошда ҳушдин жудо бўлдим, ақлимдин айрилдим. Гуноҳимга иқрормен, ўз марҳаматингиз бирлан афу этинг мени, бобожон!..

А м и р Т е м у р: Аллақандай бир бетайин қиз учун ғанимга сотилиб, энди мендин шафқат истайсенму? Ишқ дардига мубтало бўлгон эрмуш. Амир Темур авлодидин қайси бири ишқни элу юртидин устун кўйгон! Ишқ учун ёвға сотилгон?

Ҳ у с а й н: Сиз, бобо, сиз? .

А м и р Т е м у р: Мен?

Ҳ у с а й н: Ҳа, сиз! Бибимиз Сароймулкхоним ҳам сизнинг душманингиз чингизийлар авлодидин эрдилар-ку! Ўз ападдий душмани авлодига уйланиш аслида қайси сотқинликдин кам?..

А м и р Т е м у р: Нодон, мен бибингга бутунлай бошқа мақсадда уйлангон эрдим-ку!

Ҳ у с а й н: Ҳа, мақсадингиз бутунлай бошқа

бўлгон!.. Мақсадингиз Чингизхон авлодлари ила яқинлашиб, ўз шарафингизни ва қудратингизни оширмоқ бўлгон. Мен ҳам сиз тутгон йўлни тутмоқчи бўлгон эрдим. Султон Фараж синглисига уйланиб, Миср мамлуклари каби қудратли иттифоқчилар ортдирмоқчидим ўзимга!

А м и р Т е м у р: Шу ақлинг бирлан темурийзода деб атайсенму ўзингни, нодон? Мен бибингга оқила, гўзал, билимдон аёл бўлгонлиги учун уйланганмен. Бибингга уйланиб, айрим чингизийзодалар бирлан яқинлашгон бўлсам, буни фақат Туроннинг равнақи учун қилгонмен. Аммо Турон эрки, истиқлолига қасд этгон, элу юртимизни мўғуллар асоратида сақламоқчи бўлгон қайси бир чингизийзодага дўст бўлгонимни кўрдинг? Алардан менчалик нафратлангон, аларга қарши менчалик сабот бирлан курашгон яна бирор саркарда бўлгонму?.. Сен бу даъвоинг бирлан ўзингни оқламоқчи бўляпсенму? Жазодин қутулмоқчи бўляпсенму?.. Сенинг бу қилмишинг салтанатга, Туронга қарши мудҳиш жиноятдир. Нон-тузимни еб, тузлигимга тупурган Тўхтамишнинг жинояти сенинг жиноятинг олдида ҳалво бўлиб қолди. Салтанатимда адолат бор эркан, бу жиноят асло жазосиз қолмас! Мавлоно Абдужаббор! Ўз улусига хиёнат қилиб, душман томонига ўтган сотқин кимсанинг жазоси не?

А б д у ж а б б о р: Бундай кимса энг оғир жазога мустаҳиқдир. Аммо Мирзо Ҳусайн сизнинг неварангиздир, олампаноҳ. Шу сабабли унинг қонидан кечиш сизга жоиздур. Зоти олийларига яхши маълумки, умвийлар сулоласидан бўлгон халифа Язид имом Ҳусайн разияллоху анҳуни қатл қилғони учун анинг номи неча асрлардан бери нафрат бирлан тилга олинадур.

А м и р Т е м у р: Қиёсингиз ўринсиз, мавлоно. Имом Ҳусайн разияллоху анҳу пайғамбар алайҳиссаломнинг неваралари ва фаришта янглиғ бегуноҳ бир зот эрдилар. Биз эса ҳозир бир хоинга жазо бериш ҳақида машварат этяпмиз. Тўғри, қанчалик оғир бўлмасин зътироф этамен, у қизимнинг ўғли — менинг неварам. Аммо мен ҳозир бобо сифатида эмас, улуғ бир мамлакат подшоҳи сифатида ҳукм чиқармоғим лозим. Мирзо Ҳусайн каби беақл шаҳзодалар мен не азоблар бирлан барпо этган бу улуғ салтанатни емирилишга олиб келмоқлари мумкин. Бирнинг касри мингга уради, деган гап бор. Бу хусусда сен не дейсен,

Шоҳмалик. Мирзо Ҳусайн ўз навкарлари билан бирга қатл этилмоғи лозим эмасму?

Ш о ҳ м а л и к: Сотқиннинг жазоси асли шуку-я, аммо, олампаноҳ, фикри ожизимча, бу ўринда баъзи жиҳатлар ҳисобга олинмоғи лозим. Аввало Фаражнинг соҳибжамол синглисига Мирзо Ҳусайн гойибона ошиқ бўлғони биз Дамашққа яқинлашғонимиздаёқ тилларда дoston бўлғон эрди. Албатта, Фаражнинг жодугар синг-лиси узоқдан туриб сеҳр-жоду ишлатиб, ўз неварангиз қўли бирлан сизга зарба бериш учун Ҳусайнни авраган бўлса керак. Ғаним тарафига ўтаётғонида жоду таъсири анга ғолиб бўлиб, ихтиёри ўзида бўлмағондур, балким. Энди Фараж Мисрга қочиб кетди. Жодугар синглиси ҳам у билан бирга гум бўлди. Сеҳр-жодунинг ҳам кучи йўқолғон бўлса керак, мана Мирзо Ҳусайн қилмишига пушаймон бўлиб, тиз чўкиб сиздан кечирим сўрамоқда. Бу анга албатта бир сабоқ бўлди, энди ҳаргиз хато йўлга юрмас. Чексиз иноятингиз билан ани афв этсангиз, сиз каби улуғ соҳибқиронга хос олий мурувват бўлур эрди бу.

А м и р Т е м у р: (Шоҳруҳга) Сен не дейсан, ўғлум? Бу хоинни ўзинг асирга олдинг.

Ш о ҳ р у х: Жиянимни асирга олғон бир навкарингиз сифатида, агар анинг тақдирини ҳал этишда каминанинг фикрига ҳам инобат назари билан қарасангиз, пешонаси деворга тақ этиб урилғон гўр неварангизга шафқат қилишингизни сўраймен, қиблагоҳ. Анинг билиб-билмай содир эткон қилмишидан мен изтиробдамэн. Қариндошлиғим изтиробимни дучандон қиладур. Ахир, у марҳума опам Оғобегимдан қолган ёлғиз ёдгор-ку! Бечора опам вафот этганларида сизнинг қанчалик қайғурғонингизни ҳозиргача унутолмай-миз. Ҳатто салтанат юмушларидан совуб, кечая кундуз оҳ чекар эрдингиз. Салтанат сарҳадларида ғанимлар ғимирлаб қолгач, номдор амирлар илтимосидан сўнг жойи жаннатда бўлгур аммамиз қутлуғ Туркон Оғо сизга қазо ҳукмига бош эгиб, салтанат ва мулк ишларига киришиш учун ўзингизни қўлга олишингиз лозимлиги ҳақида кўп насихатлар қилдилар. Шундан сўнггина сиз салтанат ғанимларини даф этишга отландингиз. Жигарпорангиз Мирзо Ҳусайн қатл этилиш у ёқда турсин, бурни қонатилса ҳам сизнинг ўша ярангиз янгиланади-ку, қиблагоҳ!

А м и р Т е м у р: Шоир не дер?

Ж а в ҳ а р и й: Камина шоир бўлғоним учун, ўз

фикримга далилни шерьиятдан келтиришга изн этинг, олампаноҳ. Буюк Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сини қиссахонларга кўп бора ўқиттириб эшитгонсиз. Эсласангиз, анинг бир бобида Сухробнинг Турон лашкари сафида туриб, ўз отаси Рустамга қарши жанг қилғони тасвирланади. Паҳлавон Рустам тапимасдан, ўз ўғли навжувон Сухробни шаҳид этадур. Аҳвол анга маълум бўлгач, бу мислсиз фожиадан шундоқ фарёд қиладур:

*Бундай иш тушганми ҳеч кимсага боқ!
Ўз ўғлим ўлдирдим, сочга тушиб оқ.
Кесилса бўларди ҳар икки қўлим,
Қаро ер сарига йўналса йўлим.
Қайси ота қилмиш бундай мудҳиш иш,
Сазоворман қанча олсам сарзаниш.
Нечун хазон этдим бу тоза боғни,
Нечун кўпайтирдим кўнгилда доғни?
Кўксимни этсам-да агар юз пора,
Энди то қиёмат топилмас чора.*

А м и р Т е м у р: Сизлар гўё барчангиз келишиб олгондек, бу хиёнаткорнинг гуноҳидан ўтишга мени ундамоқдасизлар.

А м и р у л-у м а р о: Олампаноҳ, сизнинг нақадар олийҳиммат зот эрканлигингиз бутун оламга маълумдир. Ахир, сиз қанча-қанча ганимларни, ҳаттоки, ўз зоти олийингизга суиқасд уюштиргон кўрнамакларни афв этган пайтларингиз бўлгон. Шунча бўлиб ўтган гапларнинг ўзи гўр неварангиз учун унутилмас сабоқ ва старли жазодир. Энди анинг кўзи очилди ва анга хизмати билан номига тушган доғни ювиб кеткизишга имкон бермоқ айни муддаодир.

А м и р Т е м у р: Мени инонтирдингизлар. Дарҳақиқат, қариганимда қўлимни ўз неварам қонига бўйаш менга муносиб эрмас. Анинг қонидан кечдимми, навкарларининг ҳам қонларини ўзларига бағишлагумдир. *(Хусайнга)* Хўш, яшашни истайсенму?

Ҳ у с а й н: Ҳа, ҳа, истаймен яшашни, бобожон, истаймен!

А м и р Т е м у р: Шунча гуноҳлардин кейин-а?

Ҳ у с а й н: Ҳа, қиблагоҳим, қилган гуноҳларимни ювиш учун яшашни истаймен!.. Яна... Яна...

А м и р Т е м у р: Хўш, яна?

Ҳ у с а й н: Яна... муҳаббат учун яшашни истаймен!

А м и р Т е м у р: Муҳаббат учун?.. Қайси муҳаббат учун?

Х у с а й н: Райҳона муҳаббати учун!

А м и р Т е м у р: Райҳона?

Х у с а й н: Ҳа, бобожон, ҳа!

А м и р Т е м у р: Ё алҳазар, сен мабода телба-пелба бўлмадингму?

Х у с а й н: Ҳа, бобожон, мен телбамен, телба. Гўзал Райҳона кўйида ақлу ҳушидин жуда бўлгон рас-войи жаҳонмен!

А м и р Т е м у р: Оғзингни юм!

Х у с а й н: Бобожон!..

А м и р Т е м у р: Бас!.. (*сукунат*) Юрт акобирлари сўравиға кўра сенинг ҳам навкарларинг қонларини бағишладим. Аммо бу ҳали бутунлай жазодин соқит бўлдинг, деган гап эрмас! Барчага сабоқ бўлиши учун Мирзо Ҳусайн ва навкарлари бутун лашкар олдида ерга ётқизилиб, йигирма даррадан урилсин!

А м и р у л-у м а р о: Бу қандай бўларкин, олампаноҳ?! Навкарлар майли-я, аммо Мирзо Ҳусайн амирзода-ку?

А м и р Т е м у р: Менинг лашкаримда интизом амирзода учун ҳам, оддий навкар учун ҳам бирдур. Саркарда Шоҳмалик, фармоним бекаму кўст ижро этилишини ўзингиз назорат қилинг!

Ш о ҳ м а л и к: Бош устига!

А м и р Т е м у р: Мавлоно Абдуҷаббор! Сиз эрса жазо чоғида лашкар олдида ваъз айтиб, nobакорларнинг қилмишлари қанчалик қабиҳлиги ва жазонинг тамоман адолатли эрконин англатинг! Гуноҳларини шунчалик фош қилингким, сизнинг сўзларингиз алар жисмини даррадин ҳам кўра кўпроқ ачитсин!

А б д у ж а б б о р: Хўп бўлғай, олампаноҳ!

Х у с а й н: Бобожон, валинеъматим, лашкар олдида шарманда қилманг мени!

А м и р Т е м у р: Олиб чиқинг!

Шоҳмалик ва Абдуҷабборлар Мирзо Ҳусайнни олиб чиқишади. Амир Темур ёнида шоир Жавҳарий билан Амир ул-умаро қолади. Соҳибқирон узоқ ўйга толади.

А м и р Т е м у р: Ҳали анинг гапларини эшитдингизму?.. «Райҳона муҳаббати учун яшашни истаймен», дедиму?..

Ж а в ҳ а р и й: Шундай, олампаноҳ, «муҳаббат учун яшаймен» деди! Неварангиз Мирзо Ҳусайн оламда муҳаббатсиз яшаш бемаъно эрконин яна бир бор эслатди!

А м и р Т е м у р: Кимга?

Ж а в ҳ а р и й: Биз ҳаммамизга!.. (*Шоҳмалик кироди*)

А м и р Т е м у р: Хўш?

Ш о ҳ м а л и к: Жазо адо этилди!..

А м и р Т е м у р: Мирзо Ҳусайн қаршилик кўрсатмадиму?

Ш о ҳ м а л и к: Йўқ!.. Аммо, аммо елкасига ҳар дарра тушғонда: «Райҳона, мен ўлмаймен, сен учун отсалар-да, чопсалар-да асло ўлмаймен. Висолингга етмасдин туриб ўладиган аҳмоқ йўқ!», деб бақирди.

Ж а в ҳ а р и й: Мана буни ҳақиқий Мажнун деса бўладур!..

А м и р Т е м у р: Не дедингиз, шоир?

Ж а в ҳ а р и й: Бир қошиқ қонимдин кечинг, олампаноҳ! Бу мажнунлиқдур ва бундай дарднинг висолга етмоқдин ўзга давоси йўқдур!

А м и р Т е м у р: Қондор рақибим синглиси Райҳона висолигаму?.. Йўқ, йўқ, мумкин эрмас, бундай бўлиши асло ҳам мумкин эрмас!..

* * *

Амир Темуր чодирӣ. Амир Темуր тахтда, Шоҳмалик тахт ёнида курсида ўтирибди. Нарироқда ўтирган котиб патқалам билан фармонни битмоқда. Остонада ясовул турибди.

К о т и б: Олампаноҳ, дамашқликларга йўлланидиган шаҳарни таслим этиш ҳақидаги фармонингизни битирдим. Ҳумоюн муҳрингиз лозим энди.

Котиб хатни тахт олдиға элтади. Амир Темуր белбоғидан муҳрни олиб, фармонға босади.

А м и р Т е м у р: (*ясовулға*) Ҳумоюн фармонимиз чопар орқали шаҳарға жўнатилсин.

Я с о в у л: Бош устиға. (*Фармонни Амир Темуր қўлидан олиб чодирдан чиқади*).

А м и р Т е м у р: Чопар бирон жавоб олиб қайтмагунча, лашкар шаҳардан маълум масофа сақлаб турсин. Фаним тарафидан хужум бўлсагина ани даф этишсин.

Ш о ҳ м а л и к: Бу амрингизга лашкарлар қатъий риоя этишмоқда. Дамашқликлар не қарорға келишғони ҳозирча номаълум. Фараж қочғон бўлса-да, шаҳар дарвозалари берк. Афтидан, қаршилик кўрсатиш хаёллари ҳам йўқ эрмас. Аммо бекорға қайсарлик қилишмоқда. Узоқ бардош бера олмасликлари аёнду.

А м и р Т е м у р: Аммо энди шаҳарни жангсиз эгалламоқ мақсадимизга мувофиқдур. Агар шаҳар кўчаларида жанг бўлса, табиийки, яна қон тўкиладур ва харобгарчиликлар содир этиладур. Ҳар гал обод шаҳарларда ушбу нохуш ҳоллар юз берғонида, бизни афсунадомат ҳислари чулғаб олур. Аларни қайта обод этмоққа фармон бериб, хазинадан катта маблағлар ажратурмиз. Султон Аҳмаднинг саркашлиги туфайли Бағдоднинг айрим мавзелари вайрон бўлгач, ани обод этмоқ учун неварам Абубакрни мутасаддий этиб тайинлагон эрдим. Натижада, Бағдод олдингидан ҳам гўзал ва обод бир шаҳарга айланди. Аммо бунга бир неча йил фурсат ва хазинадан туман-туман маблағ кетди.

Ш о ҳ м а л и к: Ҳа, унда бағдодликлар Султон Аҳмаднинг қасрига қолишганди. Аслида-ку ўша вилоятлар аҳолиси анинг зулмидан озод этишингизни сўраб сиз ҳазратга арзнома юборишганди. Маккор Султон Аҳмад лашкарини дарвозадан ташқари чиқармай, шаҳар маҳаллаларида жойлаштирди. Шу сабабли жанг олови бутун шаҳарни чулғаб олгон эрди. Афсуски, балкирдор Султон Аҳмад тунда қайиқларда Дажла дарёсида сузиб қочиб қолди. Дамашқликларга эса энди қочишга ҳам йўл йўқ. Афтидан, алар шаҳар девори мустаҳкамлиги ва хандақининг чуқурлигига ишониб, қайсарлик қилишмоқда. *(Ясовул кириб таъзим қилади.)*

Я с о в у л: Олампаноҳ, султон Фаражнинг чопари анинг мактубини келтирмиш.

А м и р Т е м у р: Ажаб, қочоқ Фараж йўлда тўхтаб, мактуб битишга ҳам фурсат топибдими? Е бу мактубини от устида битиб жўнатғонмикан? *(котибга)* Олиб, ўқичи.

К о т и б: *(мактубни ясовулдан олиб, ўқийди)* «Миср ва Шомнинг улуг султони Носириддин Фараж ибн Сайфиддин Барқуқдан Турон ҳукмдори Амир Темур Кўрагонга мактуб!

Душмани ғаддор Амир Темур! Сен яна бизни ўзингдан кўрқиб қочди, деб ўйламагин. Балки, Мисрда баъзи фасодчилар итоат ҳалқасидан бошини чиқазиб, хуруж қилишаётғони хабарини олгач, биз дарҳол пойтахти муаззам Қоҳира сари йўлга тушдик. Агар жисмида икки-та касаллик бирданиса пайдо бўлса, оқил киши даставвал улардан энг хатарлисини даволайди. Сенинг масалангни биз бу икки ишнинг энг осони ва арзимаси деб билдик. Шу сабабли биз аввал пойтахтимиздаги тартиб-

сизликларни бостирамиз ва сўнгра ташна найзаларимизни сен ва аскарларинг қони билан суғорамиз. Лашкарим кўп деб чиранмагин. Қўйнинг кўплигидан қассобга не хатар ва ўтнинг қалинлигидан ўроқчига не зиён?»¹

А м и р Т е м у р: Бас, етарли. У ёғини ўқимасанг ҳам ўзи маълум. Бир пайтлар анинг отаси Барқуқдан ҳам шу мазмунда хат олган эрдим. Мамлуқларнинг жангарилигига сўз йўқ. Аммо алар ҳозир ўзлари турғон замин тагига сув қуяётгонларини наҳот англамасалар?! Фақат шошилинч сулҳгина аларни ҳалоқат ва забунликдан сақлаб қолмоғи мумкин. Начора, ҳақиқат шуки, Оллоҳ таоло агар бирон воқеанинг албатта юз беришини истаса, энг аввало анинг сабабларини муҳайё қиладур. Эҳтимолки, зафарёб лашкарга бош бўлиб, Миср мамлақати томонга отланмоғимиз азалда қазо ва қадар китобида ўчмас қалам билан ёзиб қўйилгондур.

* * *

Дамашқдаги Одилля мадрасаси ҳужраларидан бири. Ибн Халдун китоблар уюлган хонтахта ёнида ўтирибди. Баъзан китобни варақлайди, аммо ўқишга ҳафсаласи бўлмай, яна ёпиб қўйиб, ўйга чўмади. Мулозим киради.

М у л о з и м: Ҳазрат, Дамашқ қозиси Ибн Муфлиҳ жаноблари ҳузурингизга киришга изн сўрамоқдалар.

И б н Х а л д у н: Қози жаноблари тўғри кириб келаверсалар бўларди-ку. Бу ер султон даргоҳи ёки қозикалон маҳкамаси эмас, балки мадраса ҳужраси-ку. Мен ҳам энди ўз вазифаларидан озод бир кимсамен.

Мулозим таъзим қилиб чиққач, Ибн Муфлиҳ киради.

И б н М у ф л и ҳ: Ассалому алайкум, ҳазрат. Дамашқ уламолари номидан ҳузурингизга нажот истаб келдим.

И б н Х а л д у н: Ваалайкум ассалом. Нажотни ўзи ҳам нажотга муҳтож бир одамдан излашингизга таажжуб этурмен, азизим Ибн Муфлиҳ. Султоннинг ўзи Шомни тарк этгач, энди бу ўлкада менинг ҳукмим нимага ҳам ўтарди.

И б н М у ф л и ҳ: Нимасини айтасиз, афсус ва надоматлар бўлсинки, ишонган тоғимиз бўлгон султон Носириддин Фараж хайр-маъзурни ҳам насия қилиб,

¹ Султон Фаражнинг Амир Темурга ёзган мактуби айрим ўзгаришлар билан келтирилди.

қочиб қолди. Ҳатто бир бўлук лашкар билан бирон саркардани шаҳар ҳимояси учун қолдирмади-я.

И б н Х а л д у н: Султоннинг ўзи бас келолмагон фотиҳга қарши саркардаларининг қўлидан нима келарди?

И б н М у ф л и ҳ: Аччиқ бўлса-да, ҳақиқат сиз айтқонингиз кабидир. Дамашқни вайронагарчиликдан сақлаб қолиш учун таслим бўлишдан бошқа чора йўқ. Зеро, қазо ва қадар ҳукмини ўзгартирмоқ мумкин эрмасдур. Бу қадимий шаҳарда кимлар ҳукмронлик қилмагон? Осурийлар, бобиллар, эронийлар, Искандар Зулқарнайн, румликлар, мўғуллар, мамлуклар... Энди Амир Темур алардан ёмон ҳукмдор эрмас-ку. У ислом подшоҳи, ахир.

И б н Х а л д у н: Ҳа, Амир Темур буюк ислом подшоҳи. Агар аввалбошдан соҳибқирон билан анинг шаънига муносиб тарзда музокаралар олиб борилғонда Дамашқ ҳозирги таҳдиддан қутулар, Шом ва Миср заминида осойишталик қарор топарди.

И б н М у ф л и ҳ: Аммо энди фурсат ўтди-ку. Овозаларга қараганда султон қочиб кетаётиб ҳам, яна Турон хоқонига дағдағали мактуб юборибдур. У мактуб Темурнинг газабини баттар алангалатиб, бу газаб ўти Дамашқни ёндириб, кулини кўкка совурмаса, деб кўрқамен.

И б н Х а л д у н: Филҳақиқат, бундай мактуб ёниб турғон оловга мой сепишдир. Агар бунинг ўрнига султон Амир Темурнинг кўнглини юмшатадиган, анинг газаби олови алангасини камайтирадиган сўзлар битиб, ўз ҳаракати учун узр ва афсуслар айтиб, пушаймон сўзларини келтирганида эди, эҳтимол, бу оқилона тadbир бўлиб, соҳибқироннинг қалбини раҳм-шафқат томон мойил қиларди.

И б н М у ф л и ҳ: Дамашқ имом ва уламолари йиғилиб, аҳолининг турли табақалари вакиллари иштирокидаги кенгашда шаҳарни соҳибқиронга жангсиз таслим этишга қарор қилдик. Шаҳар ноиби ва бир гуруҳ жангарилар бизга қаршидирлар. Шунга қарамай, биз—сулҳ тарафдорлари Амир Темур билан музокаралар олиб боришингизни сиз ҳазратдан илтижо қиламиз.

И б н Х а л д у н: Сулҳ йўлида ҳар бир юмушга ҳозирмен. Аммо шунда ҳам бу масъулиятли вазифа нега айнан менга юклатилғонлиги сабабини билишни истардим.

И б н М у ф л и ҳ: Аввало, Миср ва Шом султони

Носириддин Фаражнинг эътиборли аёнларидан ушбу хатарли дамда шаҳарда фақат сиз қолдингиз. Сониян, сиз султоннинг устозисиз. Сизнинг бу иш бошида туришингиз «музокаралар султондан беижозат бўлаётир», — деган овозаларни босадур. Қолаверса, бутун Шом ва Мисрда Амир Темур ҳақиқатан катта ислом олими деб эътироф этиб, орқаваротдан яхши танийдургон бошқа бирон киши йўқтур. Бу далиллар бизда музокаралар муваффақиятига умид уйғотадур. Албатта, бу ишнинг у қадар осон эмаслигини биз ҳам яхши англаймиз. Эътимодли кишиларнинг айтишларига қараганда, Турон хоқони анча-мунча илмлардан яхши хабардор, нафақат салтанати пойтахти Самарқанд, балки сафарларидаги манзилларда ҳам олимларни тўплаб, илмий мажлису мунозаралар ташкил қилар эркан. Ҳар бир машҳур олим бирлан учрашғонида, анинг илмини синаш учун саволлар берар, мўътабар уламолар ҳам соҳибқирон қаршисида ўзини гўёким мадраса мударрисига жавоб бераётгон муллавачча янглиғ ҳис қилармиш.

И б н Х а л д у н: Ажаб, энг оғир имтиҳонга қариган чоғимда дучор бўлиб турибман-а.

И б н М у ф л и ҳ: Бу имтиҳондан шараф билан ўтгайсиз, илоҳим. Ахир, бизнинг жонимиз ва молимиз омонлиги анинг натижасига боғлиқ бўлиб турибдур.

И б н Х а л д у н: Яхши, аммо ишни пайсалга солмагон маъқул. Исталган лаҳзада соҳибқирон ўз лашкарига шаҳарга ҳужум қилишни амр этмоғи мумкин. У ҳолда, ҳеч бир чора билан бу беадад лашкар ҳамласини қайтариб бўлмас.

И б н М у ф л и ҳ: Шундай. Аммо барибир қоронғи тушишини кутишга мажбурмиз. Жангарилар сулҳ тарафдорлари ниятидан воқиф бўлиб, барча дарвозаларга ўз қоровулларини қўйишгон. Кимки Амир Темур қароргоҳига бормоқчи бўлса, ушлаб, хиёнаткор сифатида ҳибс қилмоқчилар. Сизни дарвозадан чиқармоқ учун аларга қарши биз ҳам куч ишлатмоқчи бўлсак, шаҳарнинг ўзида тўқнашув бошланиб, қон тўкилишига сабаб бўлмоғи мумкин. Шунинг учун ярим кечаси қалъа деворининг бирон жойидан сизни арқон билан шаҳар ташқарисига туширурмиз.

И б н Х а л д у н: Нима ҳам дердим. Шаҳар тақдири қил устида турғон шундай бир пайтда эзгу юмуш учун ўн газ девордан арқонга осилиб тушмоққа ҳам розимен.

И б н М у ф л и х: Ташаккур, ҳазрат. Сулҳ тарафдорлари номлари битилгон рўйхатни узингиз билан бирга олурсиз. Ундаги ҳар бир киши учун соҳибқирондан омонлик хати сўраб олинг. Бу шунинг учун зарурки, мабодо жангарилар бизнинг музокараларимизни тан олмай, қаршилик кўрсатишда давом этишганда ҳам, омонлик хати беғуноҳ одамларни Амир Темур лашкари газабидан омон сақлаб қоладур.

* * *

Ярим тун. Дамашқ девори тепасида Ибн Халдун ва Ибн Муфлиҳ яна бир неча киши билан туришибди. Ибн Халдуннинг белига арқон учини боғлашади. Ибн Муфлиҳ «Сизни Оллоҳ қўлласин, ҳазрат», дейди. Улар қучоқлашишади. Сўнгра Ибн Халдунни секин-аста арқон билан пастга — шаҳар ташқарисига туширишади. Ибн Халдун ерга тушгач, белидаги арқонни бўшатади. Арқонни тепага тортиб олиб, энди китоб солинган тугунни (Амир Темурга совгалар) боғлаб, пастга туширишади. Ибн Халдун тугунни олиб, соҳибқирон қароргоҳи томонга юради. Узоқда Амир Темур лашкаргоҳида ёнаётган гулханлар шубласи кўринмоқда.

Т ў р т и н ч и қ и с м

Амир Темур чодир. Соҳибқирон тахтда ўтирибди. Тахт олдида қўлида бир даста қоғоз ушлаган муҳандис (инженер) турибди. У қоғозларни Амир Темурга тақдим қилади.

М у ҳ а н д и с: Ҳазрат, мана бу шаҳар қалъасининг умумий тарҳи, булар ҳар бир дарвоза ва буржлар тарҳидир.

А м и р Т е м у р: (тарҳларни диққат билан кўздан кечиргач) Ҳа, Дамашқ кўргони анча мустаҳкам. Дарвозаларига темир қошлангон. Аммо биз тоғ қоялари устида жойлашгон бундан анча мустаҳкам қалъаларга ҳам йўл топа олгонмиз. Ҳали ўзим отда шаҳар атрофини айланиб, бир бор кўздан кечириб чиқамен. Ёриб кириш мумкин бўлгон нисбатан заифроқ жой ахтариб топиш керак. Олиб бўлмайдургон кўргон эса ер юзиде йўқтур. Хўш, тошотар манжаниқ ва девортешар арродалар ҳозирландиму?

М у ҳ а н д и с: Камал асбоблари ҳозирланди, ҳазрат. Аммо аларни ишга солмоқ учун олдин шаҳар ташқарисидеги хандақ кўмилмоғи зарур.

А м и р Т е м у р: Агар хандақнинг чуқурлиги унинг кенглигига мос бўлса, кўмиб ташлаш у қадар осон иш эрмас. Бунинг устига, қўрғон деворидан ўқ ёғдириб, талофат етказмоққа уринурлар. Ҳар бир сарбозимнинг ҳаёти менга азиз. Аларни бекордан-бекорга қурбон қилмоқни истамасмен. Хандақни йўқотмоқ учун бошқа чора излаш зарур. Сенинг ихтиёринга юз отлиқ берилур. Алар билан шаҳар теварак-атрофини айланиб, жарликлар бор-йўқлигини аниқла. Эҳтимол, коризлар қазиб, алар воситасида хандақнинг сувини бирон пастқам жойга оқизиб юбориш имкони топилар. Бундай жойни излаш учун сенга ярим кун муҳлат. Пешин намозидан кейин сен билан коризни қай тарзда қазиш ва бунга қанча одам ажратишни муҳокама қилурмиз. Қоронғи тушгач эса, қазувчилар иш бошлашур.

М у ҳ а н д и с: Бош устига, ҳазрат. Агар бирон жарлик топилмаса, муҳандислик асбоблари ёрдамида ернинг нишабини аниқлаймиз. Сувни бирон бир та-рафга оқизмоқнинг иложини қилурмиз.

Муҳандис таъзим қилиб чиққач, ясовул кириб таъзим қилади.

Я с о в у л: Олампаноҳ, Миср қозиси Абдурахмон ибн Халдун Дамашқдан чиқиб, ҳумоюн даргоҳга келди ва олий тахт поясига бош уриш учун рухсат сўраб, илтижо этмоқда.

А м и р Т е м у р: Наҳотки! Машҳур алломаи замон Ибн Халдун султон Фараж билан Мисрга кетмағон эркан-да. Қўрқоқ Фараж устозини ҳам ташлаб қочибдур. Ани ҳузуримизга бошлаб киргин, албатта. Рўйи заминнинг барча жойидан келгон олимлар учун бизнинг даргоҳимиз эшиги туну кун очиқ. Валиаҳд неварамиз шаҳзода Муҳаммад Султон ҳам ҳузуримизга кирсин.

Ясовул таъзим қилиб чиқади ва Муҳаммад Султон кириб таъзим қилади.

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Амрингизга мунгазирмен, қиблагоҳ.

А м и р Т е м у р: Ҳузуримга аллома Ибн Халдун кирадур ҳозир. У ўндан ортиқ Мағриб ва Андалус ҳукмдорлари саройида хизмат қилгон улуғ вазир ва қози ҳамдур. У билан қилажак суҳбатимизни эшитсанг ва ўзинг ҳам иштирок қилсанг, фойдадан холи бўлмай-дур, албатта. Зеро, олимлар билан суҳбат ва кенгаш ҳар бир ҳукмдор учун фарз бир нарсадур. Агар сайидлар пайғамбар алайҳиссаломнинг авлодлари бўлишса,

олимлар менинг назаримда, ул улуғ зотнинг издошларидур.

Қўлида зарҳал муқовали учта китоб кўтарган Ибн Халдун киради ва таъзим қилади.

И б н Х а л д у н: Етти иқлим фотиҳи, улуғ соҳибқирон Амир Темур Кўрагонга Оллоҳ ўзи мадаккор бўлсин!

А м и р Т е м у р: Етти иқлим тарихини битган буюк муаррих Абдурахмон Ибн Халдуннинг қадамларига ҳасанот! Хуш кўрдик сизни, эй алломайи замон! Марҳабо, ўтирсинлар.

Ибн Халдун олдинроқ бориб, қўлидаги китобларни миз устига қўяди ва яна бир бор таъзим қилиб, курсига ўтиради. Сўнгра пичирлаб дуо ўқиб, охирида «Илоҳим, улуғ соҳибқироннинг салтанатлари абадий, умрлари узоқ бўлсин», — деб фотиҳа қилади. Амир Темур ва Муҳаммад Султон ҳам у билан бирга қўлларини юзларига тортишади.

И б н Х а л д у н: Фақиру ҳақирнинг совғаларини кўп ўрнида кўриб, иноят назари билан қабул этгайсиз, олампаноҳ.

Амир Темур ўрнидан туриб, устдаги китоб — Қуръонни олиб пешонасига суртади. Уни авайлаб жойига қўйиб, қайта ўтиради.

А м и р Т е м у р: Қуръони карим ҳадя этгонингиздан беҳад миннатдормен, аллома. Бошқа китоблар не хусусда?

И б н Х а л д у н: Буниси бир аср бурун яшаб ўтгон мисрлик шоир Муҳаммад ибн Саид ал-Бусирийнинг пайғамбар алайҳиссаломга бағишлангон машҳур қасидасидур. Иккинчиси эса каминанинг арзимас битиги «Китоб ул-ибар», яъни «Ибратлар китоби»дур.

А м и р Т е м у р: Офарин, сизнинг ташрифингиз кутубхонамизни шундоқ дурдона асарлар билан бойитди. Қанчалик банд бўлмайин, фурсат топиб, бу китоблар мутолаасига киришурмен. Булар ва бошқа китоблар хусусида сиз билан ҳали кўп суҳбатлашурмиз. Тўғриси, суҳбатингизни олиш учун дастлабки имкон бўлгандаёқ хузуримга чақиртирмоқчи эрдим. Бугун ўзингиз келгонингиз айни муддао бўлди, кўнглимизни ғоятда хушнуд этдингиз. Тиланг тилагингизни.

И б н Х а л д у н: Сиздек улуғ соҳибқирон иноятига ноил бўлгонимдан камина беҳад бахтиёрмен. Миср султони Фараж устидан қозонган ғалабангиздан кейин Дамашқ аҳолисининг катта қисми сизга қаршилиқ кўрса-

тиш бeфoйдaлигини aнглaб eтди. Зeрo, Қуръoни кaримдa ёзилгoнидeк: «Вa мaн-нaсру иллa мин индaллоҳи. Иннaл-лoҳa азизун ҳaким», яъни, «Фaлaбa фaқaт Оллоҳнинг дaргoҳидaн бўлур. Ҳaқиқaтaн Оллоҳ гoлиб вa ҳикмaтлидур». Шундaй эркaн, сизгa қaрши бoриш Оллоҳ ирoдaсигa қaрши бoриш дeмaкдур. Сиз улуг фoтиҳгa тaслим бўлиб, шaҳaрни тoпшириш тaрaфдoри бўлгoн имoм, сaйд вa қoзилaр oмoнлик сўрaб, вaкил юбoрмoққa қaрoр қилишди. Жaмoaт «Сoҳибқирoн сeни гoйибдaн тaниркaн», — дeб бу вaзифaни кaминaгa тoпширдди.

А м и р Т е м у р: Дaрҳaқиқaт, мeн Фaрaжнинг лaшкaр билaн Мисрдaн Дaмaшққa кeлгoнини эшитгaч, aнинг аъёнлaри oрaсидa сизнинг бoр-йўқлигини сўрoқлaттиргoн эрдим. Эндди сиз дaргoҳимизгa жaмoaт нoмидaн oмoнлик сўрaб кeлгoн эркaнсиз, у aлбaт бeрилур. Туғимизгa тaслим бўлишсa, бугун Дaмaшқ aҳлигa шaфқaт қилурмиз.

И б н Х a л д у н: Афсуски, ҳaнуз бир гуруҳ қaйсaрлaр қурoллaрини тaшлaшни истaмaётирлaр. Aлaр султoн Мисрдaн янa кaттa лaшкaр йиғиб кeлaди, дeгaн умиддa сизнинг музaффaр сипoҳингизгa қaршилик кўрсaтишни дaвoм эттиришмoқчи.

А м и р Т е м у р: Итoaтсизлaр биздaн шaфқaт кутишмaсин. Лaшкaримиз Дaмaшқни ҳaлқa кaби ўрaб oлгoн. Фaрaж бизнинг oдилoнa тaклифларимизни писaнд қилмaй, тaкaббурлик бирлaн рaд этгoни учун ўз жaзoсини тoртди. Тoким, aсoссиз рaвишдa бaндa ушлaб турилгoн қaриндошимиз Oтилмишни oзoд қилиб, бизгa тoпширмaс эркaн, биз уни йўлбaрс сиртлoнни қувлaгoндeк тaъқиб қилaвeрaмиз. Жигaрпoрaмиз aмир Oтилмиш ҳaқидa ҳaм бизгa бирoн хaбaр кeлтирдингизми, aлломa! Билурсиз, Фaрaж бирлaн урушгoнимиз сaбaби ҳaм Oтилмиш туфaйлидир. Aнинг aсирликдaн oзoд этилиши — жaнгу жaдaлгa бугунлaй бaрҳaм бeрилур дeгaн сўз!

И б н Х a л д у н: Афсуслaр бўлғaйким, Oтилмишни ҳaм Фaрaж Мисрғa ўзи бирлaн олиб кeтмуш. Aмир Oтилмиш ҳaёти ҳoзир қил устидa. Сиз Миср сaри бир қaдaм юришингиз бирлaн Фaрaж Oтилмишни қaтл этишгa қaсaм ичгoн.

А м и р Т е м у р: Э! Бу қaндaй кўргулик! Oтилмишининг қaтл этилиши қaсoссиз қoлдирилмaслигини, нaҳoтки, бу гўдaк Фaрaж aнглaмaсa!

И б н Х a л д у н: Фaрaж aнглaмaсa ҳaм, Миср хaлқи aнглaб eтди. Бугун Шoм aҳли нoмидaн султoнгa

арзнома ёзиб юборилдиким, токи у ўт билан ўйнашмоқни бас қилсин.

А м и р Т е м у р: Ташаккур сизга, аллома. Мен амир Отилмиш озод этилиб, Турон ва Миср ўртасидаги кераксиз жангу жадалларга чек қўйилишида сизнинг воситачилигингиздан беҳад умидвормен. Энди бир оз сизнинг асл ватанингиз Мағриб ҳақида сўзлашсак.

И б н Х а л д у н: Ўзим туғилиб ўсган диёр ҳақида суҳбатлашмоқ мен учун гоаят мароқлидир.

А м и р Т е м у р: Танжа шаҳри Мағрибнинг қаерида?

И б н Х а л д у н: Оқёнус билан Шом денгизини¹ туташтирувчи Жабал ут-ториқ деб аталувчи бўғоз ўртасидаги туртиб чиққан қуруқлик ҳосил этган бурчакда.

А м и р Т е м у р: Сабата-чи?

И б н Х а л д у н: Бу ҳам Жабал ут-ториқ соҳилида жойлашган шаҳар. Танжадан бир кунлик масофада. Ўртадаги масофа яқинлиги учун у ерда Андалусияга² ўтадиган сол бор.

А м и р Т е м у р: Фас шаҳри-чи?

И б н Х а л д у н: Бу шаҳар денгиз соҳилидан куйироқда жойлашган. У Мағрибдаги маринийлар³ сулоласи подшоҳларининг пойтахтидур. Камина бир неча йил аларга хизмат қилганмен.

А м и р Т е м у р: Силжилос-чи?

И б н Х а л д у н: У янаям жануброқда, қирғоқ билан кумликлар бошланадурган сарҳад ўртасидадур.

А м и р Т е м у р: Бу шаҳарларнинг жойлашган ўрни ҳақидаги менинг тасаввурларим ҳам шунга яқин эрди.

И б н Х а л д у н: Турондан шунчалик олисда жойлашган бир ўлка ҳақида бу қадар кенг маълумотга эга бўлгонингизга таҳсин айтмасликнинг иложи йўқтур, олампаноҳ. Жуғрофия илми билан неча йиллар шуғулланган олимлар ҳам сиз бирла суҳбат курсалар, ҳайрат бармоғини тишлаб қолурлар.

А м и р Т е м у р: Сиз ўқиб-ўрганиш натижасида Мағриб ва Мисрдан олис Турон ҳақида маълумотлар йиққанингиз каби, мен ҳам оламнинг хоҳ яқин, хоҳ олис ўлкалари ҳақидаги маълумот ва хабарларни

¹ Шом (Сурия) денгизи деганда Ўрта Ер денгизи назарда тутилмоқда.

² Андалусия — ҳозирги Испания ҳудуди.

³ Маринийлар — Марокашда 1195—1468 йилларда ҳукмронлик қилган барбарлар сулоласи.

кўнглимга жо қилмоқни истаймен. Шу сабабли Мағриб ҳақида билганларим ҳали ўзимни қаноатлантirmайдур. Сиз менга ўзингиз яхши билган Мағриб ва Андалус ўлкаларининг ҳаммасини — узоғиниям, яқининиям, тоғларию дарёлари, қишлоғу шаҳарларини ёзма тавсифлаб берингиз. Ҳар бир манзил орасидаги масофа аниқ кўрсатилғон бўлсин.

И б н Х а л д у н: Бош устига, олампаноҳ. Камина қулингиз янглишмасам, сиз ўз музаффар лашкарингизга бош бўлиб, Миср ва Мағриб орқали Андалусияга ҳам юриш қилмоқ ниятидадурсиз. Филҳақиқат, ислом хоқонига муносиб улуғвор ва шарафли режа бу! Сўнги асрларда Андалусияда ғайридин насороларнинг қўли баланд келиб, алар анчагина вилоятлардан мусулмонларни сиқиб чиқаришди. Бу ўлкада мусулмонлар ҳукмронлигини қайта тиклашга фақат сиз улуғ соҳибқирон қодирсиз.

А м и р Т е м у р: Қайдам, мен қарияпмен. Бутун жаҳонни кезишга эса умр етмайдур. Лекин мен энг олис ўлкаларга ҳам жисмонан бўлмаса-да, фикран саёҳат қилмоқни истаймен. Сиз олам танийдурғон улкан алломасиз. Мағриб ва Андалус тавсифини шундай келиштириб ёзингки, мен бу ўлкаларни ўз кўзим билан кўраётгандай бўлай.

И б н Х а л д у н: Олампаноҳ амрингизни бажариш учун бутун илмим, тажрибам ва маҳоратимни ишга солурмен. Рисола битгач, зоти олийларига тақдим этурмен.

А м и р Т е м у р: Баракалло! Иншооллоҳ, ҳали сиз билан Дамашқда ҳам учрашиб, суҳбатлар қилурмиз. Ҳозир эса яна бир саволимга жавоб берсангиз.

И б н Х а л д у н: Лутф айланг, олампаноҳ.

А м и р Т е м у р: Саволим шудир: Куни кеча бизнинг лашкаримиз ва султон Фараж сипоҳийлари ўртасида ғоят қонли жанг бўлиб ўтди. Биз томондан ҳам, сиз томондан ҳам ўлганлар жуда кўп бўлди. Алардан қай бирлари шаҳиддурлар? Бизнинг ўликларимизми ёки сизникиларми?

И б н Х а л д у н: Аълоҳазрат, шунга ўхнаш савол саййидимиз — тангрининг расули Муҳаммад саллоллоҳи алайҳи васалламга ҳам берилғон ва ул зот бу саволга муносиб жавоб берганлар. Муҳаммад алайҳиссалом қандай жавоб қилғон бўлсалар, мен ҳам шу зайлда жавоб берамен.

А м и р Т е м у р: Хўш, расули ақрам Муҳаммад

саллоллоҳи алайҳи васаллам бу хусусда қай тариқа сўралгонлар ва қандай жавоб қилгонлар?

И б н Х а л д у н: Муҳаммад алайҳиссалом ҳузурлариға бир бадавий келиб шундоқ демиш: «Эй, расулллоҳ! Бир киши ўз шарафи учун уруш қилади, бошқа бир киши шижоат кўрсатиш учун уруш қилади, яна бири эса ўз қудратини кўрсатиш учун уруш қилади. Шулардан қайси биримиз худо йўлида шаҳидмиз». Шунда Муҳаммад алайҳиссалом демишлар: «Кимки тангрининг сўзи ҳамма нарсадан олий бўлиши учун курашса — ана ўша шаҳид ҳисобланадур».

А м и р Т е м у р: Офарин, дарҳақиқат расул алайҳиссаломнинг ҳадиси шарифлари аҳли мўмин учун бир дастуриламалдур. Бирон мушкул савол йўқки, унга ҳадислардан жавоб топилмаса. Мен бу саволни турли ўлкалардаги кўпгина уламоларга берган эрдим. Баъзиларининг тиллари калимага келмай, талмовсираб қолишди. Баъзи бирлари эса мендан кўрқиб, фақат сизнинг аскарларингиз шаҳиддурлар, дейишди. Энг оқилона жавобни мен сиздан эшитдим. Энди сизга ижозат. Сиз номларин айтгон барча кишилар учун омонлик хати ёзилиб, ҳозироқ берилур.

И б н Х а л д у н: Ташаккур, олампаноҳ. Ушбу иноятингиздан Дамашқ аҳолисининг сиз ҳазратга ихлос ва муҳаббатлари зиёда бўлур. Вазият шундайки, мен шаҳарга тунда қайтмоғим зарур. Келишилгон жойда арқон билан девор тепасига тортиб олишур.

А м и р Т е м у р: Оббо, ҳали сиз биз билан мулоқот қилиш учун шу ёшингизда ўн газ девордан арқонга осилиб тушингизми?

И б н Х а л д у н: Бундан баланд бўлғонида ҳам тушардим. Олампаноҳ ўн минглаб чақирим йўл босиб келадилар-у, ҳазратнинг истиқболларига чиқмоқ учун биз девор ошмоқдан андиша қилармидик.

А м и р Т е м у р: (кулади) Ҳа, қойил, қойил! Қароргоҳимизда дам олиб, истаган пайтда кетишингиз мумкин. Соқчилар кузатиб қўйишур.

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Валинеъматимиз ижозат этсалар, камина фурсатни фанимат билиб, алломайи замонни ўз чодиримда меҳмон қилсам.

А м и р Т е м у р: Жуда соз! Мавлонони Самарқанд майиз ва ҳалволари билан сийлагин. Мен ўз ошпазларим пиширган таомлардан юборурмен.

И б н Х а л д у н: Куллуқ, мурувватингиздан беҳад бахтиёрмен, олампаноҳ.

Ибн Халдун ва Муҳаммад Султон чодирни тарк этадилар. Ясовул кириб таъзим қилади.

Я с о в у л: Олампаноҳ, ҳумоюн қароргоҳга Византия императори Мануил Палеолог элчиси роҳиб Франческо келмиш. У Йилдирим Боязид қоровуллари қулига тушмаслик учун гўёким Қуддуси шарифга Исо алайҳиссалом қабрини тавоф қилишга бораётгон зиёратчи сифатида келибдур. Роҳиб бизнинг қоровулларга ҳам ўзини шундай деб танитибдур. Фақат менгагина сизнинг ҳумоюн муҳрингиз тасвири ўйиб туширилгон олтин тангани кўрсатиб, ўзининг элчи эрканлигини айтди. Мен Франческони олдин ҳам кўрғоним учун дарҳол танидим.

А м и р Т е м у р: Ани ҳузуримга бошлаб кир.

Я с о в у л: Бош устига! Аркони давлат ҳам чақиртирилсинму?

А м и р Т е м у р: Ҳожати йўқ, элчи бирлан холи сўйлашурмиз.

Ясовул таъзим қилиб чиқади.

А м и р Т е м у р: *(унсиз кечинмалар)* Оврупо давлатларидан келгон вакилларнинг аксари роҳиблардур. Биламен, алар ҳам элчи, ҳам жосусдирлар. Қалблари кийган ридолари каби қоронғи. Зулматни чироқ билан ёритса бўлур, аммо аларнинг зим-зиё кўнгилларидаги мақсад учкунларини илғаш ниҳоятда мушкулдир. Асл мақсадларини яшириб, сиртдан ўзларини бизга хайрихоҳ қилиб кўрсатадурлар. Начора, салтанатимиз манфаатлари йўлида ҳатто ғайридинлар билан музокаралар олиб боришга мажбурмиз.

Қора ридо (хирқа) кийган роҳиб (монах) Франческо кириб, оврупоча расмда таъзим қилади.

Ф р а н ч е с к о: Улуғ ҳукмдор! Миср султони устидан қозонилган буюк ғалабангиз қутлуғ бўлсин. Византия императори Мануил Палеолог жаноби олийлари Ҳалаб шаҳрини фатҳ этишингиз муносабати бирлан сиз улуғ амирга ўз самимий табрикларини йўлладилар. Мен йўлга отланаётгонимда императори аъзам менга: «Токи сен ҳумоюн даргоҳга етгунингча улуғ сенъор Темурбек жаноби олийлари албатта янги зафарларни қўлга киритурлар, алар билан ҳам менинг номимдан муборакбод эт», деб эрдилар. Воқеан, император айтқонлари каби бўлди. Барча зафарларингиз муборак бўлсин!

А м и р Т е м у р: Ташаккур... Иним Мануил соғсаломат юрибдурму? Вилоятларида аҳвол нечук? Нега-

дир кейинги йилларда Византиядан Самарқандга келадиган савдо карвонлари кескин камайиб кетди.

Ф р а н ч е с к о: Император ҳазратлари соғу саломатдурлар. Бир дўст ҳукмдор сифатида сиз жанобнинг жаҳонгирлик саҳнасидаги ҳар бир ютугингизни эшитганда, гўёким ўзиники каби қувонадурлар. Савдо карвонлари камайганига келсак, бунинг муайян сабаблари бор. Аслида биз Самарқанди фирдавсмонандга ҳар йили кўплаб тожирлар юбориш, икки ўртадаги савдо-сотиқни янада равнақ топтиришдан гоят манфаатдормиз. Чунки сизнинг буюк пойтахтингиздаги қўли гул ҳунармандлар ясагон нафис буюмларга империя шаҳар ва вилоятларида эҳтиёж каттадур. Аммо, таассуфлар бўлсинки, сўнгги йилларда усмонли турклар султони Йилдирим Боязид Византия ва Турон ўртасига тўғаноқ бўлмоқда. Савдо карвонларидан катта бож олинур. Қора Юсуф ва Султон Аҳмад каби қароқчи йўлтўсарларни ҳимоя этадур. Биз энди савдогарларимизни Қирим орқали айланма йўл билан юбормоққа мажбурмиз. Аммо бу йўл гоят кўп вақт оладур.

А м и р Т е м у р: Боязид тарафидан Византияга етказилаётгон азиятлар фақат шуларми?

Ф р а н ч е с к о: Йўқ, йўқ, ҳазрат. Фақат шуларгина десам, сиз каби олам сирларидан бохабар заковатли ҳукмдор ёлгон гапираётгонимни англаб, ғазабга келишингиз аниқ. Яширишнинг ҳожати йўқ. Йилдирим Боязид эндиликда Византия империясининг бир қанча вилоятлари, ҳатто мамлакат пойтахти Қустантинияга таҳдид солмоқда. Каминанинг элчи қилиб жўнатилишининг асосий сабаби шу. Император ҳазратлари сиз улуғ амир ва енгилмас жаҳонгирдан Боязидни маҳв этишингизни сўрайдурлар. Бунинг эвазига сизнинг буюк салтанатингизга тобе бўлишга ва ҳар йили ўлпон юбориб туришга розидурлар. Сиз аълоҳазрат тарафидан бошқа шартлар қўйилса, аларни ҳам бажарурмиз. Мовароуннаҳрдан келгон тожирлар учун Қустантиния ва бошқа шаҳарларимизда божни икки ҳисса камайтириш ҳақидаги император фармони аллақачон чиққан ва шу кунларда амалдадур.

А м и р Т е м у р: Минуил ўз ҳамдинлари — Оврупо қиролларини Боязидга қарши курашда мададга чақирса бўлади-ку.

Ф р а н ч е с к о: Қарийб бутун Овруподан йигилган солибчилар лашкарининг беш йил бурун Нико-

поль шаҳри ёнида Боязид томонидан тор-мор келтирилғони сиз аълоҳазратга аёндур. Эндиликда бирон бир қирол ё император Боязидга қарши отланишга журъат этмаяпти. Ҳаттоки, алар ҳам умид кўзини сиз ҳазратнинг йўлингизга тикишгон.

А м и р Т е м у р: Биздан нимани умид қилишадур? Ахир, биз Оврупонинг ҳимоясини кафилликка олғонимиз йўқ-ку!

Ф р а н ч е с к о: Шунинг учун йўлингизга кўз тикамизки, Йилдирим Боязид бизнинг ва сизнинг душманингиздир.

А м и р Т е м у р: Сизларнинг вилоятларингизга таҳдид солаётгон бўлса, демакки, сизнинг душманингиздир. Мен эса ҳали Йилдирим Боязидни ўзимга душман деб билганимча йўқ.

Ф р а н ч е с к о: Аълоҳазрат, ахир Боязид сизнинг эски тиниб-тинчимас душманларингиз Қора Юсуф ва Султон Аҳмадларга ўз ҳудудларидан жой берган. Боязид ўз ҳимоясига олмагонда алар аллақачон сизнинг жазо қиличингиз билан маҳв этиларди-ку! Йилдирим эса аларга бошпана бериб, сизга қарши қайрагани етмагандай, Қора Юсуфга—Озарбайжонни, Султон Аҳмадга—Ироқни ваъда этибдур.

А м и р Т е м у р: Қандай қилиб?! Ахир, бу вилоятлар менинг мулкларим-ку!

Ф р а н ч е с к о: Худди шундоқ, олампаноҳ. Аммо такаббур Боязид ўзини гўёким жаҳон ҳукмдоридек хаёл қиладур. Агар шу сафарингизда ани маҳв этмасангиз, узоқ Хитойга юриш қилғонингизда ўз ғарбий сарҳадларингизда хатарли бир ғанимни қолдириб кетгон бўласиз.

А м и р Т е м у р: Менинг Хитойга юриш қилмоқчи эрканлигимни сен қаердан биласен?

Ф р а н ч е с к о: Бир қошиқ қонимдан кечинг, олампаноҳ. Сизнинг улуғ режаларингиздан камина албатта беҳабармен. Аммо бизда Хитой хоқони ўз мулкларидаги мусулмонларга жабр-зулм қилаётғони ҳақида маълумотлар бор. Ул олис диёрдаги мусулмонлар кофирлар зулмидан нажотни сиз улуғ ислом подшоҳидан бошқа кимдан ҳам кутадириллар? Сиз аълоҳазрат эса ўз буюк фаолиятингиз бошидан то шу пайтгача ҳар қандай ўлкадаги мусулмон аҳолидан келгон арзу шикоят ва илтимосномаларга доимо эътибор назари билан қараб келмоқдасиз. Сиз ҳазратга эҳтиром юзасидан Оврупо қироллари ҳам ўз мулкларидаги мусулмонларга шаф-

қату мурувват кўргузмоқдалар. Икки ўртада дўстлик ва иттифоқ ўрнатишга истақлар ва эҳтиёжлар чандон кучлики, диний тафовутлар ҳам бунга ҳалал беролмайдур.

А м и р Т е м у р: Олдинги гал келғонингда император Мануил бизга ҳарбий кемалар бермоқчи эрканлигини айтғон эрдинг.

Ф р а н ч е с к о: Сиз аълоҳазратнинг музаффар лашкарингиз учун йигирмата аъло даражадаги ҳарбий кема ажратилғон. Булар императорнинг сиз ҳазратга ҳадяси бўлиб, моҳир денгизчилар бирлан айтган жойингизга етказиб берилур.

А м и р Т е м у р: Кемалар лангардан бўшатилиб, бизга тезда етказилсин. Агар мен Мисрга юриш қилсам, лашкаримнинг бир қисмини денгиз йўли орқали Искандария бандарига туширамен.

Ф р а н ч е с к о: Аммо, аълоҳазрат, биз кемаларни Фаражга қарши эмас, балки Йилдирим Боязид устига юриш қилишингиз учун бермоқчимиз.

А м и р Т е м у р: Ҳозиргина император аларни ҳадя қилади, дединг. Менинг ихтиёримга ўтгач, аларни кимга қарши ишлатишни ўзим биламен.

Ф р а н ч е с к о: Аълоҳазрат, сизга йўл-йўриқ кўрсатишга журъат этиб, ғазабингизга дучор бўлишдан тангри сақласин. Сиз каби улуғ ҳукмдор ҳеч кимнинг маслаҳатига муҳтож эрмас. Аммо ҳозир Византиянинг тақдири қил устида турибдур. Сиз султон Фараж билан урушга машғул эрканингиздан фойдаланиб, Боязид Қустантинияни босиб олгудек бўлса, анинг қўлига юзлаб ҳарбий кемалар, улкан қурол-аслаҳа омборлари ўлжа бўлиб тушадур. Унда, худо кўрсатмасин, жаҳондаги энг қудратли ҳарбий баҳрия¹ эгаси Боязид бўлиб қоладур. Денгизда ҳўжайин бўлиш, табиийки, денгиз соҳилидаги ўлкаларда қуруқликдаги лашкарларнинг ҳам қўли баланд келиши учун замин ҳозирлайдур. Сизнинг энг хатарли душманингиз Йилдирим Боязиддир, ҳазрат! Боязидни маҳв этсангиз, султон Фараж ўзи сизга тобеликни ихтиёр қилур. Битта аскар юбормасдан ҳам Миср мамлакатини бўйсундирмоғингиз мумкин бўладур унда.

А м и р Т е м у р: Сенга ижозат. Ҳозирча қароргоҳимизда бўлатур, аммо одамлар кўзига кўпам ташланаверма. Ўзинг ва ҳамроҳларингга чодир ва озуқа берилур. Фурсат келган куни ҳумоюн мактубимизни олиб, ўз императоринг ҳузурига отланурсен.

¹ Баҳрия — флот.

Франческо: Бош устига, ҳазрат.

Роҳиб Франческо таъзим қилиб чиққач, Амир Темур чодирда ёлғиз қолади.

Амир Темур: *(фикрий кечинмалар)* Хитойга юриш! Бу шумшук роҳиб менинг ботиний бир туйғуларимни галаёнга келтириб юборди. Кунчиқардаги бениҳоят олис ва қудратли бир ўлкага юриш қилиб, ани забт этиш хаёли зоҳиран афсонавий бир режага ўхшаб туюладур. Аммо мен худди шундоқ афсонавий режаларни амалга оширишни, аларни ҳақиқат қилишни суямен. Ҳиндистонда эрканлигимдаёқ, ул ўлкадан Хитойга борадурғон йўлларни текшириш учун одамлар жўнатдим. Тибет орқали Хитойга юриш қилиш режасини анча пишитдим. У томондан борилғонда Чин ҳоқони гафлатда қолиб, галабага тезроқ эришилди. Уша пайтда йўлга тушганимда аллақачон Хитой деворидан ошиб ўтиб, эҳтимолки, пойтахт шаҳар Хонбаликқа етиб борғон бўлардим. Неча-неча асрлар илгари қадимги турк ҳоқонлари ўтган йўлларни қайта босиб ўтиб, аларнинг руҳини шод этардим.

Аммо салтанатимнинг ғарбий сарҳадидан келган нохуш хабарлар туфайли Хитойга юриш фикридан вақтинча воз кечиб, шошилишча Самарқандга қайтдим... Менинг ашаддий душманларим турк султони ҳимоясида. Боязиднинг ўзи-ку ҳозир фарангларга қарши газот уруши билан банд. Шундай пайтда анинг елкасига тиг уриш менга жоизми? Йўқ, Боязид билан бўлган низою ихтилофларимиз қилич аралашувисиз баргараф этилмайдиғон даражада чуқур эрмас. Ани фарангларга қарши қилаётғон курашида қўлласам, савоби менга ҳам тегадур. Ахир икки ўртада мустаҳкам сулҳ ўрнатиш учун анинг олдига қўяётғон асосли талабларим жудаям оғир эмас. Яна бир бор Йилдирим Боязидга мактуб ёзиб, муносиб совға-саломлар билан элчи юборурмен.

Амир Темур қарс уради. Ясовул кириб таъзим қилади.

Ясовул: Амрингизга мунтазирмен, олампаҳо!

Амир Темур: Котиб ҳузуримга кирсин.

Ясовул: Хўп бўлади, олампаҳо! Боварчилар таомларни ҳозир қилмишлар. Баковулбоши ҳумоюн дастурхонга таом келтириш учун изн сўрамоқда.

Амир Темур: Баковулларга айт, таомларнинг барчасидан сузиб, амирзода Муҳаммад Султон чодирга элтсинлар. Азиз меҳмонимиз Ибн Халдун андадур. Мен ўзим сўнгроқ таом ерман.

Ясовул: Бош устига!

Ясовул чиқиб кетгач, котиб кириб таъзим қилади ва ўз жойига ўтириб, қоғоз-қаламини ҳозирлайди.

А м и р Т е м у р: Ёз: «Турон хоқони Амир Темур Кўрагондан улуг усмонли ҳукмдор султон Йилдирим Боязид ибн Султон Мурад ҳазрати олийларига мактуб».

К о т и б: Ҳазрат, усмонлилар султонининг номи ҳам зарҳал ҳарфлар билан битилсинму?

А м и р Т е м у р: Ҳа, албатта. Боязиднинг шоншавкати бизникидан асло кам эмасдур. Ёз: «Азиз ини-миз Боязидхон жаноби олийларига — Оллоҳ у кишининг иззату иқболини оширсин! — шоҳона лутфлар йўллаб, маълум қиламизки, биз Оллоҳ таолонинг кўмаги билан имкон бўлгон даражада мусулмонлар аҳволини яхшилаш билан машғулмиз. Бутун жаҳон мусулмонлари манфаати йўлида биз муносабатларимизнинг бошланишидаёқ ўзимиз бирлан ул жаноб орасида дўстлик қоидалари мустаҳкам бўлишини истадик. Бинобарин, подшоҳлар одатига кўра жанобингизга бир неча бор мактуб йўллаб, илтимос қилинди. Аммо таассуфки, сиз бизнинг дўстона таклифларимизни илтифотсизлик билан рад этдингиз. Ниҳоят иш шунга бориб етдики, биз Сивас томонга юрдик ва маълум ишлар содир бўлди. Шу билан бирга, ғайридинлар ислом аҳли устига истило қўлини чўзмасинлар ва мусулмонлар омма-сига зарар етказилишига сабаб бўлмасин, деб ундан нарига ҳаракат қилмадик.

Сизнинг беморлигингиз хабари тарқалгонлиги ва у вилоятга кириш Шомга юришдан кўра осонлигига қарамай, сизнинг вилоятингизни омон қолдириб, Шом томонга юзландик. Бунинг боиси шунда эрдик, биз подшоҳлар одатига кўра ўз элчиларимизни туҳфа ва ҳадялар билан Миср султони ҳузурига юборғонимизда, у ҳеч бир сабабсиз аларнинг барчасини қатл эттиргон эрди. Бегуноҳ элчиларимизнинг хуни учун интиқом юзасидан биз ўша томонга юрдик.

Турли ваҳшатангиз ишларни содир этган, ҳатто Маккага бораётгон ҳожилар карвонини талаб, минглаб бегуноҳ мусулмонларнинг қонига зомин бўлгон Қора Юсуф ва Султон Аҳмад каби бадкирдорлар бизнинг қасос тигимиздан қочиб, сизга қарашли вилоятлардан паноҳ топмишлар. Ул нобакорлар қаерда бўлишмасин, фисқи фасод ва фитна уруғини сепишга машғул бўлурлар. Агар ўз вақтида аларнинг пайи қирқилиб, муртад бошлари найзага санчилса, бу ҳол, шубҳасиз, юз минглаб мусулмонларнинг қони тўкилишининг олдини олур.

Жаноби олийлари мусулмонлар тинчлиги ва дини исломнинг равнақини назарда тутиб, ҳар иккаласини кишанбанд қилиб, бизга юборсинлар. Буни лозим кўрмасалар, ўзлари жазо қиличи билан у қароқчиларнинг ишини охирига етказсинлар. Бу икки ишнинг бирини ҳам хоҳламасалар, аларни ўз ҳимояларидан маҳрум этиб, мамлакатлари ҳудудидан ихрож қилсинлар. Бу тарафдан биз ҳам жанобингизнинг бу ердаги ғаразгўйларининг низо ва нуқсон қидирувчи сўзларига ҳеч бир жиҳатдан қулоқ солмаймиз, аларнинг илтимосларига илтифот назари билан қарамаймиз. Иншооллоҳ, ҳар икки тарафдан сулҳ, яқдиллик ва мувофиқлик эшиклари очилгай!

Ана шунда орамизда ишонч ва эътимод пайдо бўлур. Буюк салтанатларимиз ва туркий хонадонларимиз ўртасида мустаҳкам дўстлик ва бузилмас иттифоқ барпо этиб, қиз бериб, қиз оламиз. Сиз жаноби олийлари Мағриб ўлкаларида, биз эса Машриқ диёрларида муқаддас ислом туғини баланд кўтарурмиз. Бутун жаҳонда мусулмонларга бахту иқбол доимий эш бўлур.

Барча нарсадан хабардор Оллоҳ ҳаққи сулҳ ва дўстлик йўлидан ҳар нимаики ёзғон бўлсак, рост ёздик, тўғри ёздик. Қалбимиздаги самимият ва биродарлик туйғулари бу мактуб орқали жаноби олийларига мусаффо ойналагидек равшан кўринишидан беҳад умидвормиз.

Хижрий 803-йилнинг ражаб ойида битилди»¹.

Мактуб тугагач, котиб таъзим билан уни соҳибқиронга элтади. Амир Темур мактубга назар ташлаб, сўнгра белбоғидан муҳрни олиб, унга босади.

Бешинчи қисм

Дамашқдаги султон саройи олдидаги майдон. Тантанали карнай-сурнай садолари еру кўкни тутади. Амир Темур тахтада виқор билан ўтирибди. Дамашқ уламолари, жумладан, Ибн Халдун ва Ибн Муфлиҳ таъзимга келишган.

Амир Темур: Оллоҳнинг инояти бирлан бу улуғ шаҳар фатҳ қилинди! Дарҳақиқат, мулк Оллоҳникидир ва уни ўз бандаларидан хоҳлаган кишига берадур. Ўз хоҳишлари бирлан салтанатимизга тобеликни ихтиёр эғғон шаҳар аҳолисидан мурувват ва марҳама-

¹ Амир Темурнинг Йилдирим Боязидга ёзган мактубларидан бири айрим ўзгаришлар билан келтирилди.

тимизни дариг тутмасмиз. Музаффар лашкаримизнинг асосий қисмини шаҳар ташқарисида қолдирдик. Қоровуллар ва соқчилардан бошқаларнинг шаҳар бозор ва маҳаллаларига қурол-яроқ билан киришини ман этурмиз. Амир Шоҳмаликни Дамашқ ноибни этиб тайинлаймиз.

Ш о ҳ м а л и к: Олампаноҳ, бу улуғ шаҳар ноиблигини фақирга муносиб кўрғонингиз учун қуллуқ этурмен. То танимда жоним бор эркан, хизматда камарбастадурмен.

А м и р Т е м у р: Баракалло, ҳар бир тadbирни Ибн Халдун ва Ибн Муфлиҳ каби уламолар билан кенгашиб амалга оширингиз. Ноибимиз Шоҳмалик ва уламоларга зарбоф тўн кийдирилсин.

Мулозимлар зарбоф тўнлар олиб келиб, Шоҳмалик, Ибн Халдун ва Ибн Муфлиҳларнинг елкаларига ёпишади. Улар қуллуқ қилишади.

А м и р Т е м у р: Аллома Ибн Халдун, янги фуқароларимиз, яъни Дамашқ шаҳри ва вилояти дилида не ҳислар ҳукмрон?

И б н Х а л д у н: Зоти олийларининг адолатли ва оқилона сиёсатлари туфайли аларнинг дилларидаги ҳадик ва ташвиш хотиржамлигу миннатдорчиликка мубаддал бўлмоқда. Айниқса, аълоҳазратнинг Дамашқдаги машҳур умавийлар масжидида жамоат билан намоз ўқиғонлари ва улуғ саҳоба Билал Ҳабашийнинг табаррук қабрини тавоф қилғонлари аҳоли дилига таскин бағишлади. Улуғ ислом ҳукмдорининг фуқароларига айланғонликлари ҳақдаги ишонч аларнинг қалбидан жой олиб, бу юксак бахт учун Оллоҳ таолога шукроналар айтишмоқда.

А м и р Т е м у р: Саркарда Шоҳмалик, Дамашққа вақтинчалик киритилғон лашкарларимиз интизомга риоя этишмоқдаму? Алардан ерли аҳолига озор етма-яптиму?

Ш о ҳ м а л и к: Музаффар лашкаримиз фармони олийга кўра қатъиян тартиб ва интизомга риоя этишмоқда. Шаҳар ҳаёти тинчлик пайтларидек табиий бир тарзда давом этапти. Жузъий ҳолларда баъзи тартибсизликлар ҳам рўй бермоқда. Аммо улар ким томонидан содир этилмасин, биз ўз вақтида чора кўрмоқдамиз. Бир юзбоши Макка ва Мадина вақфларига қарашли ер-мулклардан йиғилғон ғалла сақланаётғон омбор қоровулларига зўравонлик кўргузиб, ўзбошимчалик билан бир неча қоп бугдой мусодара этган эркан. Девонга

арз қилишлари биланоқ, текшириш натижасида айби исбот этилиб, ҳибсга олинди.

А м и р Т е м у р: Биз ўзимизга тегишли ҳудудларда вақф молига дахл қилмаслик ҳақида аниқ фармонлар чиқазганмиз. Вақфга қарашли ер-мулклар барча солиқлардан озод бўлиб, улардан девон учун бир дирҳам ҳам олмаслик вазирлар ва муҳассилларга қайта-қайта тайинланган. Юзбоши бунга яхши билиши, ҳатто бошқа аскарлар бу хил ноҳўя ишларни қилаётганини кўрса, аларни тўхтатмоғи лозим эрди. У эса ўзи фармонни бузиб, аскарларга ҳам ёмон ўрнак кўрсатибдур. Шунинг учун халойиқ олдида айби эълон қилиниб, дорга осилсин. Бошқа тартиббузарлар учун бир сабоқ бўлур.

Ш о ҳ м а л и к: Бош устига.

А м и р Т е м у р: Макка ва Мадина вақфларига тегишли бугдой бизнинг совға-саломларимиз билан Қуддуси шариф орқали ушбу муқаддас шаҳарларга жўнатилсин. Бу ишнинг бажарилишини сиз ўзингиз назорат қилинг, мавлоно.

А б д у ж а б б о р: Бош устига, ҳазрат.

А м и р Т е м у р: Бу улуғ шаҳарда ҳукмронлик қилган подшоҳлар ўз ҳою ҳаваслари учун не-не мухташам саройлар қурмишлар. Аммо пайғамбар алайҳиссаломнинг муҳтарам аёллари Умми Салма ва Умми Ҳабибанинг қабрлари атрофига тўрт девор қуриш учун бир ҳимматли киши топилмабдур. Аҳли мўмин учун табаррук ва зиёратгоҳ жой бўлган бу шариф мазорлар қаровсиз қолмиш. Шоҳмалик, невараларимиз Халил Султон ва Мирзо Абубакрларга фармонимизни етказинг: ўзлари бош бўлиб, энг яхши усталарни топдириб, ҳар иккала қабр тепасида оқ мрамартошдан муносиб гумбаз тиклашсин. Бу хайрли иморат учун ҳазинадан маблағни аяшмасин. Сўнгра ушбу мақбараларга вақф сифатида ер-мулклар тайин қилинсин.

Ш о ҳ м а л и к: Бош устига, олампаҳоқ. Эзгу ният ила йўғрилган амрингизни сидқидилдан бажо келтирурмиз. Шоядки, унинг савобидан бир зарраси бизга ҳам насиб этса.

Аёну ақобирлар чиқиб кетгач, Амир Темур бир муддат ўйга толади.

А м и р Т е м у р: (фикрий кечинмалар) Дамашқ — улуғ ислом шаҳри. Оллоҳи таоло расули Муҳаммад алайҳиссалом ҳазратлари ҳам ваҳий келишидан бир неча йиллар илгари бу шаҳарга тожир сифатида ташриф

буюрмишлар. Ул олий зотнинг шариф қабри Мадинададур. Ундан бир неча манзил масофада пайғамбар алайҳиссалом туғилгон Макка шаҳри. Бу табаррук шаҳарларга ҳеч қачон бунчалик яқин келмагондим. Шунданми, кўнглимда аллақандай сурурли ҳаяжон. Қани энди, бир муддат салтанат юмушларидан озод бўлсаму, бир дарвиш сифатида Мадинаи мунаввара ва Маккайи мукаррама сари йўлга тушсам! Мадинада пайғамбаримизнинг табаррук қабрларини, Маккада Каъбатуллони тавоф этсам! Эвоҳ, бунга имкон йўқ. Бу ададсиз лашкар ва ҳадди худудсиз салтанатни бир кун ҳам бошсиз қолдириб бўлмас. Олам аҳли мени жаҳонгир ҳукмдор, қўли барча нарсага етадиган соҳиби давлат, деб ўйлашадур. Пайти келганда мен ҳам ожиз қолишимни, юз минглаб дарвишларга муяссар бўлаётгон эзгу бир орзуйимга эришиш учун имконим йўқлигини билишармикин? Ожиз бир бандангни ўзинг кечиргин, Парвардигор.

* * *

Дамашқ саройи кутубхонаси. Амир Темур, Абдуҷаббор ва Муҳаммад Султон китобларни кўздан кечиришмоқда. Токчаларда катта-кичик нақшли чарм муқовали китоблар. Соҳибқирон лағҳ устидаги халифа Усмон даврига оид машҳур Қуръонни авайлаб varaқламоқда.

А м и р Т е м у р: Улуғ халифа Усмон разияллоҳу анҳунинг қони томғон ғоятда нодир нусха бу. Анинг қийматини бутун оламнинг хирожи билан ҳам ўлчаб бўлмайдур. Мавлоно Абдуҷаббор, ислом олами учун табаррук ёдгорлик бўлгон ушбу Қуръони карим бошқа ажратилгон буюмлар қаторида доруссалтана Самарқандга жўнатилсин.

А б д у ж а б б о р: Хўп бўлади, олампаноҳ. Бу муқаддас китоб доруссалтана шуҳратига шуҳрат, ифтихорига ифтихор қўшур.

А м и р Т е м у р: Ҳа, Самарқанди фирдавсмонандни безаш, уни ҳақиқатан жаҳон пойтахтига айлантириш учун дунёнинг турли жойларидан нодиру нафис буюмлар йиғдик. Ҳатто Мўғулистондаги одам қадами кам етган тоғлар орасидаги овлоқ бир дарадан қоя янглиғ нодир кўк тош бўлагини махсус аравалар ясатириб, Самарқандга келтирдик. Усталар ани йўниб, ажойиб бир тахт ясадилар. Аммо пойтахтимизга ўттиз йил давомида келтирилгон жами бойликлар бир томон бўлса, бу Қуръони каримнинг ўзи бир томон. Уни кўз қорачиғидек авайлаб асрашни авлодларимга васият

қилурмен. Хуш энди мавлоно, бошқа китобларни кўздан кечирсак.

А б д у ж а б б о р: *(китобларни навбати билан очиб)* Мана бу имом Бухорийнинг «Жомеъ ус-саҳиҳ» асари, буниси Бурҳониддин Марғинонийнинг «Хидоя»-си, бу эса Абулайс Самарқандийнинг фикҳга оид асари, мана бу аллома Замахшарийнинг Қуръони каримга ёзгон муфассал тафсири.

А м и р Т е м у р: Ажаб, Турондан олис бир ўлкадаги кутубхонадан жой олгон аксар нодир китоблар муаллифлари Туронзамин фарзандларидур. Бошқа ўлкаларда ҳам бу гаройиб ҳолга кўп дуч келгон эрдик. Ўтироф этмоқ керакки, ҳақиқий жаҳонгирлар — алломалардур. Алар от чопмасдан, қилич яланғочламасдан жаҳонни забт этмоқ имконига эгадурлар. Тириклигидагина эмас, ҳатто вафотларидан сўнг ҳам фатҳу нусратга эриша олулар.

Ясовул киради.

Я с о в у л: Олампаноҳ, аллома Ибн Халдун ҳузурингизга киришга ижозат сўрамоқда. *(кулмсираб)* Яна ҳар галгидек қулранг хачир миниб келибдур.

А м и р Т е м у р: Даргоҳимизга хачир миниб келса-да, баъзи арғумоқ миниб келгонлардан кўра наздимизда унинг ҳурмати баландроқдур. Алломани бошлаб киргин.

Ясовул таъзим қилиб чиққач, Ибн Халдун кириб, Амир Темур ва Муҳаммад Султонга алоҳида таъзим қилади.

И б н Х а л д у н: Улуғ ислом шаҳри Дамашқ фатҳи ила яна бир бор муборакбод этмоққа изн этинг, олампаноҳ. Уч минг йиллик тарихга эга бўлгон бу қадимий шаҳар Искандар Зулқарнайн замонасидан бери ҳали сиз каби улуғ подшоҳни кўрмагон эрди. Асос солинонидан бери кўрмагон эрди, десам ҳам хато бўлмас. Чунки аълоҳазратнинг шон-шавкатлари олдида Искандарнинг шуҳрати ҳам хиралашиб қолди.

А м и р Т е м у р: Ташаккур, эй алломайи замон. Дарҳақиқат, Дамашқ мен фатҳ қилишга муяссар бўлгон энг улуғ шаҳарлардан биридур. Сизни, яъни даврнинг энг буюк алломаларидан бирини ҳам шу шаҳарда учратишимни мен табиий бир ҳол, деб ўйлаймен.

И б н Х а л д у н: Зоти олийларининг лутфу иноятларидан бошим осмонга етди. Аммо мен фақир ҳақир қоралаган камтарин битиклар аллома деган юксак ном билан аталишга ҳуқуқ берармикан?

А м и р Т е м у р: Сиз шунчаки аллома эмас,

алломалар сардори деб аталишга лойиқсиз. Сизнинг китобингизда ўтмиш муаррихлари асарларига нисбатан бир талай афзаллик ва устунликлар бор. Сўзимиз холислигига шу нарса далилки, кўпгина муаррихлар турли даврларда бўлиб ўтгон катта-кичик тарихий воқеаларни қуруқ баён қилиш билан чекланишган. Аммо сизнинг китобингизда ҳар бир воқеа баёндан кейин анинг моҳиятига чуқурроқ кириш ва айнаи воқеани келтириб чиқаргон сабабларни давр ва ҳудуд шартшароитларига кўра таҳлил этишга интилиш бор.

И б н Х а л д у н: Мен сизнинг сўзларингизни тарих фанининг замонамиздаги энг кучли билимдонларидан бири тарафидан ўз китобимга берилгон баҳо сифатида қабул қиламен. Сиз аълоҳазратгаки мақбул бўлгон эркан, демак кўп йиллик меҳнатим бекор кетмабдур. Бугун зоти олийларининг ўз амрларига кўра битилган яна бир арзимас битик — «Мағриб тавсифи»ни ҳазратга тақдим этмоқ ниятидамен.

Китобни қўйнидан олиб, Амир Темурга узатади. Соҳибқирон уни варақлаб кўради.

А м и р Т е м у р: Ташаккур, Ибн Халдун. Ҳар бир вилоят тавсифидан сўнг унинг харитасини ҳам чизибсиз. Демакки, илтимосимни айтгонимдан ҳам кўра яхшироқ адо этибсиз (*Китобни миз устига кўяди*). Сиз мулоқотларимиз пайтида бизни дилкаш суҳбатингиз ва бебаҳо китобларингиз билан хушнуд этдингиз. Сиз совға қилгон Қуръони каримни ҳар куни хушовоз қориларга ўқитиб, хузур этмоқдамиз. Бусирийнинг пайғамбар алайҳиссаломга бағишлангон ажойиб қасидасига шарҳ ёзишни даргоҳимиз муаррихи Шарафиддин Али Яздийга топширдик. «Китоб ул-ибар»дан эса ҳар кеч бир бобини ўқитиб, мағзини чақмоққа интилмоқдамиз. Алп майдонда, доно мажлисда билинур, деган туркий мақол бор. Сизнинг китобингизда ғоят мақбул ва ажойиб фикрлар билан бирга, айрим баҳсталаб ўринлар ҳам учрайдур. Бир жойда инсон зоти ақлу ҳунари туфайли ҳайвонлар орасидан ажралиб чиқди, деб ёзибсиз. Ахир, Оллоҳ таоло одамни ҳайвонлардан афзал қилиб яратгон ва уни «Инни жаилун фил арзи халифатан», яъни «Мен одамни Ерда халифа қилмоқчимен» ояти билан сарафроз этган. Шундай эркан, одам ҳайвонлар орасидан чиқди демоқ ва уни баъзи сифатларига кўра маймунга қиёсламоқ башар авлодига беҳурматлик эрмасми?

И б н Х а л д у н: Зоти олийларининг бу масала хусусидаги фикрлари тўғридур. Дарҳақиқат, инсон та-

биатдаги энг улуғ офаридадур. Мен, агар одам Оллох таоло ато этган ақл ва ҳунарини ривожлантирмасдан, аксинча, улардан жудо бўлса, ҳайвон даражасига яқин етиб бормоғи мумкин, демоқчи эрдим. Бу ўринда менинг баъзи шахсий кузатишларим ҳам ўз аксини топгон. Африқо жанубида баъзи қабилалар бор. Оллохнинг ҳидоятидан махрум бу қабилалар ярим ёввойи ва ҳайвонлар ҳаётига яқин бир тарзда яшашадур. Алар бу аянчли ҳолатдан чиқишлари учун ақл-заковатлари ўсиши ва ҳозирда бағоят ибтидоий бўлган ҳунарлари тараққий этмоғи лозим.

А м и р Т е м у р: Жавобингиздан қониқдим. Менинг назаримда, давлатни бошқариш ҳақидаги сизнинг фикр-мулоҳазаларингиз Абу Наср Форобийникидан кўра Насридин Тусийникига яқинроқ эркан.

И б н Х а л д у н: Устоди соний Абу Наср Форобий меросига эҳтиромим беқиёс. Ул зот асли Турондан бўлиб, бир қанча муддат Дамашқда ҳам яшагонлар. Арасту илмини ҳеч ким Форобийчалик чуқур ўзлаштиролмаган. Аммо, фикри ожизимча, ул зотнинг давлатни идора этиш ҳақидаги фикр ва йўл-йўриқлари кўпроқ барча эзгу тилаклар оппа-осон амалга оширган хаёлий бир ўлкага хосдир. Мен эса мавлоно Насридин Тусийга эргашиб, ҳозир мавжуд бўлгон ва ўзимиз яшаётгон воқеий жамиятда одамлар ҳаётини яхшилаш учун қай тарзда адолатли сиёсат олиб бориш мумкинлиги ҳақида тадқиқотлар қилдим.

А м и р Т е м у р: Тан олиш лозимки, баъзи масалаларда мавлоно Тусийдан ўзиб кетибсиз. Насридин Тусий бир-икки ҳукмдор даргоҳида хизмат қилгон бўлса, сиз ўнлаб ҳукмдор даргоҳида бўлгонсиз. Шу барча тажрибаларингиз китобингизни ёзишда ғоят асқотибдур. Муайян вазиятларда давлат арбоби қўллаши мумкин бўлгон турли тадбирларнинг фойда-зарари ҳақида муҳим хулосалар баён қилибсизки, аларнинг амалий фойдаси ғоят каттадур. Шунинг учун мен бу китобдан нусхалар кўчиришни буюрдим, токи ҳар бир вазир ва аъёним ундан фойдалана олсин.

И б н Х а л д у н: Камтарин китобимга шу қадар эътибор кўргузуб фақирнинг бошини кўкка етказдингиз, ҳазрат.

А м и р Т е м у р: Бани башар бирдур, турли эллар ҳамиша бир-бирларининг тажрибаларидан баҳраманд бўлиб келишгон. Сиз одам умри каби сулолаларнинг ҳукмронлик муддати ҳам чегаралангон, деб ёзибсиз ва

буни тахминан бир юз йигирма йил деб кўрсатибсиз. Бирон бир сулола бундан истисно эрмасму?

И б н Х а л д у н: Бир юз йигирма йил бу — ўртача мезон. Бундан кўп ё оз бўлиши ҳам мумкин. Менинг фикри ожизимча, сулолалар барчаси муваққатдур.

А м и р Т е м у р: Ҳақиқатни айтқонингиз учун тасанно. Мен асос солғон сулоланинг ҳам бир кун келиб емирилишини ҳис этиш аччиқ бўлса-да, аммо Турон давлатининг боқий қолишига бўлғон умид дилга тасалли бағишлайдур.

Олимлар ҳукмдорга эҳтиёж сезмасликлари мумкин, аммо ҳукмдор аларсиз мамлакатни адолатли ва оқилона равишда бошқаролмайдур. Бундан ўттиз йил бурун Туронни бирлаштириш учун қуббатул-ислом Хоразмни забт этганимда, ушбу вилоятда истиқомат қилаётгон мавлоно Саъдуддин Тафтазоний Сарахсга кетиб қолғон эрди. Ғалаба ва фатҳдан сўнг доруссалтана Самарқандга қайтиб келганимда қутлов учун истиқболимга чиққан уламолар менга: «Олампаноҳ, сиз Хоразмни фатҳ қилдингиз, лекин унинг энг катта бойлигини қўлингиздан чиқардингиз», — дейишди. «Хоразмнинг энг катта бойлиги нима эрди?», — деб сўрадим мен. «Улуғ аллома мавлоно Саъдуддин Тафтазоний», — деб жавоб беришди алар. Мен уламолар сўзида катта ҳикмат борлигини англадим ва дарҳол Сарахсга хат ёзиб, мавлонодан пойтахтимга келишларини илтимос қилдим. Мавлоно розилик билдириб, Самарқандга келди ва то вафотигача саройимдаги олимларга бош бўлди. Сиз ўз китобингизда мавлоно Тафтазонийнинг табаррук номини зикр қилиб, «Мовароуннаҳрдан чиққан куёш нурлари Мағриб ва Андалусгача етиб келди», деб ёзибсиз. Бу ғоят холис ва одил бир таърифдир. Филҳақиқат, мавлоно илм осмонининг порлоқ куёши эрдилар.

И б н Х а л д у н: Бу куёшнинг Самарқандда порлағони бежиз эрмас. Сиз аълоҳазратнинг ул алломайи жаҳонга эъзоз-икром кўрсатишда муболағалар қилғонингиз, мажлисларда шоҳона гиламингизнинг юқори томонидан жой бериб, кетаётгон пайтларида сарой дарвозасигача кузатиб чиққанингиз ҳақидаги ҳайратангиз хабарлар бу ўлкаларгача етиб келар, аҳли илм таҳсин ва таажжуб қилур эдилар.

А м и р Т е м у р: Бир неча аср муқаддам, халифалар даврида Бағдодда улуғ аллома Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий бошчилигида дорулҳикма бунёд

этилгон эрди. Хоразмшоҳ Маъмур даврида Хоразмда ҳам машҳур дорулҳикма бўлгон. Раҳматли мавлоно Саъдуддин Тафтазонийнинг ташрифидан сўнг, мен ҳам дорулҳикма барпо этиш ҳавасида турли ўлкалардан кўпгина олимларни ўз саройимга даъват қилдим. Шероздан Миршариф Журжоний, Язддан Фиёсиддин Али ва Шарафиддин Али Яздий, Бағдоддан Низомиддин Шомий каби баржаста олимлар менинг даргоҳимга келишди. Самарқанд олимлари мажлиси таърифи атроф ўлкаларга ёйила бошлагач, эндиликда менинг салтанатим ҳудудидан ташқаридаги вилоятлардан ҳам баъзи машҳур олимлар Мовароуннаҳрга келишмоқда. Масалан, Румдан мавлоно Қозизода Румий келди. Барча илмларга қизиқувчи зийрак набирам Улуғбекка илми ҳайъатдан сабоқ бермоқда. Инчунин, Самарқандда дорулҳикманинг пойдеворини қўйдик, деб айта олурмиз. Аммо анинг муҳташам биносини тикламоқ учун ҳали кўп ишлар қилиниши зарур. Сизни ҳам Самарқандга даъват этардим, эй алломайи замон! Бугунги кунда аҳли жаҳон Самарқандни ер юзининг сайқали дейишмоқда. Турли илмлар пешволари унда йиғилишган. Сиз ҳам даргоҳимизда, албатта, муносиб обрў ва иззатга эга бўлурсиз. Неварам Улуғбек тарих илмига ҳам гоят қизиқадур. Сиз неварамга устозлик қилиб, бу фан соҳасидаги ўз илмий кашфиётларингизни унга ўрғитинг.

И б н Х а л д у н: Сизнинг сояйи давлатингизда оз муддат бўлсам-да, кўп яхшиликлар кўриб, саховатингиз неъматларидан баҳраманд бўлдим. Аммо мен ҳозирнинг ўзидаёқ икки томонлама ғарибмен. Аввало, туғилгон ватаним Мағрибдан узоқдамен. Яқин кишиларим эса Мисрда қолишгон. Ёшим ўтиб қолмағонида ҳам, сиз ҳазратнинг афсонавий жаннатмонанд шаҳар — Самарқандга бориш ҳақидаги даъватингизни жон деб қабул қилардим. Аммо энди қариб, жисмонан ожизлашиб қолгон пайтларимда узоқ сафар машаққати ва мусофирлик юкини кўтаролмасам керак.

Суюкли неварангиз Улуғбекка устозликдек юксак мартабага лойиқ кўргонингиз учун минг-минг раҳмат. Шаҳзоданинг мислсиз қобилиятлари ҳақида кишилардан эшитдим. Мен бўлажак олимга иқбол ва саодат тилаб қолурмен. Сиз ҳазрат қилич бирлан жаҳонни эгаллаб, ўз амрингизга бўйсундиргонингиз каби, иншооллоҳ, Мирзо Улуғбек ҳам ақлу заковати ва илмий кашфиётлари бирлан жаҳон аҳлини тонг қолдириб, ўзига

таъзим қилдиражак. Пойтахтингиз Самарқандда шаҳзодага устозлик қилишга қодир бўлгон етук олимлар бисёр. Мисрға қайтишга ижозат этсангиз, барча кўргузган лутф ва саховатларингиз устига каминага яна бир катта иноят қилгон бўлур эрдингиз.

А м и р Т е м у р: Начора, ихтиёрингиз. Ўзингиз Мисрға қайтишни истасангиз, асло монелик қилмаймиз. Шу қисқа муддатда ўз суҳбатингиз билан мажлисимизга файз бағишлаб, кўнглимизни хушнуд этдингиз. Пойтахтимизга ўзингиз бормасангиз ҳам, китобингизни олиб кетаётганимиз дилимизга тасалли бағишлайдур. Энди биздан ҳам тилакларингиз бўлса, айтинг.

И б н Х а л д у н: Неки тилакларим бўлса, арз қилишим биланоқ аълоҳазратнинг олий ҳиммат ва муруватлари туфайли адо этилди. Каминанинг илтимосига кўра ўз жонлари ва моллари учун омонлик хати олгон барча кишилар олампаноҳни кечаю кундуз дуо қилишмоқда. Қулингизнинг яна бир тилаги бор эрди, агар бир қошиқ қонимдан кечсангиз, айтамен.

А м и р Т е м у р: Кечдим, айтинг.

И б н Х а л д у н: Зоти олийлари дамашқлик бир гуруҳ ҳунармандларни доруссалтана Самарқандга кўчириш ҳақида фармони олий берганлар. Агар ушбу фармон бекор қилинса ва одамлар ўз яшаб тургон ватанларини тарк этишга мажбурланмасалар, Дамашқда сизни дуо қилувчилар сони дучандон бўларди.

А м и р Т е м у р: Сизни тушунамен, аммо бу қийин муаммо. Бир пайтлар жаҳонгир Чингизхон босиб олгон ерларида отани боладан, эрни хотиндан жудо этиб, қўли гул ҳунармандларни Мўғулистонга ҳайдаб кетган, аларга ғоятда таҳқирли муомала қилгон эрди. Биз ҳунарманд усталарни бола-чақалари билан бирга зиён-заҳматсиз кўчиряпмиз. Самарқандга етиб боргач, алар ўз оилалари билан яшайдурлар. Бу ишлар бари улуг салтанатимиз эҳтиёжи туфайли қилинмоқда. Биз Дамашқ пўлатидан қурол-аслаҳа ясамоқни Самарқандда йўлга қўймоқчимиз. Шак-шубҳасиз, бу зарур тадбир учун бизга хизмат қиладургон усталарнинг кўнглини ўқситмаймиз, алар ўз меҳнатларига муносиб ҳақ олурлар.

И б н Х а л д у н: Аммо жаннатмонанд Самарқандда ҳам алар ўзларини ғариб ҳис қилурлар. Гарчанд Самарқанд нони дунёда энг ширин нон бўлса-да, ватанни қўмсаб оқизгон кўз ёшлари туфайли ғарибларга шўр бўлиб туюлиши мумкин.

А м и р Т е м у р: Биз аларга ғамхўрликлар қилиб, ғариблик ҳисларини дилларидан аритамиз. Тўғри, ўзлари барибир Дамашқни соғинишади. Аммо авлодлари учун Самарқанд асл ватанга айланади-ку.

И б н Х а л д у н: Самарқанд нони қанчалик йўшаши йўқ бўлса, Дамашқ пўлати ва ундан ясалган яроқлар ҳам шунчалик машҳур десам, аълоҳазрат мени беадабликда айбламасалар керак. Дамашқ усталари ва Дамашқ пўлати олиб борилгани билан, Дамашқ ҳавоси бўлмаса, Самарқандда дамашқий қилич ясаб бўлармикан?

А м и р Т е м у р: Пойтахтимиз Самарқанд агрофида Шероз, Султония, Бағдод каби дунёнинг машҳур шаҳарлари номи билан аталувчи қишлоқлар бор. Дамашқдан олиб кетилган ҳунармандларни ҳам бир қишлоққа жойлаштириб, унга собиқ шаҳарлари номини қўямиз. Шу тариқа биз Самарқанд вилоятида Дамашқ шаҳрининг бир бўлагини яратамиз. Шояд, шунда дамашқий қилич ясаш насиб этса. Қогоз ишлаб чиқаришни ҳам даставвал самарқандликлар бундан олти аср муқаддам жангда асир олинган хитойликлардан ўрганишган. Ҳозир эса Самарқандникидек аъло сифатли қогозни Хитойда ҳам ясашолмайду. Шоҳ амри вожиб! Усталарни кўчириш ҳақидаги фармонга муҳримизни босганмиз ва ани бекор қилиш ниятида эрмасмиз. Бошқа тилакларингиз бўлса айтинг, бажо келтирай.

И б н Х а л д у н: Сизга узоқ умр ва салтанатингизга абадийлик тилаймен.

А м и р Т е м у р: Сизнинг ҳам умрингиз узоқ, иқболингиз баланд бўлсин. Менга айтишларича, сиз даргоҳимизга кулранг хачир миниб келар эркансиз.

И б н Х а л д у н: Ҳа, олампаҳоқ. Мисрда фақат қозиларгагина кулранг хачир миниб юриш руҳсат этилган.

А м и р Т е м у р: Шу хачирингизни менга сотинг.

И б н Х а л д у н: Битта хачир эркан-ку! Ани қулингиздан ҳадя сифатида қабул қилсангиз, бошим осмонга етарди.

А м и р Т е м у р: Йўқ, мен анинг пулини тўлаймен. Хачирингизни сотиб олмоқчи бўлганимнинг иккита сабаби бор. Аввало, у яхши бир соатларда сизни бизнинг даргоҳимизга етказди. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд меҳмоннинг уловига жон куйдириб қарарканлар. Ул киши: «Дўстнинг уловига яхши хизмат ва

тарбият лозим. Негаки, бу жонивор дўстнинг ташриф буюришига сабаб бўлгон», дер эрканлар. Энг улуғ ва азиз дўстимизга хизмат қилгон бу хачир ундан бизга хотира бўлиб қолсин. Сўнгра эса бу хачирни сотиб олиш баҳонасида сизга саховат кўргузмоқчи эрдим. Чунки, чин алломалар қанчалик мағрур бўлиши менга яхши маълум. Алар ҳукмдорларнинг инъомини қабул қилишдан ор этишадур. Мисол шуки, сизга неча марта «Тиланг тилагингизни» деганимизга қарамай, ўзингиз учун ҳеч нарса сўрамадингиз.

И б н Х а л д у н: Бу фақир ҳақирга сиз қилмагон саховату яхшиликлар қолдиму, олампаноҳ?! Мажлисларингизда мени хос кишиларингиз қаторига ўтқаздингиз, яхши қабул қилиб, бошимни силаб, хайру саховат кўрсатдингиз. Сиз каби улуғ зот билан мулоқотга мушарраф бўлгонимни мен Оллоҳнинг катта инояти, деб билурмен. Онҳазрат билан қилгон суҳбатларимиз соатлари умримнинг энг лазиз ва унутилмас дамлари бўлиб қоладур. Менга қилган яхшиликларингиз сизга Худодан қайтсин.

А м и р Т е м у р: Фарзандларингиз бордур? Аларнинг номини айтинг. Сизга қилолмагон иноятларимни аларга қилай. Бойлик керак бўлса бойлик, мартаба истасалар, юксак мартабалар инъом этай.

И б н Х а л д у н: О, улуғ ҳукмдор! Лочиндек ўғил-қизларим бор эрди... Аммо бир қора кунда алардан жудо бўлгонмен.

А м и р Т е м у р: Наҳот? Нера?!

И б н Х а л д у н: Мен Қоҳирага келиб, Миср султони хизматига киргач, Мағрибда қолгон оиламни ўз ёнимга чақиртиргон эрдим. Саҳройи Кабир йўли оғир ва хатарли бўлғони учун алар денгиз сафарини танлашибдур. Аммо хотиним, икки ўғул, бешала қизим ва бошқа юзлаб йўловчилар тушгон кема Искандария бандарига яқинлашаётгон бир пайтда қаттиқ тўфонга дуч келиб, фарқ бўлмиш. Мен аларнинг дийдорига интизор бўлиб тургон бир маҳалда жигаргўшаларимдан абадий жудо бўлғоним ҳақида шум хабар келди.

А м и р Т е м у р: Қаттиқ мусибат тушибдур бошингизга. Билмасдан ярангизни янгилагоним учун узр. Оллоҳ сизга сабр-тоқат берсин ва марҳумларни ўз раҳматига олсин. Начора, бандалик эркан, мен ҳам кўзим очиқлигида икки азамат ўғлим ва бир дилбар қизимдан жудо бўлдим.

И б н Х а л д у н: Марҳумлар руҳига Оллоҳнинг раҳмати ёғилсин.

А м и р Т е м у р: Энди Мисрга отлансангиз ҳам бўладур, алломайи замон. Бизнинг элчимиз ҳам яна нечанчи бор сулҳ таклифи бирлан изма-из етиб борадур. Миср — улуғ мамлакат. Биз Миср тарихини, мамлукларнинг ғоятда жанговар тоифа эрканлигини яхши билурмиз. Аларнинг аксар қисми туркийнаход эрканлиги кўнглимизда Миср мамлукларига нисбатан яқинлик ва қардошлик туйғуларини уйғотадур. Салибчиларнинг додини берган султон Салоҳиддиннинг жасоратлари билан биз ҳам барча мусулмонлар каби фахр этурмиз. Шу сабабларга кўра ҳам муттасил сулҳга интилиб келдик. Ихтилофлар фақат марҳум Барқуқ ва анинг ўрнига тахтга ўтиргон султон Фаражнинг оқилона талабларимизга беписанд қараши ва беғуноҳ элчиларимизни ўлдириши туфайлидур. Икки орада сулҳ тузилса, бу гина-кудураатлар ҳам унутилиб кетар. Сулҳдан Миср ва Турой фуқароси бирдек манфаатдор эрканлигини шогирдингиз Фаражга яхшилаб уқтиринг. Зора, у ақл овозига қулоқ солса. Биз эса Миср сарҳадида лашкаримизни жанговар сафга тизиб турамиз. Элчимиз сулҳ хабари билан келса, биз Миср ҳудудига бир қадам ҳам босмасдан, орқага қайтурмиз. Аммо Фараж таклифларимизни бу гал ҳам инобатга олмаса, унда бизни Қоҳирада кутиб олишга ҳозирлик кўраверсин.

И б н Х а л д у н: Камина ҳазрат соҳибқироннинг сўзларини султонга етказурмен ва ўзим ҳам насиҳат қилурмен. Яхши отга бир қамчи, деганларидек, султон Фараж ҳам ўз кўрғонларидан ҳулоса чиқариб олғондир. Иншооллоҳ, тез орада сулҳнинг муборак муждаси ёшу қарининг дилига қувонч бағишлар.

А м и р Т е м у р: Иншооллоҳ! Энди нақадар оғир бўлмасин, сиз билан вилолашмоққа мажбурмиз. Алвидо, алломайи замон Ибн Халдун!

И б н Х а л д у н: Алвидо, улуғ соҳибқирон ва ислом дини паноҳи Амир Темур Кўрагон!

А м и р Т е м у р: Мавлоно Абдужаббор, аллома Ибн Халдунга сафари учун зарур бўлгон барча нарсаларни муҳайё қилдириб, иззат-ҳурмат бирлан Мисрга кузатиб қўйингиз.

Ибн Халдун ва Абдужаббор таъзим қилиб чиқишади.

Амир Темур Дамашқ саройидаги тахтда ўтириб, арзгўйларни тингламоқда.

А м и р Т е м у р: Навбатдаги арзгўй ким эркан?

Я с о в у л: Дамашқ қозикалони Ибн Муфлиҳ ва муҳтасиб Адлу ҳузурингизга кирмоққа изн сўрайдулар!

А м и р Т е м у р: Киришсин! *(Ясовул чиқади ва Ибн Муфлиҳ ва Адлу кириб келиб, таъзим қилишади).*

И б н М у ф л и ҳ: Жумла олам сарвари, муҳтож эллар таянчи, фақирларнинг суянчи, буюк соҳибқирон Амир Темур Кўрагон фотиҳи жаҳонга шаҳри Дамашқ аҳлидин бисёр дуолар!

А м и р Т е м у р: Хўш, қулоғимиз сизда, муҳтарам қозикалон Ибн Муфлиҳ жаноблари? Дамашқ фуқароларин кайфиятлари қалай?

И б н М у ф л и ҳ: Кайфиятда аъло аҳли Дамашқ, ҳазрати соҳибқирон! Сиз қилгон муруввату эҳсондин барисин бошлари осмонда эрур! Султон қилмишидан эрса ғазабладурлар!

А м и р Т е м у р: Ҳа, Фаражнинг такаббурлиғи, калтабинлиғи туфайли фуқаро жангу жадалларнинг жабрин тортдилар. Мен андин фақат амир Отилмишни соғу саломат қўлимга топширишини талаб қиялпмен, Қоҳира ёким Дамашқни эрмас. Ул эрса бу талабдин бош тортиб, Отилмишни ул зиндондин бул зиндонга судрагон судрагон. Анинг бул феъли Миср халқини ҳам жафоларга гирифтор қилмоғидин андишадамен. Жигарим амир Отилмиш бошига Фараж томонидин ёғилаётгон ситамлар аслида менинг бошимга ёғилгон ситамлардур. Сабру бардошнинг ҳам ниҳояси бор. Бул беандишаллик давом этаверса, бир кунмас-бир кун синоғи муқаррар сабр косаси. О, Ибн Муфлиҳ, Ибн Муфлиҳ, амир Отилмишсиз ўтгон кунларим мен учун зулматдур, қоп-қора зулмат!..

(Унинг кўз олдига жанговар либосда Отилмиш намоян бўлди.)

Отилмиш... бу сен?..

О т и л м и ш: Ҳа, менмен ҳазрати соҳибқирон, менмен!

А м и р Т е м у р: Аҳволинг нечук, ботирим? Зиндонлар захмига қай тақлид бардош беряпсен, жигарим?

О т и л м и ш: Мана кўриб турибсиз, олампаноҳ!
Мен ҳар доим жанговар ҳолатдамен!

А м и р Т е м у р: Сени қутқармоқ чорасин
ўйлайдурмен кундузу оқшом! Жанг қилиб сени озод
қилмоқчи бўлсам, бегуноҳ фуқаро қони тўкилишинин
қўрқамен! Бошқа томондин Фараж қўйгон шарт баг-
римни поралар.

О т и л м и ш: Нима шарт қўймиш эркан сизга ул
дажжол?

А м и р Т е м у р: Мабодо сени зиндондин
қутқариш мақсадида Миср сари юриш қилғудек бўлсам,
ўшал заҳотиёқ ул мақтанчоқ номард сени...

О т и л м и ш: Ҳимм.. тушунарли!.. Аммо... аммо бул
хусусда асло азоб чекмасинлар аълоҳазрат! Дилимизда,
ёнимизда яратгон Оллоҳ бор, ҳақ бор! Ул нени хоҳла-
са фақат шул бўлур!

А м и р Т е м у р: Ҳа, ҳа, азизим, шундай, ҳа,
шундай... Илоҳи Оллоҳим хоҳиши ижобат бўлғай, жига-
рим, ижобат бўлғай... *(Отилмиш ундан йироқлаша бора-
ди)* Қайга... қайларга кетяпсен азизим, қайга кетяпсен?..

О т и л м и ш: Жанг майдониға кетяпмен, ҳазра-
тим жанг майдониға!..

А м и р Т е м у р: Жанг майдониға?

О т и л м и ш: Ҳа, олампаноҳ, жанг майдониға!..

А м и р Т е м у р: Ўзингни эҳтиёт қил, жигарим,
ўзингни эҳтиёт қил!... *(Ибн Муфлиҳ унга ҳайратда ти-
килиб қолган)*

И б н М у ф л и ҳ: Менга... бир нима буюрдилар-
ми, соҳибқироним?

А м и р Т е м у р: А?.. Ҳа... ҳимм... Бизга яна не
гапингиз бор жаноблар?

А д л у: Биз... Яъни Дамашқ шаҳри акобирлари сиз
соҳибқирони аълоға битта совға атаб эрдилар!

А м и р Т е м у р: Яна не совға?

А д л у: Жуда қимматли... бебаҳо совға!.. *(эшик то-
монга қараб)* Олиб киригиз!.. *(жуда нафис либосларга
чулғанган Дилрабо иккита канизак кузатувида кириб
келиб, Амир Темурга таъзим қилади)* Бул қиз... бул гул-
рухсор... шоира...

А м и р Т е м у р: Шоира?

А д л у: Ҳа, шоира!.. Гўзалликда тенгсиз бул қамар
рухсор...

А м и р Т е м у р: Хўш?

А д л у: Сиз ҳазрати соҳибқирон никоҳларига...

Д и л р а б о: Йўқ, йўқ... (*Амир Темури оёқларига йиқилади*) Шафқат қилинг! Адолат қилинг!.. Булар... булар мени бунда зўрлаб олиб келишди. Ҳа, ҳа, зўрлаб олиб келишди!.. Мен сизнинг никоҳингизга ўтишга рози эрмасмен!.. Ҳа, ҳа, асло рози эрмасмен!

А м и р Т е м у р: Қани, ўрнингдан тур!.. Отинг недур, шоира?

Д и л р а б о: Дилрабо!

А м и р Т е м у р: Дилрабо?.. Бул тахаллусмидур?

Д и л р а б о: Шундай, ҳазратим!

А м и р Т е м у р: Ғоятда гўзал, дилбар тахаллус!.. (*Муҳтасиб Адлуга қараб*) Шоирани менинг никоҳимга ўтказиш фикри кимдан чиққан?..

А д л у: Мен фақир қулингиздан, ҳазратим!

А м и р Т е м у р: (*кесатиқ оҳангда*) Кўп маъкул, кўп маъкул!.. (*Дилрабога узоқ тикилиб қолади*). Хўш, шоира, не сабаб бош тортурсен соҳибқирон никоҳига ўтишдин?

Д и л р а б о: Чунки... чунки...

*Аҳду паймониға содиқ вафодорим бор менинг,
Каломи гавҳардин ортиқ дил мадорим бор менинг.*

*Мен гул эрсам ишқ боғида, ул эрур шўҳ андалиб,
Чаҳчаҳидин яшнар олам, ифтихорим бор менинг,
Қомати алл, сўзлари соф, чеҳраси офтоб мисол,
Ишқда дилчоғ, елкаси тоғ, элда норим бор менинг.
Ўшал мардонадур менга бахту давлат, тожу тахт.
Жудо қилманг ўшал бахтдин, дилда зорим бор менинг,
Сиз адолат оламида якто соҳибқиронсиз,
Мен учун минг шоҳдин аъло севар ёрим бор менинг...*

(*Шу пайт ташқарида шовқин-сурон, «мени қўйворинг, деяпмен» деган овозлар эшитилади*).

А м и р Т е м у р: Нима шовқин? Нима гап?

Я с о в у л: Бир ёш йигит соҳибқиронга арзим бор, деб тўполон қилмоқда.

А м и р Т е м у р: Мен ўзим ҳам арзгўйларни қабул қилмоқдамен-ку. Кирсин у!

Я с о в у л: У қилич кўтариб кирмоқчи ҳузурингизга!

А м и р Т е м у р: Майли, кираверсин. Балким, ани қилич ишлатишга мажбур қилмасдан, арзини ижобат қилармиз.

(*Қилич кўтарган йигит — Дилбоз киради. Дилрабо ва Дилбоз бир-бирлари томон интиладилар.*)

Д и л р а б о: Дилбоз!.. Дилбозим!.. Нечун жонингизни хатарга қўйиб, бу ерга келдингиз?

Й и г и т: Дилрабо!.. Наҳот, кутмагон эрдинг? Сен... Сен... Мана бу... Амир Темурга...

Д и л р а б о: Йўқ, йўқ, азизим, йўқ!..

Й и г и т: Ҳой, Амир Темур, сенда адолат борми? Ҳараминг қирилиб, кунинг бировнинг қаллиғига қолдими?

А м и р Т е м у р: Ҳовлиқма, йигит! Ўзингни бос!

А д л у: Ҳой, соқчилар!.. *(қилич яланғочлаган иккита соқчи киради)*

Ушланглар мана бу қароқчини!.. *(соқчилар йигитга ташланишади, ўртада қиличбозлик жанги қизгин давом этади. Йигит иккита соқчига кетма-кет зарба бериб, уларни орқага сура бошлайди)*.

Й и г и т: Аҳ-ҳа, Амир Темур малайлари, аҳволларинг шуми?.. Мен сенларнинг ҳаммангларни, ҳаммангларни ҳозир...

А д л у: Сарбозларни чақиринг, Ясовул, сарбозларни!..

Я с о в у л: Сарбозлар!.. Бу ёққа, сарбозлар!.. *(иккита сарбоз кириб, қилич яланғочлаганча соқчиларга ёрдамга шошилишади. Жанг давомида сарбоз зарбага чап бериб, йигит бошига тўр ташлайди. Бошқалари йигитни босишиб, қўлларини орқасига боғлашади)*.

Й и г и т: Соқчиларинг номардлик қилишди, соҳибқирон!..

А м и р Т е м у р: Кўриб турибмен!.. Хафа бўлма, қоплонларни фақат тўр ташлаб ушлайдилар, йигит!..

Д и л р а б о: Дилбоз! Дилбозим!.. *(у сари интилади)*.

Й и г и т: Дилрабо!.. Қалбим гавҳари, гўзал Дилрабо, энди биз... Энди мен бир умрга сен билан...

Д и л р а б о: Йўқ, йўқ, Дилбозим, йўқ!..

Й и г и т: Ҳой, соҳибқирон, соқчиларингга айт, қўлларимни ечишсин!

А м и р Т е м у р: Ечинг қўлларини!.. *(Йигитнинг қўлларини ечишади, ўрндан туриб Дилрабони бағрига босади)*.

Й и г и т: Дилрабогинам!.. Нозик ниҳолим!.. Дилим бўстонида буй чўзган гулим!...

Д и л р а б о: Паҳлавоним...

Й и г и т: Йиғлама, азизам, йиғлама! Тақдиримиз шул эркан!.. Тақдирга тан бер, жоним, тақдирга тан

бер!.. Сени.. сени узоқ-узоқларга олиб кетмоқчи эрдим, бошим узра кўтариб сени дарё, денгизлардин қанот боғлаб учиб-учиб ўтмоқчи эрдим... Аммо... аммо буларнинг барчаси энди тушга айланди, ҳа, ҳа, юрак ўртагувчи тушга айланди!.. Энди.. энди алвидо, жоним! Токим қиёматга қадар алвидо!

Д и л р а б о: Йўқ, йўқ!.. Асло.. асло ундай деманг, ундай деманг!.. *(Амир Темурнинг оёғига йиқилади)*. Ҳазратим, раҳм қилинг! Шафқат қилинг биз бечораларга! Бизни... Севгимизни хазон қилманг, сўраймен! Муҳаббатдин жудо қилманг, ҳазратим!

И и г и т: Дилрабо, тур ўрнингдан! Ёвуз, қалби сўқир, тошюрақларга ялинма асло!.. Бундайлардан шафқат сўрамоқ йиртқич бўридин омонлиқ кутмоқлик ила баробар! *(Дилрабо ўрнидан туриб яна йигит кўксига бошини қўяди)* Кетар чоғи... кетар чоғи ўшал илк бора менга ўқиғон ғазалингни яна бир бора эшитмоқ истаймен!..

(Дилрабо кўз ёши қилганча ғазал ўқишга киришади)

Д и л р а б о:

*Оразинг офтобидан қора кўзлар қамашди,
Бора-бора муҳаббат, жоним, ҳаддидан ошди,
Гулзор бормағай эрдим, сени кўрмағай эрдим,
Кўргач севги қалбимда дарё мисоли тошди.
Оқизиб кўзда ёшим, йироқлардан қарашинг,
Билсанг, мисоли офтоб йўлимга шўгла сочди.
Мен бўстонда нафис гул, сен сайроқи шўх булбул,
Бир-бирига икки дил, ё раб, чандон ярашди.
Энди бизни ҳаттоки ажратолмас шум ажал,
Ажални даъф қилгудек севги дилда юз очди...*

И и г и т: Ҳой Амир Темур! Чақир жаллодингни! Мен ўлимга тайёрмен!

А м и р Т е м у р: Жаллод!.. *(жаллод чопиб кириб таъзим қилади. Соҳибқирон севишганларга узоқ қараб қолади. Сўнгра муҳтасиб Адлуга еб қўйгудек тикилади)* Жинояткор.. олиб чиқилсин! *(Жаллод йигит сари интилади)* Йигитнимас!.. Муҳтасиб Адлу олиб чиқилсин!

А д л у: А? Нима?.. Мен... тушунмадим, ҳазратим? Ахир... нега мен энди?..

А м и р Т е м у р: Ёсоқ ҳукми ижро этилсин!

А д л у: Адолат қилинг, ҳазратим, адолат қилинг!.. Бу ҳукмингиз адолатдан эрмас, адолат эрмас!..

А м и р Т е м у р: Сенинг бу қилмишинг адолатданму? Мен сендин никоҳимга қиз сўрағон эрдимму?..

Икки севишган, навқирон, покиза диллар бағрини қон қил, деб эрдиму?.. Асал ошига заҳар сол, деб эрдиму?.. Нечун буюк муҳаббатни топтаб, оёқ ости қилмоқчи бўлдинг? Не сабаб севги гулшанини тиканзорга айлантирмоқчи бўлдинг?.. Ҳукмим шу! Сендек дилдор, худобезориға ўлим! Олиб чиқинг!..

Жаллод ва сарбозлар Адлуни дод-фарёдига қарамасдан олиб чиқишади. Йигит ва Дилрабо Амир Темури оёғига йиқилишади.

И и г и т: Ҳазратим!.. Буюк соҳибқирон!.. Биз... мен ўла-ўлгунча қулингизмен, ҳазратим, қулингизмен!

Д и л р а б о: Бир умрга чўрингизмен, эй соҳиби адолат!.. Зимистон чўккан дилимга қуёш янглиғ зиё таратдингиз, ҳазрати соҳибқирон! Адолатингиз олдида асирамен бир умр!

А м и р Т е м у р: Қани, ўринларингдан туринглар-чи! Шу гапларим доимо хотирларингда бўлсун, ошиқлар! Ботирларга элда саркорлик, оқила қизларга отин бўлмоғу ҳурлик ярашгай, чўри ёким қул бўлмоқ эрмас! Ҳой қоплонбачча, сен бу кундин эътиборан менинг кўшинимда юзбошидурсен!

И и г и т: Куллуқ, ҳазрати соҳибқирон! Минг бора куллуқ.

А м и р Т е м у р: Сен эрса, шоира, ҳақиқат бобида ғазаллар ёзиб, бизни хушнуд айлағайсен ҳар алпоз!

Д и л р а б о: Амрингиз минг чандон ортиқ жобажо бўлгай, соҳибқироним!

А м и р Т е м у р: Энди эрса хазинадин туманга етгулик маблағ ажратиб, аҳли Дамашққа хабар тарқатинг! Шаҳар арконларин бошчилигида бу икки ошиқнинг тўйин қилурмиз!.. Шундай тўй қилайликки, бул саховат доврўғидин ҳайрату лол қолсин замини замон!

(Бошқалар чиқиб кетгач, ўз-ўзига). Мана бу воқеа ҳам сенга бир сабоқ бўлди, Амир Темури! Шундай мусаффо ва ёниқ бир муҳаббат олдида бош эгмоқдин бошқа не чоранг бор эрди? Неварам, жигарпорам Ҳусайнга ҳам ортиқ зулму зўравонлик қилаётғондирмен, балким. Ишқ зўридан бехудлик ҳолатида қўйғондир у бул ноҳўя қадамни. Тақдирнинг найранг туфайли мен ошиқ ва маъшуқа орасида гов бўлиб турибмен. Бас, қаҳру ғазабнинг ҳам чегараси бордур. Мана шу бегона ошиқларга қилғон шафқату иноятингнинг бир заррасини ўз неваранг ва бўлғуси келинингга ҳам кўрсатсанг, осмон узилиб ерга тушмас, Амир Темури!

Фаражга совчи юборсам ва синглисини неварамга сўратсам не бўлур? Икки бечора ошиқнинг бир-бирлари висолига етишуви, шоядким, Турон ва Миср ўрта-сидаги жангу жадал тўзонлари тарқаб кетмоғи ва сулху сафо қуёши чарақламоғига боис бўлса! Ҳа, ҳа, бунга асло шубҳа йўқ. Чин муҳаббат кучи тоғни ҳам қўпормоққа қодирдур. Оллоҳнинг Ўзи яна бир бор англади менга буни.

О л т и н ч и қ и с м

Шом (Ўрта Ер) денгизи соҳили. Амир Темур чодир денгиз соҳилидан нарироққа тикилган. Чодир эшиги денгиз томонга қараган бўлиб, эшик пардаси кўтариб қўйилган. Амир Темур Алоуддин билан шатранж ўйнамоқда.

А м и р Т е м у р: Кишт! Энди қалайсиз, мавлоно Алоуддин?

А л о у д д и н: Ютқаздим, соҳибқирон! Филингизнинг ҳамласига дош беролмадим. Ахир, қайси бир рақиб дош беролган бунга?!

А м и р Т е м у р: Хўш, энди қалайсиз, шатранж султони?

А л о у д д и н: Энди фақирни султон демасангиз ҳам бўлур, ҳазратим. Шу пайтгача ҳамма каминага: «Соҳибқирон мулк сиёсатида ягона бўлгонлари каби сен ҳам шатранж ўйинида тенги йўқсен, ушбу салтанат тождорисен», — дейишарди. Энди мен салтанату тожимдан маҳрум бўлдим. Ҳам мулк сиёсатида, ҳам шатранж салтанатида ягона ҳукмдор ўзингиз, ҳазратим.

А м и р Т е м у р: Қўйинг, кўп хафа бўлманг, мавлоно. Шатранж-ку, бу ўйин, омадсизлигу мағлубиятлар сиёсатда ҳам юз бермоғи мумкин. Уттиз олти йил муқаддам Сир бўйидаги Чиноз яқинида бўлиб ўтгон Жанги лойда мен мўғуллардан қаттиқ мағлубиятга учраб, ўн минг баҳодир йигитимдан ажрагон эрдим. Оллоҳ аларнинг охиратини обод этсин. Аммо ўша машъум воқеа мен учун бир умрга сабоқ бўлиб қолди. Ушанда йўл қўйилган хатоларни сўнгра такрорламасликка ҳаракат қилдим. Бу ютқаздиш ҳам сизга бир яхши сабоқ бўлур. Шатранж салтанатининг тожи ўзингизга сийлов. Бу санъатда сиз беназирсиз. Менинг ул тожга ҳеч бир даъвойим йўқ. Бир бошга бир тож етадур, ахир.

А л о у д д и н: Куллуқ, ҳазрат. Сиз каби муруввату

саховатда тенгсиз ҳукмдоргина ўз қулига тасалли бермоққа қодирдир.

А м и р Т е м у р: *(Ясовулга)* Мавлонога тўн кийгизинг, бутун натижадан қатъий назар, ғоят чиройли ўйнадилар.

Ясовул Алоуддинга тўн кийгизади.

А л о у д д и н: Куллуқ, ижозат этсангиз.

А м и р Т е м у р: Ижозат, янги олишувларга ҳозирланиб юринг, мавлоно.

Алоуддин чиқиб кетгач, Муҳаммад Султон кириб таъзим қилади.

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Ассалому алайкум, бобожон.

А м и р Т е м у р: Ваалайкум ўғлим, кел ўтир. *(Шаҳода курсига ўтиради).* Бугун десанг, эрталабдан яхши хабарлар. Озарбайжондан чопар келди. Эсингда бўлса, Муғон чўлида шикор қилаётиб, бир қуриб ётган ўзанга дуч келганимизда, мен ани қайта қазиб Арас дарёсидан сув чиқазилгани амр қилган эрдим. Ҳозир ўн фарсахдан узунроқ бир анҳор бунёд этилиб, унда сув тўлиб оқаётган эркан. Шу кунларда минглаб одамлар анинг соҳилларида зироат ва иморат қилишга, тегирмонлар қуриб, қишлоқлар барпо этишга иштиёқманд эрканлар. Аҳоли анҳорга Барлосариқ, деб ном қўйибдур. Иншооллоҳ, бу анҳор вақт ўтиши билан ўшал диёрдаги қанча шаҳару қишлоқларнинг ободонлигига сабаб бўлғай. Уша ҳудудда яшаш учун манзил қургон одамларни уч йилгача барча солиқлардан озод этиш ҳақида фармон юбордим. Қайтишда ул гўшага яна бир бориб, неки кўмак лозим бўлса, аларга кўрсатурмен.

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Мурувватингиз беҳаддур, қиблагоҳ. Озарбайжон ҳам сизнинг азим салтанатингиздаги бир сўлим боғдир. Анҳорга Барлосариқ деб ном қўйишгани фуқароларингизнинг сиз ҳазратга бўлган эҳтиром ва миннатдорчилигини ифода этадур.

А м и р Т е м у р: Бу масъуд хабардан кўнглимиз анча яйради. Яна десанг, тасодифан мавлоно Алоуддинни шатранжда ютиб қўйдим.

(Унинг аҳволида ўзгартириш сезилади) Чопонимни олиб елкамга ташла, ўғлим. Негадир эгим жунжикмоқда. Оёғимнинг оғриғи ҳам кучайиб кетди.

М у ҳ а м м а д С у л т о н: *(чопонни кийгизаётиб)* Тобингиз қочдими, бобожон? Ҳозир табиб чақиртирамэн. Ҳой ясовул, табибни чақир!

Табиб кириб, таъзим қилгач, соҳибқирон олдиға бориб, қўлидаги қон томирини ушлаб кўради ва ҳароратни текширади.

Т а б и б: Ҳароратингиз баланд, олампаҳоқ. Денгиз ҳавоси таъсир қилибдур. Ҳозир дори берурмен. Оёгингизга малҳам сурганимдан сўнг бир оз ўраниб ётиб, ором олмоғингиз зарур.

А м и р Т е м у р: Сенга рухсат, берган дорингни ичамен. Аммо ором учун фурсат йўқ бизда. Ярим йўлда чарчаб, тўхтаб қолгон кимса толиб эрмасдур.

Табиб чиқиб кетади ва Амир Темур у қолдирган дорини ичади.

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Менга ижозат этсангиз, қиблагоҳ. Балки табиб айтгонидек жиндак ором олгонингиз маъқулдир.

А м и р Т е м у р: Шошма, бўтам. Денгиз ёқалаб отда сайр қиламиз. Ҳозир биз тўшакка ётсак, бу хабар душманларимизга етиб, заифлигимиз ҳақида овоза тарқатишадур. Жисм заифлигини руҳ қуввати билан енгмоғимиз лозим. Фурсат шундайки, дамни ҳам эгарда олишга тўғри келади.

* * *

Амир Темур ва Муҳаммад Султон отда денгиз ёқалаб сайр қилишмоқда. Отлиқ соқчилар орқароқда масофа сақлаб келишмоқда. Бир жойда бобо ва невара отдан тушиб, жиловни соқчиларга тутқазиб, денгиз соҳилига яқин боришади. Бобо ва невара ўтиришади.

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Денгиз ўзининг бепоёнлиги ва номаълумлиги билан ҳайратга соладур.

А м и р Т е м у р: Инсон ўз ақл-заковатига таяниб, денгизлар сир-асрорининг ҳам тагига етмоғи мумкин. У бепоён денгизларни у бошидан-бу бошигача кесиб ўта оладурғон улкан кемалар қуришга қодир. Сувсиз саҳро ва абадий қорли тоғлар ҳам уларни билмаган одам учун номаълум ва хатарлидур. Аммо уларни яхши билган, феъл-атворини обдон ўргангон саркарда бу жойлардан ўз лашкарини омон олиб ўтиши, ғаним билан жанг қилиб, ғолиб бўлмоғи мумкин. Денгиз ҳам шундоқ. Уни эгалламоқ, сувлари сатҳида ғолиб бўлмоқ учун бизга ҳарбий кемалардан иборат баҳрия ва тажрибали маллоҳлар керакдур. Бизда ҳозирнинг ўзида ки-

чик баҳрия бор. Бир қанча кемани Трабзондан мусодара этдик. Йигирмата кемани Византия императори Мануил ҳадя этди. Аммо уларнинг сонини оширмақ зарур.

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Денгизда хўжайин бўлгон султон ундаги савдо йўлларининг ҳам эгаси бўладур, албатта. Агар Чиндан тортиб Андалусгача бўлгон қадимий савдо йўлини тўлалигича ўз назоратимизга ўтказсак, карвонлар қатнови доимий ва бехатар бўлиб, бутун жаҳонда мисли кўрилмагон дориломон кунлар бошланади.

А м и р Т е м у р: Иншооллоҳ! Яхши англабсен, ўғлим. Биз учун фақат Турон эмас, балки бутун жаҳон аҳволи ҳақида ўйламоқ ва қайғурмоқ фурсати аллақачон етгон. Жаҳонни идора этиш учун эрса, уни яхши билмоқ лозим. Аллома Ибн Халдуннинг «Мағриб тавсифи» асарини шоир Жавҳарий туркийга таржима қилмоқда. Тугатгач, бу қимматли жуғрофий дастурни сенга туҳфа этурмен. Унда мана шу Шом денгининг жанубий соҳили ва нариги ёғидаги ўлкалар тавсифи ғоят аниқ ва муфассал акс этган. Мен китоб ва хариталарсиз ҳам ер юзининг башар яшайдургон қисмини кўнглимга нақш қилиб чизгонмен. Аммо энди менга Мағриб йўлларидан ўтишга тўғри келмаса керак. Чунки қаридим, фурсат оз қолди. Сен валиаҳдим ва ишимнинг давомчисисен. Эҳтимол, пайти келиб музаффар лашкарга бош бўлиб, Миср, Мағриб ва Жабалутториқ оша Андалус тупроғига қадам кўярсен. Андалусда мусулмонлар ҳукмронлиги пайтида улкан шаҳарлар бино этилиб, улуғ олиму шоирлар етишиб чиққан. Бу заминда ўсиб улғайгон аллома Ибн Рушд ҳатто ҳужжатул ислом Имом Ғаззолий билан мубоҳасага киришиш учун етарли илмий салоҳиятга эга бўлгон. Шундоқ ўлка бугунги кунда ғайридинлар қўли остидадур. Мусулмонлар унинг жанубидаги кичкина вилоят Ғарнотанигина ўз қўлларида сақлаб қолишгон, холос.

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Мусулмонлар учун бағоят хайрли бўлгон улуғвор режаларни охирига етказишлари учун валинеъматимизнинг умрлари узоқ бўлсин. Бизни Андалусни озод этишга бошлаб бориш ҳам соҳибқироннинг ўзларига насиб этсин. Аммо Фараж билан ҳали қатъий сулҳ тузилмасдан туриб, ҳазратнинг Миср ва Мағриб сафаридан воз кечишга қарор қил-

гонлари фақирга тушунарсиздир. Ҳолбуки, бу ўлкаларга жуда кўп жосуслар юборилиб, маълумотлар тўпланиб, юришга пухта ҳозирлик кўрилди. Бутун лашкар орасида Миср ва Мағрибга юриш овоза бўлиб, бу тadbирнинг муқаррарлигига барча ишониб қолди.

А м и р Т е м у р: Ишонингони жуда соз. Демак, оғир сафарга руҳан тайёр бўлиб туришадур. Биз бир ерда узоқ туриб қолмаймиз. Тез орада сафарни давом эттириш учун йўлга тушишимиз аниқ. Лекин, нега энди албатта Миср тарафга қараб юришимиз керак эркан?

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Англадим, қиблагоҳ. Сиз бир пайтлар Мўғулистонга қарши жиддий ҳозирланиб, сарҳалга етғонда эса бирдан Дашти Қипчоқ томонга бурилиб, Тўхтамиш устига ташлангандингиз. Кейин ҳам бунга ўхшаш воқеалар кўп такрорлангон. Демак, ҳозир ҳам дўсту душманлар орасида бизнинг Миср сари отланғонимиз овоза бўлиб турғонда сиз туллорингиз Кунўғлон жilовини ҳеч ким кутмағон бир тарафга буриб, гафлатдаги бирон ганим устига ташланасиз.

А м и р Т е м у р: Баракалло, ўғлим, фаросатли эрканингдан хурсандмен. Энди айт-чи, сенингча ўша ганим ким?

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Ани тусмоллаяпмен, аммо номини айтишга тилим бормаяпти.

А м и р Т е м у р: Нега, ёки у ганимнинг номи сенинг дилингга қўрқув солганми?

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Йўқ, асло. Мен сизнинг неварангизмен ва жаҳоннинг иккинчи ярмини титратаётгон Йилдирим Боязиднинг номи ҳам менинг дилимга қўрқув сололмайдур. Аммо мен анинг номини ганим эмас, дўст, жуда бўлмағонда бетараф бир подшоҳ сифатида тилга олишни истардим.

А м и р Т е м у р: Нега ўғлим, нечун?! Мақсадингни аёнроқ гапир. Менинг Боязид билан қилич тўқнаштириш ниятимга бир қанча уламо ва номдор амирлар ҳам рўйхушлик беришмаяпти. Энди неварам — валиаҳдимнинг сўзлари ҳам аларники билан бир хил чиқиб қолди. Ҳаммаларингиз тил бириктириб олғонмисизлар ахир?!

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Валинеъматим, бобожон! Сиз шу улуг салтанатингизни менга ишониб топширмоқчисиз. Бу ишончни оқлаш учун эса сиз каби юртсевар, оқил, тadbиркор ва улугвор бўлмоқ лозим.

Мен доимо сиздан ўрганамен. Аммо сўнгги пайтларда усмондиларга қарши урушга жазм этаётгонингиз сабабини англашга ақлим қосирлик қилмоқда. Фарангистон элчиси, Византия элчиси, Кастилия ва Овруподаги яна қайсидир давлатлар элчилари келиб, сизни Боязидга қарши қайрадилар. Сиз аларга очиқ жавоб бермагон эрдингиз. Энди маълум бўляптики, Оврупо қироллари элчилари сизга таъсир ўтказишга эришишгон. Сиз Боязидни маҳв этмоқчисиз. Қанчадан-қанча ғайридин қиролларнинг хоҳиш-истаги ҳам шудир. Нега мусулмонлар паноҳи бўлган Турон хоқонининг мақсади ғайридин қироллар истак-хоҳишига бунчалик мос келиб қолди? Бунинг акси табиийроқ бўлмасмиди? Бу ноҳуш ҳолат мен учун яна шу сабабли тушунарсизки, сиз ўзингиз илгарилари Боязиднинг фарангларга қарши жиҳоддаги шижоатини таъриф қилар эрдингиз. Косово майдонидаги жангда шаҳид бўлгон отаси — буюк турк султони Муроднинг ўлими учун Боязид душмандан қасос олгонда, «Муносиб ўғил бундоқ бўлиши керак», — деб ани бизга мисол қилиб кўрсатгон эрдингиз. Энди икки буюк турк салтанати ўртасида низолар пайдо бўлиб қолгон бўлса, наҳот аларни баргараф этиш учун жангдан бошқа йўл қолмогон бўлса?! Сиз доимо «Биз туронликлар туркнинг бош бўғинимиз», дея ғурур билан такрорлашни суясиз. Ахир, усмондилар ҳам қадим ва улуг турк қавмининг катта бўғинларидан бири эрмасми? Бир турк бошқа бир турк томонидан маҳв этилса, ўзгалар чапак чалиб суюнишмайдими?

А м и р Т е м у р: Оҳ, ўғлим... Мен валиаҳд тайинлашда асло янглишмагонимга имоним комилдир. Сенинг кўксингда ҳақиқий турк юраги уриб турмоқда. Сени қийнаётгон бу оғир ўйлар аслида бобонгнинг ҳам юрагини эзмоқда. Менинг бирон сафарим шунчалик узоққа чўзилгонми? Сен олдин ҳам бирон пайт бобонгнинг иккиланиб, тараддудга тушгон ҳолатини кўргонмидинг? Ҳайҳот, бу сафарда худди шундай бўлмоқда! Аскарлар, лашкарбошилар сафар чўзилиб кетганидан ошқора нолишмоқда. Алар ҳаддан ошиқ чарчашгон ва юртларини соғинишгон. Ёш ва соғлом одамларга шунчалик қийин эркан, мен каби кекса ва мажруҳ одам учун ўн баробар оғир эрмасми бу машаққатлар?! Мен аллақачон Боязид билан жанг майдонида тўқнашиб ё шаҳид бўлишим ё голиб ҳолда Туронга қайтишим мумкин эрди. Аммо мен «балки Боязид ин-

соф овозига қулоқ солар», деб урушни пайсалга солдим. Оллоҳ шоҳид, мен сулҳга интилдим. Мен усмонлилардан эски душманларим — қароқчилар Қора Юсуф ва Аҳмад Жалойирни ё менинг қўлимга топшириш, ё ўз салтанати ҳудудидан ихрож этишни талаб қилдим. Аммо Боязид бундан бош тортиб, барча мактубларимга рад жавобини берди. Ўзинг биласен, мен ҳар гал бу вилоятдан қайтиб кетишим биланок, бу икки қароқчи сарҳадларимизга ҳужум қилиб, фуқароларимиз тинчани бузишадур. Алар неча бор Маккага кетаётгон ҳожилар карвонига ҳамла қилиб, талашди. Бу гал мен у разил жиноятчиларни жазолаб, салтанатимнинг гарбий сарҳадлари хавфсизлигини узоқ йилларга таъминлаб қайтмоғим лозим. Алар эса Йилдирим Боязид ҳимоясидадурлар. Агар мен Боязидга қарши урушдан воз кечиб, қайтиб кетсам, Қора Юсуф ва Аҳмад Жалойирнинг йўлини тўсиб туриши учун бу сарҳадларда камида қирқ-эллик минг кишилик лашкар қолдиришим керак. Аммо бунинг иложи йўқ. Чунки, мен яқин йилларда ўз ҳаётимдаги энг улугъ юриш — Чин сафарига отланурмен.

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Наҳот, жангдан бошқа йўл қолмагон бўлса?!

А м и р Т е м у р: Минг афсус, аммо шундан бошқа йўл қолмаяпти. Бу жаҳон шунчалик торки, унга икки жаҳонгир сифмайдур. Боязид дўстона таклифимизни қабул қилмай, низоларни янада чуқурлаштирди. Энди фақат қилич орамизни очиб қиладургонга ўхшайди. Искандар Зулқарнайн ҳақидаги бир ривоятни эшитганмисен? Бир шаҳар ўртасидаги майдонда ғоят чигал қилиб бойланган катта тугун бор эркан. Кимки шу тугунни ечса, олам подшоси бўладур, дейишаркан. Кўплар ҳаракат қилиб, ечолмабдурлар. Бу иш ҳатто Искандарнинг қўлидан келмабдур. Шунда у аччиғланиб, қиличини суғуриб, тугунни шартта чопиб ташлабдур. Боязиднинг такаббурилиги туфайли усмонлилар салтанати билан бўлгон муносабатларимиз туғуни ғоятда чигал бир ҳолга келиб қолди. Уни сулҳ қўли билан ечолмадик. Энди қиличнинг шиддатли бир зарби билан чопиб ташламоқдан бошқа илож қолмаяпти. Оллоҳ шоҳид, энг хатарли ғанимлар билан тўқнашгонимда ҳам танам титроққа тушмагон. Аммо кўнглим сезиб турибдур, қардошим, қондошим Йилдирим Боязидга зарба бераётгонда қилич ушлагон қўлим қалтираб кет-

гуси. Дилимга қон тўлгуси. Аммо, не қилай? Мен ўз салтанатим хавфсизлиги учун ҳам усмонли турк салтанатига бу мудҳиш зарбани беришга мажбурмен! Мажбурмен!...

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Фараж сулҳдан бош тортса ҳам биз усмонлилар салтанатига юриш қиламизми?

А м и р Т е м у р: Бу масала мени кўп ўйлантирадур. Ҳеч бир душманни заиф деб бўлмас. Айниқса, мамлукларни. Орқада шундоқ ганим бўлатуриб, Боязид билан майдонга тушиш енгилтақлик бўлур эрди. Воқеан, ҳозирги вазият ҳар жиҳатдан қалтис. Византияликлар усмонлиларга қанчалик узоқ қаршилик кўрсатишса, бизнинг фойдамизга бўлур. Фараж бизга душманлигида собит қолса, бундан Боязид ютадур. Ибн Халдун ўз китобида жаҳоннинг турли жойларида юз берадиган воқеа-ҳодисалар қай тарзда бўлмасин, умумтарихий жараёнга ўз таъсирини кўрсатур, деб ғоят тўғри айтмиш.

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Бутун жаҳоннинг нигоҳи ҳозир ҳумоюн қароргоҳ турғон жойга қадалгон. Барча нафасини ичига ютиб, ҳумоюн туғимиз қай тарафга йўналмоғини кутмоқда.

А м и р Т е м у р: Ҳа, дўстларимиз юзимиз ёруғ бўлиб, шон-шараф қозонишимизни иташса, душманларимиз бу мисли кўрилмагон сафарда мағлуб ва забун бўлишимизни кутишмоқда. Алар шум ниятларини амалга ошириш учун қўлларидан келадурғон барча қабиҳликларни қилурлар. Узоқ шимолдан ҳам ташвишли хабарлар келмиш. Кўрнамак Тўхтамиш Литва князи Витовтдан ҳарбий мадад олиб, Қирим атрофларида пайдо бўлиб қолибдур. Олтин Ўрда яксон этилгач, олти йилдан бери у сувга чўккан тош каби дом-дараксиз эрди. Анинг қаердадир тиш қайраб юрғонини билардим. Яна пайдо бўлибдими, демак, бу анинг Олти Ўрда тахтини эгаллаш учун қулай фурсат келди, деб ўйлагонини билдирадур. Тўхтамишни парваришлаб, илон боласини аждаҳога айлантирғоним менинг ҳаётимдаги энг катта янглишларимдан бири бўлди. Қанча фурсат ва қувватим у билан олишишга сарф бўлди. Энди Боязид, Тўхтамиш ва Фаражнинг ўзаро иттифоқи вужудга келишига ҳаргиз йўл қўёлмаймиз.

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Қандай қилиб, бу хатарли иттифоқнинг олдини олса бўладур, қиблагоҳ?

А м и р Т е м у р: Сулҳ арқони билан душманларимиздан бирининг қўлини бойлаймиз. Миср билан тез орада сулҳ тузилиб, бу тарафдан бежавотир бўлишимизни кўнглим сезмоқда. Нега шундай, биласенми?

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Йўқ, бобожон. Бунга албатта кучли бир асос бўлса керак.

А м и р Т е м у р: Асос шуки, аввало, жосуслар келтираётгон хабарларга кўра, Мисрнинг барча вилоятларида ваҳима зўрайгон. Бизнинг эҳтимолий юришимиздан хавфсираб, қайси тарафга қочишини билмай, одамларнинг боши гаранг. Қолаверса, Миср пойтахти Қоҳирада ҳам бизнинг дўстларимиз бор. Алардан бири аллома Ибн Халдун. Мен анинг Мисрга кетишига истар-истамас ижозат этдим. Аслида яна бир қанча муддат мулозиматимда бўлишини жуда хоҳлардим. Фақат аллома Саъдуддин Тафтазоний ва буюк шоир Ҳофиз Шерозийлар билан бўлгон мулоқотларгина менда шундай ўчмас таассуротлар қолдиргон. Кўнглим яна анинг бетакрор суҳбатларига иштиёқманд бўлса-да, шунга қарамай, аллома билан видолашдим. Чунки, Ибн Халдун сулҳдан Миср фуқароси ҳам қанчалик манфаатдор эрканлигини яхши англайдур ва анинг Фаражга таъсири зўр. Ишонаменки, у ҳормай-толмай султонни сулҳга даъват қилур. Ибн Халдун билан дўстлигимиз жудоликда ҳам давом этур, деган умиддамен.

Энди бугуноқ қўшинни кўриқдан ўтказишимиз зарур. Ҳар бир сониядан фойдаланиб, Анқара ёнидаги жангда қозонилажак галабага замин ҳозирлашимиз керак.

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Боязид билан тўқнашув нега Анқара ёнида бўладур, деб ўйлайсиз, қиблагох? Бу шаҳар сарҳаддан анча олисда-ку?

А м и р Т е м у р: Жосуслар етказётгон хабарларга кўра, Боязид асосан шимол тарафдаги қалъаларини мустаҳкамлаш учун саркардаларини юборгон ва ўзи Қустантинияни қамал қилиш бирлан банд. Бизнинг Сивас қалъасини ишғол этиб, усмонлиларнинг шимол-шарқий сарҳадларига бир-икки бор хуружлар қилишдан кўзлағон муддаомиз амалга ошиб, Боязид лашкаримизнинг айна ўша томондан келишини кутяпти. У ёқда йўллар ёмон, айниқса, отликлар ўтиши учун но-бопдир. Аммо биз усмонлиларнинг қопқонига тушиб бўпмиз! Биз аларни гафлатда қолдириб, жануб тарафдан бостириб киришимиз, усмонлиларнинг шимолга

жамлангон сипоҳийлари ўзларини ўнглагунча, илдам юриб, Анқара ёнига етиб олишимиз зарур. Мамлакатининг қоқ ўртасида қуққисдан бало-қазо каби ёт лашкар пайдо бўлса, ҳар қандай ғаним ҳам гангиб қоладур. Душманни гангитиш эса ярим ғалаба демакдир.

М у ҳ а м м а д С у л т о н: Биз невараларингиз ва саркардаларингиз бамисоли сизнинг садогингизга жойлангон ўқмиз. Қайси тарафга қараб отсангиз, измингиздан чиқмай, сиз учун жонимизни фидо қилурмиз. Энди бориб, лашкарни кўрикка ҳозирлашга ижозат этинг, қиблагоҳ.

А м и р Т е м у р: Бирга борурмиз, бўтам. Токи, ҳар бир аскарнинг қиличи тигига кафтимни теккизиб кўриб, ўткирлигига ишонч ҳосил қилмагунча, ҳеч қачон аларни жангга бошлаб кирмагонмен.

Амир Темур ва Муҳаммад Султон яна отланиб, лашкаргоҳ томон кетишади.

* * *

Миср. Қоҳирадаги Султон Фараж саройи. Ўта ғазабга минган ҳукмдор қаршисида амиру саркардалар чурқ этмасдан, бошларини қуйи солганча туришибди. Фақат олдинги қаторда турган Ибн Халдунгина унинг кўзларига тикка қараб турмоқда.

Ф а р а ж: Хўш, нима қилмоқ керак? Не қилмоғим керак?... Бунда исёнчилар ҳужуми, анда оқсоқ Темур дағдағаси!.. Бир жонга минг бало ҳамлага ўтгон!.. Қани, айтингиз, ногихонда бошга ёғилгон бало-офатлардин қутулиш чораси борму бул бешафқат оламда? Айтингиз тезда! Борму чораси?

И б н Х а л д у н: Ҳа, бор ҳазрати султон! Албатта бор!

Ф а р а ж: Яъни қандай?..

И б н Х а л д у н: Ҳақ гапни айтмоқдир анинг чораси!

Ф а р а ж: Кимга?

И б н Х а л д у н: Фуқарога!

Ф а р а ж: Биз не ноҳақ иш қилибмизки, фуқаро олдида бўйинга олгудек ўз хатомизни?

И б н Х а л д у н: Хатолар етарлик, ҳазрати султон!

Ф а р а ж: Масалан?

И б н Х а л д у н: Масалан, Амир Темур талаби сиздан фақат Отилмишни тутқундан озод этиб, урушмаслик ҳақида сулҳ тузмоқлик эрди. Сиз эрса бул так-

лифларни рад этиб, тинч халқни соҳибқиронга қарши газотга бошладингиз! Охир-оқибат сизнинг бу қарорингиздан халқ ичида норизоликлар пайдо бўлиб, эндиликда ул катта бир исёнга айланмоқда... Бу бемаъни уруш туфайли севгили фарзандидин айрилгон ота-оналар, ёрларидин жудо бўлгон қизу келинлар ноҳақликка қарши исён кўтармоқдин бошқа нима иш ҳам қила олардилар!

Ф а р а ж: Йўқ, аллома! Бу ерда бошқача бир сир бор!.. Бундай алғов-далғовликлар фақат ўшал оқсоқ Темурнинг иши! Анинг айғоқчиларининг иши!

И б н Х а л д у н: Йўқ, бул сизнинг ишингиз, султон?

Ф а р а ж: Нима?

И б н Х а л д у н: Ҳали ҳам кеч эрмас! Халқ олдига чиқиб, қилгон хатоингизга иқрор бўлинг, ҳукмдор! Отилмишни зиндондан озод қилиб, ўз юртига юбормоққа халқни ишонтиринг! Ана ўшанда исёнга ҳам, бошқа ур-сурларга ҳам бутунлай барҳам бериладур!

Ф а р а ж: Бундай қилмасам-чи?

И б н Х а л д у н: Анда юрт ҳам, шоҳлик ҳам, Миср ҳам қўлдин кетмаслигига ҳеч бир кимса қафолат беролмайдур!

Ф а р а ж: Хўп, Отилмишни зиндондин озод қилиб, Амир Темур бирлан тинчлик борасида сулҳ ҳам туздик, дейлик. Отилмишни қўлимга ишониб топширишгон, Амир Темур бирлан сулҳ тузмасликка мендан ваъдалар олишгон Султон Аҳмад ва Йилдирим Боязидга не деб жавоб берамен?..

И б н Х а л д у н: Бул ҳусусда султоним ўйлаб, азият чекмасалар ҳам бўладур. Ундай ҳолда, Амир Темур сизга зудликда мададга келишларига ишонамен!

Ф а р а ж: Наҳот, сиз ёғийни дўстга дўндирмоқ мумкин, деб ўйлайсиз. Биз Амир Темурга суиқасд уюштирдик, неварасини ўзига қарши жангга солдик. Барини унутиб, бизга дўст бўлмоғи мумкинму бу даҳшатли жаҳонгир?

И б н Х а л д у н: Бунга менинг ҳеч қандай шубҳам йўқ, ҳазратим. Сиз соҳибқироннинг сулҳ ҳақидаги таклифларини лоақал бир бор қабул қулоғи билан тингланг. Шунда улуғ ҳукмдорнинг лутфу инояти анинг қахру газабидан ҳам кўра юқори пардада эрканига ўзингиз амин бўлурусиз.

Мулозим кириб, таъзим қилади.

Ф а р а ж: Яна не шум хабар келтирдинг? Хушхабар анқонинг уруғи бўлиб қолди бу замонда.

М у л о з и м: Аълоҳазратнинг муборак хотирларига шуни арз қилмоқчименки, ҳозирнинг ўзида — бир пайтда пойтахти муаззам Қоҳирага икки улуғ ҳукмдор элчилари, яъни Шом тарафдан — қуруқлик йўлидан Амир Темур Кўрагон элчиси, денгиз тарафдан — Нил дарёси орқали султон Йилдирим Боязиднинг элчиси етиб келди.

Ф а р а ж: Ўз ерига қаноат қилмайдургон жаҳонгирларга қўшни бўлиб қолишдан Оллоҳнинг ўзи асра-син эркан. Бу икки наҳанг бир-бирларини ғажисалар ҳам майли эрди. Алар бошқаларни ҳам мажбуран ўз низолари гирдобига тортишадур. Ҳозир бирининг элчисини қабул қилмоқ, бошқасига рад жавоби бермоқни тақозо қиладур. Жумбоқ устига жумбоқ, азият устига азият етадур бу каттакон қўшниларимиздан.

Ш а д у н: Албатта, иттифоқчимиз султон Йилдирим Боязиднинг элчиларини қабул қилмоғимиз лозим, ҳазратим. Темурни фақат усмонлилар мадади билангина даф этиш мумкин.

И б н Х а л д у н: Шунча мағлубиятлар ҳам саркарданинг ақлини киритмабдур. Амир Темур Шом вилоятини забт этганида Боязид бирон мадад юборди-ми? Энди унга ишониб, Мисрдан ҳам ажраб қолмайлик. Амир Темур элчисини олий даргоҳда қабул қилиб, бутун чоралар билан сулҳга интилмоқ керак. Мен соҳибқирон қароргоҳида бўлиб, унинг куч-қудратини ўз кўзим билан кўрдим. Унга қарши тура оладургон лашкарга ер юзидаги биронта подшоҳ ҳам эга эрмасдур. Ҳозирнинг ўзида Қоҳирада ваҳима зўрайгон. От-улов ва Нил дарёсида қатнайдиған қайиқ ва кемалар нархи ошиб кетмиш. Аҳолининг катта қисми қочишга қарор қилиб, пойтахтни тарк этмоқда. Улуғ жаҳонгир билан душманлашиш бизга кулфат, дўстлашиш эса сулҳу хотиржамлик келтирадур.

Ш а д у н: Марҳум султон Барқуқ худди шу хонада Темур элчиларини қатл этишга фармон бергон эрди. Ҳеч бир душманга мамлукларнинг бундан ўзгача жавоби бўлмагон. Темурнинг ушбу элчиси ҳам бу хона остонасини ҳатлаб киргач, тирик қайтиб чиқмаслиги керак. Акс ҳолда, улуғ султонимизнинг марҳум падарлари хотираси таҳқирланур.

И б н Х а л д у н: Амир Темур ва унинг аскарлари Оллоҳнинг ғазабидан яратилғон. Оллоҳ ғазабини ўз бошимизга чорламайлик! Миср сарҳадларида ҳозир Нуҳ давридаги тўфонни эслатувчи бир хатарли вазият вужудга келди. Мамлакатни бу тўфондан омон сақлаб қолмоқ учун сулҳ бизга бамисоли Нуҳ алайҳиссаломнинг кемаси кабидур. Мамдуклар сулоласи тахтдан ағдариб ташланса, марҳум султоннинг арвоҳи чирқирамайдиму?! Саркарда, Дамашқдан қочиб-ку, Қоҳирага келдингиз, Қоҳирадан қочиб қайга борасиз?

Ш а д у н: Дамашқни ёвга таслим қилғонлардан бири ўзингиз-ку, тақсир! Шаҳар қамалга бардош бериб турғонида биз аълоҳазрат бирла Мисрдан катта лашкар йигиб, мададга етиб борардик. Аммо сиз душман қароргоҳига бориб, ўзбошимчалик билан шаҳарни топширдингиз. Темурнинг зиёфатларини еб, саруполарини кийиб, анга мадҳу санолар ўқидингиз. Бу қилинган сизга шундоқ юксак мартабалар берғон султон ҳазратларига хиёнат эрмасми?

Ф а р а ж: Ҳаддингиздан ошяпсиз, саркарда. Устозни хиёнатда гумонсираш гуноҳи азимдур. Қари билғонни пари билмас, демишлар. Устозимиз Дамашқ аҳлига жабр-зулм етмасин, деб Амир Темур билан музокара-лар олиб борғон бўлсалар, бу журъат ва ташаббусларидан биз миннатдоримиз. Сиз ўзингиз жангдан сўнг ҳатто Дамашқда қолишни ҳам истамадингиз-ку!

Ш а д у н: Мен аълоҳазратнинг узангилари ёнида бўлай, девдим.

Ф а р а ж: Темурнинг олдига тушиб, дунёнинг нариги чеккасигача қочиб бўлмайди-ку! Шарқ томондан ўт бостириб келаётғон бўлса, шимолда пўртанали денгиз. Фақат ғарбда ва жануб томонларда нажот йўллари бордек туюладур. Аммо ғарбда Саҳройи Кабир, жанубда Африқо чангалзорлари. На униси ва на буниси тарафга йўл олишга бизнинг тобимиз йўқ. Шундай эркан, соҳибқирон элчисини даргоҳга бошлаб кириш.

Фараж бу сўзларни айтганда, баъзи аъёнлар, жумладан Ибн Халдуннинг чеҳрасида мамнунлик ифодаси кўрилади. Шадун ва бошқа баъзи саркардалар қиёфасида эса ошкора норозилик аломатлари зоҳир бўлади. Мулозим таъзим қилиб, чиқади ва Амир Темур элчиси билан бирга қайтиб киради.

Э л ч и: Мисрнинг улуғ султони Носириддин Фараж ибн Сайфиддин Барқуқ жанобларига Оллоҳ ма-

дадкор бўлсин. Турон хоқони соҳибқирони аъзам Амир Темур Кўрагон ҳазратлари султон жанобларига ўз са-ломи ва мактубини йўлладилар.

Мактубни мулозимга беради ва у султонга элтади.

Ф а р а ж: Улуғ соҳибқироннинг саломини эшитиб, муборак мактубини олғонимиздан бағоят хурсандмиз. Мактубдаги ҳумоюн муҳрда «рости расти», яъни «тўғри бўлсанг, нажот топасен», деб ёзилмиш. Бундан буён биз баъзи фасодчилар сўзига қирмай, ҳазрат соҳибқирон билан ўртамиздаги муносабатларни тўғри ва ҳар икки тарафга мақбул бир тарзда йўлга қўймоқчимиз. Элчи жанобларини Йилдирим Боязид элчисидан олдин қабул қилғонимиз сўзимизнинг исботидур. Энди улуғ жаҳонгирнинг муборак мактубларидаги ҳар бири ҳикмат хазинасидан бир жавоҳир бўлгон сўзларини эшитиш шарафига ноил бўлсак.

Султон ўрама мактубни ўз қўли билан очиб, котибга ишора қилади. Котиб таъзим билан келиб, мактубни олади.

К о т и б: *(мактубни ўқийди)* «Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм. Амир Темур Кўрагон сўзимиз! Ва ма-н-насуру илло мин индиллоҳи-л-азизи-л-ҳаким. Аслида ғалаба фақат қудрат ва ҳикмат эгаси бўлгон Оллоҳ ҳузуридан келур. Адолат ва саховатда тенгсиз зот — Оллоҳ таолога ҳамдлар бўлсинки, музаффар ислом лашкарига сардор бўлғонимиздан бери жиддий сабабсиз ва аниқ ҳужжатсиз бирон бир ҳудудга юриш қилмағонмиз. Шомни забт этғонимиз ва шу кунларда ғолиб лашкаримизни жанговар сафга тизиб, Миср остонасида турғонимиз сабаби ҳам бу мамлакат султони Фараж ибн Барқуққа яхши маълумдур. Муқаддас Қуръони каримда «Ма асобака мин ҳасанатин фа миналлоҳи ва ма асобака мин саййиатин фа мин нафсика», яъни «Эй инсон, сенга етгон ҳар қандай яхшилик фақат Оллоҳдандур. Сенга етгон ҳар қандай ёмонлик эрса ўз қилмишингдандур», — дейилгон. Султон Фараж ибн Барқуққа элчи ва ҳумоюн мактуб йўлламоқдан мақсадимиз шуки, агар ул жанобга чиндан ўз мамлакатни осойиши ва фуқаролари фароғати азиз бўлса, минбаъд бизнинг улуғ салтанатимиз билан муносабатлари булғини ихтилоф лойқасидан мусаффо тутсин. Бажарилиши муқаррар сулҳга олиб келадиган икки талабимизни охирги марта такрорлаймиз: Аввало, кўкалдошимизнинг ўғли амир Отилмишни озод этиб, ҳузуримизга

жўнатинг. Сўнгра ҳеч қандай ҳолатда бизнинг салтанатимизга нисбатан душманона хатти-ҳаракат қилмасликка онг ичинг. Шунда мамлакатларимиз ўртасида дўстона муносабатлар қарор топиб, фуқароларимиз шодлиги ва фароғатига боис бўлғуси.

Агар султон Фараж бу гал ҳам адолат нурига йўғрилгон сўзларимизни қабул қулоғи билан эшитмаса, ягона Оллоҳга таваккул қилиб, зафар шиори битилгон байроқларимизни Миср мамлакати узра ҳилпиратамиз ва унда тақдир пардаси ортида нимаики яширин бўлса, ўзини кўрсатғуси. У пайтда надомат ёки илтимосдан бирон наф бўлмас. Аммо фақат беақл тождоргина ўз салтанати заволига ўзи сабабчи бўлиши мумкин. Чунки, Оллоҳ бирон подшоҳни тожу тахтидан маҳрум этмоқчи бўлса, аввал ани ақлидан жудо қиладур».

Ф а р а ж: Оллоҳга минг қатла шукрки, ақлимиз жойида ва улуг жаҳонгирнинг таңбеҳ ва ўғитлари ўринли эрканлигини эътироф этурмиз. Ёшлик ва тажрибасизлигимиз туфайли биз тарафдан айрим хато ҳаракатлар содир этилгон бўлса, улуг ҳукмдор ўз иноятлари билан авф этсинлар. Қуръони каримда «Ва иза хуйийтум би таҳиййатин фа ҳаййу би аҳсан минҳа ав руддуҳа», яъни «қачон сизларга бирон ибора билан салом берилса, сизлар ундан чиройлироқ қилиб алик олинглар ёки ҳеч бўлмаса, ўша иборани қайтаринглар», дейилгон. Соҳибқирон ҳазратлари дўстлик ва сулҳ саломини йўллагон эрканлар, биз ҳам мақбул бир тарзда жавоб қайтармоққа саъй этурмиз. Онҳазратнинг кўкалдошларининг ўғли бўлмиш амир Отилмишни бир пайтлар фасодчи Аҳмад Жалойир макр билан асирга олиб, сўнгра Мисрга келтирганди. Биз жаноб амирга асир эмас, балки азиз меҳмон сифатида қараб, иззат-ҳурмат билан даргоҳимизда сақладик. Энди улуг ҳукмдор ўз ҳузурларига юборишимизни талаб қилаётгон эрканлар, амирни эҳтиром ила кузатиб қўюрмиз. Ҳазрат соҳибқироннинг иккинчи шартларини ҳам бажарурмиз. Фақат бунинг эвазига соҳибқирон бизга қарашли бўлгон Шом вилоятини лутф қилиб, бизнинг ўзимизга қайтармикинлар?

Э л ч и: Шом вилояти, дарҳақиқат, сизга қарашли эрди. Аммо соҳибқирон ани забт этдилар ва бугунги кунда ул вилоят онҳазратнинг мулкидур. Қилич бирлан забт этилгон ерни қилич зарбидан бошқа восита билан қайтариб бўлмас.

Ф а р а ж: Майли, мулк Оллоҳникидур ва уни ўз бандаларидан хоҳлаган кишига инъом қиладур. Шом вилояти ҳозир ҳам олдин бўлгонидек ислом ҳукмдори паноҳидадур. Улуғ жаҳонгир Мисрни ўзимизга қолдирсалар бўлди. Миср мамлакатини тинч идора этиб, соҳибқиронни дуо қилиб юрурмиз.

Э л ч и: Сиз ҳазрат соҳибқироннинг талабларини бажаришга қарор қилгон бўлсангиз, бу уруш хавфи орадан кўтарилди ва сулҳ тузилди, демакдур. Энди сарҳадларда буткул осойишталик қарор топур. Тожир ва йўловчилар бир мамлакатдан бошқасига хавф-хатарсиз сафар қила олурлар.

Соҳибқирон ҳазратлари мактуб бирлан бирга бир омонатни ҳам мендан юборгон эрдилар. Онҳазрат алломаи замон Ибн Халдун жанобларидан бир яхши хачир сотиб олгон эрканлар. Мавлоно шу қадар шошилинч Миср томон йўлга тушибдурларки, ҳукмдор пулини беришга улгуролмабдилар. Уз вақтида беролмагонлари учун узр сўраб, қарзини мавлонога топшириб қўйишни менга тайинладилар. Лутф ила қабул этсангиз мавлоно.

Элчи халтачадаги пулни Ибн Халдунга узатади.

И б н Х а л д у н: Ташаккур, аслида улуғ жаҳонгир билан муомалаларимиз шу қадар яхши ва яқин эрдикки, мен хачирни сотишни ўзимга уят деб билиб, ҳазратга ҳадя қилмоқчи эрдим. Барибир пулини жўнатибдурлар. Бу жузъий ҳодиса ҳам улуғ ҳукмдорнинг адолати ва инсофига бир далилдур.

Ф а р а ж: (*ҳазил оҳангида*) Дарҳақиқат, пулни жўнатмай, Самарқандга қайтиб кетгонларида уни соҳибқирондан талаб қилмоққа кимнинг ҳам ҳадди сигарди?!

Э л ч и: (*ҳазил оҳангида*) Санаб олингиз, мавлоно. Мабодо кам эмасму?

И б н Х а л д у н: Йўқ, аксинча бунда ошиқча пул бор. Хачиримни бозорда бу нархга сотолмагон бўлардим.

Ш а д у н: Бу хачирнинг эмас, Дамашқни таслим қилгон Ибн Халдуннинг хиёнати баҳосидур! Султонни ҳам сулҳ тузишга, Ибн Халдун ундади. Ваҳоланки, мамлуклар ҳеч қачон ёт ҳукмдор таҳдидига қиличдан ўзга нарса билан жавоб беришмагон.

Ф а р а ж: Бас, олдинги огоҳлантиришимиз кор қилмабдур! Сен бу сўзларинг билан ҳам устозимизга,

ҳам дўст мамлакат элчисига беҳурматлик кўрсатдинг. Шу сабабли лашкарбошилиқ мансабидан маъзул этиласен. Олиб чиқинг ани даргоҳимиздан. Олиб чиқинг!

Соқчилар Шадуннинг қилич осиглик камарини ечиб олиб, икки қўлидан ушлаб, олиб чиқишади.

Ф а р а ж: Энди жаноб амир Отилмишни олиб кириг.

Мулозим амир Отилмишни бошлаб киради. Унинг кўришидан бир неча йил зиндонда ётгани сезилиб туради. Аммо иродаси синмаган ва руҳи тетик.

Ф а р а ж: Заҳматларни унутинг, амир. Нифоқ ордан кўтарилди. Сизни банди қилиб Мисрга келтиргон Султон Аҳмад ҳозир Йилдирим Боязид ҳимоясида. Аммо бу ҳам уни соҳибқироннинг адолатли жазосидан қутқара олмаслигига биз аминмиз. Онҳазратнинг элчилари ва амир жанобларига аталгон саруполаримизни келтиринг.

Мулозимлар элчи ва амир Отилмишга тўн кийгизишади.

И б н Х а л д у н: Озодлик муборак, амирул аъзам — Отилмиш ботир!

Э л ч и: Жаноб амир, соҳибқирон ҳазратлари сизга дуойи салом айтдилар. Сиз хизмат вазифангизни бажараётиб, ярадор бўлгонингизда, душман сизни макр билан банди этди. Сизга берилгон туғ, ноғора ва суюрғоллар номингизда собит қолур. Ҳумоюн даргоҳга қайтгач, барига қайта эга бўлурсиз. Иншооллоҳ, ҳали кўп бора ўз туманингизни соҳибқирон ғанимларига қарши жангларга бошлаб бориб, улуғ зафарларга эришурсиз.

О т и л м и ш: Қуллуқ, Оллоҳга шукр, ҳар бири бир асрга тенг бўлгон бу уқубатли йилларда улуғ соҳибқирон мен каби бир қулини асло унутмамишлар. Мисрга ҳар гал элчилар келғонида, менга алоҳида мактуб олиб келишар, онҳазратнинг муборак мактублари бошдан-оёқ таскин, далда ва лутфомуз сўзлардан иборат эрди. Бўлмаса, соҳибқирон лашкарида менга ўхшаган амирлар қанчадан-қанчадир. Бунчалиқ навозиш ва муруватдан сўнг мен энди олдингидан ўн баробар кўпроқ ижтиҳод билан ўз ҳукмдорим хизматини қилурмен. Ҳумоюн ўрдуга бориб, кечаю кундуз хизматда камарбаста бўлиш учун ҳозироқ қуш каби қанот чиқариб учмоқ истаймен.

Ф а р а ж: Амир жаноблари, соҳибқирон даргоҳига тез етиб бориб, онҳазрат билан дийдор кўришмоғин-

гиз учун биз сизга учқур арабий арғумоқ инъом қилур-
миз.

Э л ч и: Сулҳ тузилиб, жаноб амир озод этилгонла-
рдан сўнг, ниҳоят, фақирга юклатилгон иккинчи бир
эзгу юмушни айтсам бўлар. Мен улуг султон даргоҳига
ҳам элчи ва ҳам совчи бўлиб келдим. Султон ҳазратла-
рининг маъсума сингиллари — Миср бўстонидаги гул-
ни онҳазрат ўз неваралари Мирзо Ҳусайн баҳодирга
сўратдилар. Амирзода ҳижрон оташида қоврилиб, туну
кун ўз севгилиси номини айтиб, оҳу нола қилмоқда.
Бу қутлуг айёмда сулҳ муждасидан ҳамма шоду хуррам
бўлғонида, ул икки севги асирини унутмайлик. Иккала
ёш ҳижрон қафасидан озод бўлиб, висол гўшангасида
қовушсинлар.

Ф а р а ж: Дарҳақиқат, ишқ олови руҳни ёндириб,
жисмни пажмурда қилиб, сўлдирур. Заифа синглимиз-
га ҳам Миср боғлари татимай қўйди. Шаҳзода Мирзо
Ҳусайн биз орзу қилгон, ўзимизга муносиб куёв. Яхши
бир фурсатда тўй-томоша билан онҳазратнинг келин-
ларини Самарқанди фирдавсмонандга узатурмиз. Қуда
бўлсак, албатта, Миср ва Турон орасидаги дўстлик
ришталари янада мустаҳкамланур. Энди онҳазрат элчи-
лари ва жаноб амирни Нил дарёси соҳилидаги шинам
қасрга — шоҳона зиёфатга даъват қилурмиз. Мисрнинг
энг уста созанда ва раққосалари азиз меҳмонларимиз
хизматида ҳозир бўлурлар.

* * *

*Нил дарёси. Соҳилнинг узоқ ерида эҳромлар кўриниб
турибди. Фараж ва Ибн Халдун безатиғлиқ серҳашам
кемада дарё бўйлаб сайр этишмоқда. Ҳабаш қуллар эш-
как эшмоқда. Бир қул султон боши устида соябон тутиб
турибди. Кеманинг ҳар жойида қуролли соқчилар ҳам
кўринади.*

Ф а р а ж: Ниҳоят, Амир Темур элчисини иззат-
икром билан пойтахтдан кузатиб қўйдик. Соҳибқирон-
га муносиб совға-саломлар йўлладик. Алар орасида туя-
қуш ва жирафалар каби Африқодан бошқа ерда учра-
майдургон нодир жониворлар ҳам бор. Эшитган эр-
димки, Темурнинг Самарқанддаги боғларида жаҳон-
нинг турли жойларидан келтирилгон жониворлар ва
дарахту гиёҳларни кўrsa бўларкан. Булар оддий боғ эмас,
балки ажойиботхона эмиш. Демак бизнинг совғалари-

миз ҳам жаҳонгирни хушнуд этадур. Олдин ҳатто собиқ иттифоқчиларимиз — Тўхтамиш ва Боязид элчиларига ҳам Мисрда бу қадар эҳтиром кўрсатилмағон эрди.

Ажаб, бу Нил дарёси минг йиллардан бери тинмай бир тарафга қараб оқадур. Аммо тарих воқеа-ҳодисалари кутилмаганда ўз йўналишини тескари томонга бурмоғи мумкин эркан.

И б н Х а л д у н: Бу кунлар Миср учун саодатли бир даврдир, ҳазратим. Бу муборак сулҳ бизга Оллоҳнинг улуғ инояти бўлди. Акс ҳолда, худо кўрсатмасин, Нил суви қондан қип-қизил тусга кирмоғи мумкин эрди.

Ф а р а ж: Устоз, сиз Темур қароргоҳида бўлдингиз ва анинг кимлигини яхши билурсиз. Бизни сулҳга ундаган киши ҳам ўзингизсиз. Аммо Амир Темур ўз ваъдасига вафо қилармикан? Сулҳ туздик, деб чалғитиб, бизни гафлатда қолдириб, мамлакатимизга қўққисдан тажовуз қилмасмикан?

И б н Х а л д у н: Соҳибқирон Амир Темур ўз сўзига маҳкам ва аҳдида собит. Икки орада сулҳ тузилдими, энди Миср сарҳадлари шарқ тарафдан бехатардур. Биз ҳам ўз томонимиздан бу сулҳни мустаҳкамлаш ва барқарор сақламоққа интиломимиз зарур.

Ф а р а ж: Демак, сизнинг фикрингизча, шунча тайёргарлигига қарамай Амир Темур Мисрға ҳужум қилмасдан, келган йўлидан қайтиб кетадур.

И б н Х а л д у н: Менинг бунга ҳеч қандай шубҳам йўқ. Элчиси етиб бориши биланоқ соҳибқирон лашкари Миср сарҳадини тарк этадур.

Ф а р а ж: Нақадар саз бўлди! Гўёки елкамдан тоғ ағдарилди. Энди бу залворли тоғ Боязиднингму ё бошқа бирон шўрликнинг устига қуласа қулайверсин. Биздан нари кетса бўлди, ишқилиб. Бу ғалаба, ҳа, бу улкан ғалаба шарафига пойтахт ва мамлакатда катта байрам ва шодиёналар қилажакмиз. Устоз, бу воқеа тавсифини сиз ўз китобингизга киритсангиз нур устига нур бўларди. Сизнинг «Ибратлар китоби»нгизга ушбу боб муносиб хотима ва асарда тасвирланган барча тарихий воқеаларнинг гултожи бўлғуси.

И б н Х а л д у н: Султон ҳазратларига яхши маълумки, мен ўнлаб ҳукмдор саройида хизматда бўлиб, аларнинг барчаси тарихини ўз китобимда битганмен. Мазкур ҳукмдорлардан турфа муруввату саховатлар кўрдим, аммо тарихлари баёнида ҳеч бирига ён босма-

дим. Доимо ёлғиз ҳақиқат тарафида туриб, ҳақиқий аҳволни қаламга олдим.

Ф а р а ж: Бизнинг ғалабамизни улуғласангиз ҳамда Мир лашкарининг энгилмаслигини мадҳ қилсангиз, бу ҳақиқатга хилоф бўлмайдур, устоз. Тарихнинг ўзи бунга гувоҳлик берадур. Салибчиларни тору мор келтирган ким? Миср султони Салоҳиддин! Жаҳонни қарийб буткул эгаллагон мўғулларни мағлуб этиб улоқтириб ташлагон ким? Миср султони Бойбарс! Энди Амир Темурнинг йўлини ким тўсиб, орқага қайтарди! Анинг Миср сарҳадидан бир эмас, икки бор чекингани айна ҳақиқат эмасму?! Аллақандай Оврупо салибчилари ва мўғул хони Ҳалоку Амир Темур олдида ким бўпти? Бу ҳам бизнинг улуғлигимиз ва куч-қудратимизга ёрқин далолат эмасми? Султон Бойбарс ва Салоҳиддинларникидан ҳам улуғроқ ғалаба бизга насиб этди. Инчунун, шон-шавкатда ҳеч бир султон бизнинг даражамизга етишолмаган десак, лоф эрмасдур. Ҳа, сиз буларнинг барини ўз китобингизда битинг. Ҳақиқат султонларга яққолроқ кўринур. Китобингиз битгач, мен сизга хазинадан юз хачирнинг пулини инъом қилурмен. Ундан хаттотларга нусхалар кўчиртириб, жаҳоннинг турли бурчакларига юборурмиз.

* * *

Амир Темур қароргоҳи. Соҳибқирон Отилмишни бағрига босганча кўзёши қилмоқда. Атрофида Муҳаммад Султон, Шоҳрух Мирзо, Жавҳарий, шоира Дилрабо, Дилбоз ва бошқалар.

А м и р Т е м у р: Жигарим... Ботирим... Суянчим... Соғу саломат келдингму?.. Йўлларингга кўз тикавериб, юрак-бағрим зардобга тўлиб кетди-ку, лочиним!..

О т и л м и ш: Яратғонимга минг қатла шукр!.. Сизни қайта кўрмоқ насиб этгонидин бошим осмонларга етмуш, ҳазратим!.. Мен сизни..., жигарларим Муҳаммад Султон, Шоҳрух Мирзоларни жуда-жуда соғиндим!.. *(уларга бирма-бир қучоқ очади)* Азизларим, суянчларим...

Соҳибқирон хаёлида Ибн Халдун сиймоси жонланади.

А м и р Т е м у р: Азиз аллома!.. Ташаккур!.. Минг бор ташаккур сизга! Сафоли кунлар, шодлик айёмларига сабабкор инсон, ҳаётбахш сулҳни бор қилгон даҳо!..

Бул буюк ҳимматнинг биз барчамиз учун нақадар қимматли эркинин билсангиз эрди, билсангиз эрди...

И б н Х а л д у н: Бундай хуш дамларнинг асл сабабчиси биринчи галда сиз ўзингиз эрурсиз, буюк ҳукмдор!

А м и р Т е м у р: Энди бу кароматли сулҳ туфайли омонда қолғуси минг-минглаб жонлар!.. Уруш хавфидин жонларин ҳовучлаб тургон инсонлар бундан буён хуш давронлар завқин сурғайлар!.. Бир-бирларига ёвқараш руҳида бўлгон икки халқ энди бунёд қилғай дўстлик бўстонин!.. Булар барчасига ёлғиз сиз сабабчиси, азиз аллома! Энди биздин не тилаклари бўлса, очиқ айтсинлар! Они биз ортиғи бирлан адо қилғаймиз?

И б н Х а л д у н: Мен сиздин эрмас, ёлғиз Оллоҳдин ягона тилагим бор. Ул ҳам бўлса, буюк ислом таянчи соҳибқирон Амир Темур ҳазратларига беадад умру бебаҳо сиҳатлик!

А м и р Т е м у р: Бизнинг тилагимиз ҳам алломай давронга худди шул янглиғ!.. *(тобора яқинлашиб келаётган карнай-сурнайлар овози қулоққа чалинади).*

И б н Х а л д у н: Невара келин муборак, соҳибқироним!

А м и р Т е м у р: Қуллуқ, аллома, минг бора қуллуқ...

* * *

Келин-куёв учун махсус ясатилган чодирнинг бир четида келинлик чимматида Райҳона, иккинчи четида Хусайн севгилисига ҳаяжонда тикилганча турибди. Ҳузурбахш оҳанг узоқ янграйди. Хусайн ажиб бир энтиқишда Райҳона олдига бориб, унинг юзидаги чимматни аста кўтаради.

Х у с а й н: Райҳона!.. Райҳонаой!

Р а й ҳ о н а: Шаҳзодам!..

Х у с а й н: Жуда узоқ кутдирдингиз!

Р а й ҳ о н а: Ихтиёр ўзимда эрмасди, тўрам! Бўлмаса, аллақачонлар сиз томон қанот боғлаб учгон бўлурдим!.. Ҳали ҳам ишонмаймен бул каби маъсуд дамларга мушарраф бўлғонимга!.. Ахир мен... даставвал суйганимдин эрмас, балки Миср томонига ўтишингиз учун сизга муҳаббатдин гапирғон эрдим.

Х у с а й н: *(орқага тисарилади)* Наҳот?! Ахир мен сизни дея не разолатларга бормадим! Сизга бўлгон му-

ҳаббатимни оламдаги жамики нарсалардан устун қўйдим!.. Сиз эрса, мени телба қилиб, лақиллатдин-гизму?

Р а й ҳ о н а: Йўқ, йўқ...

Ҳ у с а й н: Ҳа... Бундан чиқдики, сиз мақсадга тамомила эришибсиз-да?..

Р а й ҳ о н а: Йўқ, ахир...

Ҳ у с а й н: Мени бобомга душман этиб, бир тантана қилгон бўлсангиз, энди бир теурийзоданинг ёш умрини ҳазон қилдим, деб юз тантана қилишингиз мумкин! (*Ёнидан ханжар олиб, ўз кўксига санчмоқчи бўлади*).

Р а й ҳ о н а: Йўқ, йўқ, тўхтанг!.. (*унинг қўлларига ёпишади*) Бу нима қилгонингиз?.. Сўзларимни охири-гача тингласангиз-чи, баҳодирим!.. Дастлаб акам султон Фаражнинг қистови бирлан ниятим шундай бўлғони рост. Лекин сўнгра, Оллоҳ шоҳид, мен сизни севиб қолдим, бутунлай севиб қолдим! Жанггоҳда сўнги дам-гача баҳодирларча олишиб, асир тушғонингизни эшитиб, қон-қон йиғладим. Шаҳзодам, Райҳонанинг қалби аллақачон сизники бўлғон эрди. Бугун эрса бутун борлиги сизнинг ихтиёрингизда!.. Ханжарни қинга солинг, хўжам! Ҳозир мен сиздин дашном эрмас, ўтли бўсалар истаймен! Ҳа, ўтли бўса!.. (*Ҳусайннинг кўксига бош қўйганча эркаланади*).

* * *

Соз чалиб, ашула айтиб келаётган ҳофизлару раққоса қизлар кузатувида, Ҳусайн Мирзо етагида ҳарир чимматларга чулганган Райҳона соҳибқирон қаршисига келиб, уч бора эгилиб таъзим қилади. Мирзо Ҳусайн эса ҳаяжон ва қувонч ила бобосига тикилиб турмоқда.

А м и р Т е м у р: Кўп яшанг, офтобим, кўп яшанг! (*Келин бошидан тилло тангалар сочади, бошқалар ҳам бу ҳолни такрорлашади*) Қани, ҳой шоир ва шоиралар, истеъдодингизни кўрсатинг! Кимки гўзал келин таърифини жойиға қўйса, ани қимматбаҳо соврин кутажак!

Ж а в ҳ а р и й: (*таъзим қилиб*) Камина туркигўй шоир, устози якто Сайфи Саройининг газали ила дилрабо келиннинг таърифин қилсам?!

А м и р Т е м у р: Марҳамат!

Ж а в ҳ а р и й:

Топилмас ҳусн мулкинда
Сенга тенг бир қамар манзар.
На манзар? Манзари шоҳид,
На шоҳид? Шоҳиди дилбар.
Зиҳи давлатлу ошиққим,
Сенинг бирлан қилур ишрат.
На ишрат? Ишрати жаннат,
На жаннат? Жаннати кавсар.
Бу ҳуснунг шавқу завқини
Кўнгул тўтилари топди.
На топти? Топти хуш лаззат,
На лаззат? Лаззати шаккар.
Жамолинг шавқина Сайфи
Саройи боғлади сурат.
На сурат? Сурати ҳусно,
На ҳусно? Ҳусни жонпарвар...

А м и р Т е м у р: Офарин! Тасанно!.. Мавлоно Сайфи Саройи туркий лисонни моҳирона бир тарзда назмга тизмиш. Энди таъриф навбати шоира Дилрабога! (Дилрабо таъзим қилади).

Д и л р а б о:

Ишқинг кўйида бўлмиш шаҳзодамиз адолар,
Эмди ошиқ маъшукдин ҳеч бўлмағай жудолар,
Зулфинг девонасиға бахшида эт табассум,
Бул табассумга ёринг жон айласин фидолар.
Анинг дил гўшасиға бўлғил шағми шабистон,
Пойи гардини билғил юрак дардиға дармон.
Теграсида товусдек ҳар дам айла хиромон,
Таъриф қил мисли булбул хўп янграгиб наволар.
Наққош андоза олғай гулмеҳрайи олингдин,
Жумла олам ҳайратда ой юздаги холингдин.
Беҳишт гуллари доғда биллурий рухсорингдин,
Қалбинг уйин банд этмуш яхшиликдин садолар.

(Таъзим бажо қилади)

А м и р Т е м у р: Шоира Дилрабоға соврини ёқут инъом этилсин! (Мис баркашда ёқутлар келтириб, Дилрабога беришади) Азиз фарзандларим! Дуоғўй дилбандларим! Ботир саркардалару садоқатли навкарларим! Яроғу анжомларингизни йиғиб, отланмоққа ҳозир нузир бўлингиз! Бизни энди жангу жадаллар эрмас, Самарқанди фирдавсмонанд кутмоқда! Йўлларингизга кўзлари ниғорон меҳрибон падару волидаларингиз, севгили ёрингизу қора кўз фарзандларингиз кутмоқда. Саркарда Шоҳмалик, юртнинг ботир ўғлони амир Отил-

миш, амирзодаи жувонбахт Шохрух Мирзо, Муҳаммад Султон, Мирзо Ҳусайн, юзбоши Дилбоз паҳлавон! Қани, Ватан байроғини баланд кўтариб, шавкатли лашкарни Она диёр — Туронзамин сари бошлангиз! Ул беҳиштии гўшага етгач, шундай тўй қилайлик-ким, бул шодиёна доврўғидин то абад лол қолсин замину замон!

Саркарда ва шахзодалар Ватан байроғини бошлари узра баланд кўтаришади. Юриш мусиқаси тобора авжи-га чиқади.

* * *

Ибн Халдун ижодхонаси. Токчаларда китоблар тахланиб турибди. Миз устида сиёҳдон, патқалам ва қоғозлар. Ибн Халдун қаламни қўлига олиб, бир зум ўйлаиб қолади.

И б н Х а л д у н: (монолог) Ниҳоят, кўп сазй-ҳаракатлардан сўнг эришилғон бу муборақ сулҳ Миср халқига Оллоҳ таолонинг улуғ инояти бўлди. Не бахтки, бу эзгу тадбир савобидан бир зарраси каминага ҳам насиб этмоғи мумкин...

Ўз умримда не-не ҳукмдорларни кўрмадим. Аларнинг сулоалари тарихи, шунингдек, Мағриб ўлкалари, балки бутун жаҳоннинг кечмиш тарихини битдим. Давлатни идора этиш усуллари ҳақида ўз тажрибаларим маҳсули бўлғон хулосаларимни ҳам китобимда баён қилдим. Умрим сўнгида, эҳтимолки, тўплағон барча билимларим синовдан ўтмоғи учун тақдир мени даврнинг, балки даврларнинг энг улуғ ҳукмдори билан юзма юз учраштирди. Бу мулоқот, шубҳасиз, менинг ҳаётимдаги энг ёрқин ва энг таъсирли воқеадур. Олдин барча кўргонларим бир тараф бўлди-ю, буниси бир тараф.

Энди китобим ҳам албатта соҳибқирон Амир Темур таърифи билан яқунланажак. Бу мислсиз ҳукмдорнинг камалак рангларидек турфа ҳамда ажойиб ва ғаройиб сифатларини тасвирлашга қаламим ожизлик қилмасмикин? Ҳар не бўлғонда ҳам, умримнинг сўнги йиллари ва китобимнинг сўнги саҳифаларида ҳам ҳақиқатга содиқ қолурмен. Жаҳоннинг ярмини ўз туғи остида бирлаштириб, улуғ ва азим салтанат барпо этгон соҳибқирон Амир Темур Кўрагоннинг лутфи ва қаҳри, муруввати ва ғазаби, улуғворлиги ва ҳайбати, адолати ва сиёсати ҳақида фақат ростини битурмен. Иншо Оллоху таоло!

ФУЛОМ КАРИМ
СОҲИБҚИРОН ВА АЛЛОМА
ТАРИХИЙ ҚИССАЛАР

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2002

Муҳаррир *И. Шоймардонов*
Рассом *Т. Саъдуллаев*
Бадий муҳаррир *А. Мусахўжаев*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Саҳифаловчи *М. Атнамова*
Мусаҳҳиҳ *Ю. Бизаатова*

Теришга берилди 15.08.2002. Босишга рухсат этилди 7.10.2002.
Бичими 84x108¹/₃₂, Балтика гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма
табоғи 12,6. Нашриёт-ҳисоб табоғи 13,5. Алади 3000 нусха. Буюрма
№ 3964. Баҳоси келишилган нарҳда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмахонаси
700083 Тошкент шаҳри, Буюк турон, 41